

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 2 (66)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

**Наказом МОН «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства» від 24 вересня 2020 р.
№ 1188 збірник включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
зі спеціальностей С2 Політологія, С5 Соціологія, D8 Право.**

***Вісник Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право
включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).***

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

**Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2024. – № 2(66). – 134 с.**

Георгій Дерлуг'ян – головний редактор, PhD із соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ;

П. В. Федорченко-Кутуєв – заступник головного редактора, д. соціол. н., проф., завідувач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

А. А. Мельниченко – к. філос. н., проф., ректор КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. А. Акімова – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

С. І. Бевз – д. ю. н., проф., завідувач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В. А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В. П. Степаненко – д. соціол. н., головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, Манчестерський університет, Велика Британія;

Г. О. Коржов – к. соціол. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д. І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є. Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є. І. Головаха – д. філос. н., проф., директор Інституту соціології НАН України;

М. Н. Снін – к. соціол. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. А. Фісун – д. політ. н., проф., завідувач кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. Г. Злобіна – д. соціол. н., проф., завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України;

О. Д. Куценко – д. соціол. н., професор кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

О. О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Т. Д. Брік – PhD з економічної історії, ректор Київської школи економіки;

А. В. Чугаєвська – к. ю. н., доц., доцентка кафедри публічного та міжнародного права Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана;

Я. Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., доцент кафедри теорії та практики управління факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д. О. Маріц – д. ю. н., доц., завідувач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О. М. Головкин – к. ю. н., ст. дослідник, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Войцех Рафаловський – PhD із соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, директорка Представництва Інституту міжнародної освіти в Україні та офісу Програми імені Фулбрайта;

Джеффри Александер – PhD із соціології, професор соціології Єльського університету, США;

Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія;

Інес Супуле – докторка з політичної соціології, Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Латвія;

Інта Меєріна – PhD із соціології, директор Центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія;

Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща;

Кеван Харріс – PhD із соціології, асистент-професор соціології університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США;

М. А. Мінаков – д. філос. н., старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США;

Миколай Павляк – PhD із соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Сальваторе Бабонес – PhD із соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія;

Едіт Ханке – д. політ. н., науковий співробітник науково-дослідного відділу Баварської академії наук, Німеччина;

Сара Вітмор – PhD з політичних наук, доцент політології в Університеті Оксфорд-Брукс, Велика Британія;

Моніка Епінгер – PhD з антропології права, доцент Школи права Університету Сент-Луїса, США;

Адріана Міка – PhD із соціології, доцентка і керівниця відділу досліджень дій і наслідків в Інституті соціальної профілактики та ресоціалізації Варшавського університету, Польща.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Булатевич М. М., Черній Л. В.

Особливості виробництва соціальної солідарності в модерній світ-системі.....6

Вольський О. М.

Світ-системний аналіз як радикальна альтернатива політичному реалізму та ліберальним ідеалізму14

Литвиненко О. Я., Коржов Г. О.

Вплив соціального капіталу на економічний розвиток: компаративістський підхід..... 24

Мосейко а. В.

Залучення молоді до розбудови миру: міжнародний досвід та українські практики.....33

Панченко Л. Ф., Єнін М. Н., Кухта М. П.

Розвиток цифрової грамотності жінок в контексті цифровізації міст.....40

Тєнін П. Д., Сальнікова С. А.

Потенціал застосування поняття довіри до вивчення релігійного поля України в умовах соціальної амбівалентності.....53

ПОЛІТОЛОГІЯ

Білоцерківська О. М.

Зміна парадигм легітимності інститутів публічної влади в Україні під час кризи війни: від патерналізму до резилієнтності.....64

Буканов Г. М.

Політична комунікація влади і суспільства в умовах воєнного стану в Україні.....72

Василиндра В. Р.

Електоральні успіхи праворадикальної ідеології на парламентських виборах у Франції 2024 та Німеччині 2025 року як відповідь на політичну кризу.....79

Єгорова О. В., Рудік О. М.

Трансформація ролі Європейського Парламенту в політиці Європейського Союзу в історичній ретроспективі.....86

Качуровський О. П.

Особливості політичного режиму України в умовах повномасштабної війни.....93

Ковальов А. В.

Військово-політична комунікація та розбудова військово-цивільних відносин в умовах демократії.....99

Марущенко О. В.

Геостратегічні амбіції Китаю в умовах становлення нового світового порядку.....104

Стефурак Я. Є.

Сучасні виклики у формуванні глобального громадянського суспільства.....115

ПРАВО

Ботнаренко О. М.

Юридична відповідальність у сфері протимінної діяльності в Україні: теоретико-практичні аспекти та проблеми законодавчого регулювання.....122

Казакевич А. О.

Щодо вдосконалення окремих питань реалізації процесуальних прав та юридичних обов'язків експертом з питань права як учасником судового процесу в адміністративному судочинстві.....127

CONTENTS

SOCIOLOGY

Bulatevych M., Chernii L.

Peculiarities of production of social solidarity in the modern world-system.....6

Voltskiy O.

The world-systems analysis as a radical alternative to political realism and liberal idealism.....14

Lytvynenko O., Korzhov H.

The relationship between social capital and economic development: a comparative approach.....24

Moseiko A.

Engaging youth in peacebuilding: international experience and Ukrainian practices.....33

Panchenko L., Yenin M., Kukhta M.

The development of women's digital literacy in the context of urban digitalisation.....40

Tienin P., Salnikova S.

The potential of applying the concept of trust to the study of the religious field
of Ukraine in conditions of social ambivalence.....53

POLITICAL SCIENCE

Bilotserkivska O.

Shifting paradigms of public authority institutions' legitimacy in Ukraine during the war crisis:
from paternalism to resilience.....64

Bukanov G.

Political communication of the authorities and society under martial law in Ukraine.....72

Vasylyndra V.

Electoral success of radical right-wing ideology in the parliamentary elections in France 2024
and Germany 2025 as a response to the political crisis.....79

Yehorova O., Rudik O.

Transformation of the role of the European Parliament in the European Union policy
in historical retrospective.....86

Kachurovskyi O.

Features of Ukraine's political regime in conditions of full-scale war.....93

Kovalyov A.

Military-political communication and development of military-civil relations in democracy.....99

Marushchenko O.

China's geostrategic ambitions in the context of the emergence of a new world order104

Stefurak Ya.

Modern challenges in the formation of global civil society.....115

LAW

Botnarenko O.

Legal responsibility in the sphere of mine action in Ukraine:
theoretical and practical aspects and problems of legislative regulation.....122

Kazakevych A.

The improving certain issues of the implementation of procedural rights and legal obligations
by law expert as a participant judicial process in administrative proceedings.....127

УДК 316.3:17.026.2

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337533](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337533)

ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В МОДЕРНІЙ СВІТ-СИСТЕМІ

Булатевич М. М.,

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології та публічних комунікацій

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0000-0002-0294-1635

m.m.bulatevych@udu.edu.ua

Черній Л. В.,

кандидатка історичних наук, доцентка,

завідувачка кафедри соціології та публічних комунікацій

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0009-0001-4575-918X

l.v.cherniy@udu.edu.ua

Виробництво соціальної солідарності є необхідним у розвитку соціальних систем процесом. В соціальних науках його часто досліджують в рамках національних суспільств. У даній статті цей процес розглядають в контексті модерної світ-системи. Такий підхід дозволяє осмислити виробництво соціальної солідарності із самого початку з більш глобальної перспективи. Теоретичною базою статті є теорія модерної світ-системи І. Валерстайна. Але у ній також використовують деякий понятійно-категорійний інструментарій соціології Е. Дюркгайма. Французький класик соціології був переконаний, що виробництво соціальної солідарності відбувається в контексті релігійного життя, елементами якого є колективні репрезентації та ритуальні практики. Дюркгайм вважав що, якщо в суспільстві наявні єдині загальнозначущі колективні репрезентації, й мешканці суспільства практикують відповідні цим репрезентаціям ритуальні взаємодії, то тоді мешканці згуртовуються в єдину моральну спільноту, й між ними виробляються міцні зв'язки солідарності. У статті висувають припущення, що в модерній світ-системі наявне релігійне життя у дюркгаймівському сенсі. Його появу спричинила геокультура лібералізму. Цінності, ідеали й світоглядні орієнтири лібералізму лягли в основу загальнозначущих колективних репрезентацій, які сприяли формуванню згуртованих соціальних спільнот на національному й потенційно наднаціональному рівнях в модерній світ-системі. Структурні елементи конструкції ліберальної держави уможливили виконання мешканцями модерної світ-системи сучасних ритуальних практик, наслідком чого стало виробництво соціальної солідарності. Якщо лібералізм втрачає свої позиції як геокультура, то соціальна солідарність в модерній світ-системі може слабшати. На передній план тоді гостріше виходять суперечності між країнами різних виробничих регіонів.

Ключові слова: соціальна солідарність, модерна світ-система, лібералізм, колективні репрезентації та ритуали, моральна спільнота.

Класики соціології вивчали розвиток суспільства через дослідження соціальних процесів, що розгортаються в трьох взаємопов'язаних площинах. Першою з них є матеріальна площина, в якій відбувається виробництво додаткової вартості та її розподіл між соціальними групами в соціумі. На ній головний акцент робив, приміром, Карл Маркс. Другою є культурна площина. Вона охоплює системи знання, цінностей, ідей, символів, ідеалів тощо, які насичують життя мешканців соціуму культурними смислами та світоглядними орієнтирами. Її як автономну царину вивчали Макс Вебер, Георг Зімель,

Макс Шелер та інші. Третю площину розвитку суспільства класики пов'язували із процесами виробництва соціальної солідарності. Вагомий внесок у її дослідження зробили, наприклад, Огюст Конт та Еміль Дюркгайм.

Відтак, тематика соціальної солідарності стала одним з фундаментальних напрямів соціологічних досліджень суспільства. Починаючи з періоду класичної соціології, вчені намагалися встановити, які суспільні механізми забезпечують згуртування мешканців соціуму в єдину соціальну спільноту, на основі яких ідеаційних сил між мешканцями виробляється сентиментальне почуття приналежності до цієї спільноти, і чому вони ідентифікують себе з нею та відчують глибинні моральні зв'язки одне з одним. Із другої половини ХХ сторіччя соціологи усе більше спрямовували свій науковий інтерес також і на дослідження соціальної солідарності, що виходить за межі окремих суспільств. Так, наприклад, Юрген Габермас (Habermas, 2012), Ульріх Бек (Beck, 2011), Ненсі Фрейзер («Transnationalizing», 2014), Аксель Гонет (Honneth, 2008) аналізували процеси формування європейської наднаціональної спільноти, а також глобальної соціальної спільноти й говорили про цілком реальні перспективи успішного виробництва європейської соціальної солідарності та глобальної соціальної солідарності.

За останні роки, на фоні розхитування глобального соціального ладу, такий оптимізм дещо згасає. Науковці більш скептично починають ставитися до можливості виробництва міцної соціальної солідарності, що виходить за національні межі. Приміром, Джианна М. Айк та Бенджамін Лерут (Eick & Leruth, 2024), Фредеріко М. Феррара, Вальтро Шелкл та Збігнев Трухлевський (Ferrara, Schelkle & Truchlewski, 2023), Томмазо Віргілі (Virgili, 2020) говорять про послаблення європейської солідарності, а, наприклад, Фелікс Андерль (Anderl, 2023) або Елісон Херел та інші (Harell, Banting, Kymlicka & Wallace, 2022) – про проблеми генерування глобальної солідарності. Деякі дослідники, зокрема, Гелен Лендемор (Landemore, 2020) або Джон Гастіл та Кетрін Ноблок (Gastil & Knobloch, 2020) відзначають послаблення соціальної солідарності й всередині національних суспільств.

У даній статті ми хотіли би розглянути соціальну солідарність в контексті світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна. Американський вчений запропонував орієнтуватися на нову одиницю аналізу – модерну світ-систему. Такий підхід дозволяє поглянути на сучасний соціальний світ як на глобальне із самого початку свого виникнення утворення. Матеріальна площа модерної світ-системи, згідно з Валерстайном, представлена світовим поділом праці та державами й міждержавними блоками. На цих двох макроструктурах ґрунтується капіталістичний спосіб виробництва. Культурна площа представлена геокультурою лібералізму, яка задає загальні цінності й світоглядні орієнтири для населення модерної світ-системи. Що ж стосується соціальної солідарності, то цьому питанню Валерстайн не приділяв значної уваги. А втім, в його теоретичних напрацюваннях наявні положення, спираючись на які можна поміркувати про світ-системні механізми її виробництва.

Метою даної статті є в загальних контурах окреслити деякі особливості виробництва соціальної солідарності в європейській капіталістичній світ-економіці. Оскільки в теорії модерної світ-системи Валерстайна бракує понятійно-категорійного інструментарію для дослідження соціальної солідарності, ми звернемося до наукових напрацювань Еміля Дюркгайма. Ми використаємо поняття та категорії французького класика соціології в рамках світ-системного аналізу Валерстайна, й у такий спосіб спробуємо означити особливості виробництва соціальної солідарності в модерній світ-системі. Логіка статті є такою, що спочатку ми розглянемо поняття соціальної солідарності Еміля Дюркгайма, й після цього перейдемо до окреслення світ-системних структур та механізмів виробництва соціальної солідарності.

Поняття соціальної солідарності Еміля Дюркгайма

Еміль Дюркгайм жив та працював в історичний період, коли економічно розвинені країни Європи, зокрема, Велика Британія та Франція, зіткнулися з проблемою гострого класового конфлікту. Боротьба міського пролетаріату та власників великих індустріальних підприємств за перерозподіл додаткової вартості на свою користь розколювала суспільства цих країн і призводила до зростання в них турбулентності та нестабільності. Здавалося, що класовий конфлікт за найбільш стрімкого й неконтрольованого сценарію свого розвитку потенційно міг спричинити дезінтеграцію та розпад соціумів. Актуальність потреби у його дослідженні, виявленні причин його виникнення та розумінні того, як він розгортатиметься далі, була високою.

В інтелектуальних й академічних колах тогочасних європейських країн впливовим було філософсько-історичне й політекономічне вчення Карла Маркса, яке сучасники почали позначати терміном «марксизм». Адепти даного вчення розглядали наявний соціум як капіталістичну суспільно-економічну формацію, базис якої сформований поєднанням конкретно-історичних продуктивних сил та виробничих відносин. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами лежать в основі розвитку капіталістичної формації, й у перебігу розвитку поступово загострюються. Класовий конфлікт марксисти трактували як прояв цих суперечностей. Використовуючи метод матеріалістичної діалектики, вони доводили, що капіталістична формація перебуває на фінальній стадії

свого розвитку і переживає глибоку внутрішню кризу. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами досягли в ній найвищого ступеня свого загострення. Класовий конфлікт з необхідністю переросте у соціальну революцію, яка розірве капіталістичну формацію із середини. Головним історичним суб'єктом, що втілить революційні зміни, стане пролетаріат. Марксистки були переконані, що зупинити ці процеси неможливо.

Дюркгайм дотримувався іншого підходу до осмислення даної проблематики. Вчений розглядав сучасний йому соціум як модерне диференційоване та раціоналізоване суспільство, господарською основою якого є капіталістичний спосіб виробництва. Дюркгайм погоджувався із марксистами у тому, що розвиток капіталізму призводить до стратифікації населення на конфліктні соціальні групи – класи. Однак, на відміну від марксистів, вчений звертав увагу на те, що одночасно із цими процесами стратифікації в модерному суспільстві відбуваються й процеси згуртування населення в єдину моральну солідарну спільноту. Мешканці суспільства належать до різних класів і можуть вести боротьбу за перерозподіл додаткової вартості, але у той же самий час вони є членами єдиної моральної спільноти і відчують солідарні зв'язки одне з одним. Вчений вважав, що якщо моральна спільнота є розвиненою, то у населення виробляються міцні зв'язки солідарності. Ступінь протистояння між класами тоді знижується, а класовий конфлікт пом'якшується. Натомість допоки моральна спільнота є несформованою, солідарність в соціумі залишається слабкою, і тоді на передній план виходять протиріччя матеріальних інтересів. На думку Дюркгайма, класовий конфлікт є не стільки проявом внутрішніх суперечностей капіталістичної формації, скільки наслідком браку солідарності в модерному суспільстві. Радикальні економічні перебудови навряд чи зможуть вирішити цю проблему. Натомість формування моральної спільноти має стати метою соціальних змін («The Cambridge Companion», 2005, p. 141).

Досліджуючи модерне суспільство, Дюркгайм прагнув зрозуміти, яким чином в ньому формується моральна спільнота, що вона собою являє, та на основі яких механізмів в ній виробляється соціальна солідарність. Спершу, вчений зосередив увагу на аналізі суспільного поділу праці. Дюркгайм розглядав його як моральну силу, здатну згуртувати населення. Суспільний поділ праці об'єктивно розподіляє членство індивідів у соціальних та професійних групах й розміщує ці групи на тих чи тих позиціях в господарському житті. У такий спосіб він вмонтовує індивідів в плетиво виробничих відносин і пов'язує їх між собою в їх повсякденній економічній діяльності. Індивіди, виробляючи товари та послуги і обмінюючись ними, починають залежати одне від одного й раціонально усвідомлюють свою взаємозалежність. Між ними викристалізовується солідарність, яку Дюркгайм назвав «органічною», а в модерному суспільстві формується така собі «соціально-виробнича» моральна спільнота приватних осіб (Durkheim, 2014).

Вчений, однак, залишився незадоволений такими своїми поясненнями. Дюркгайм розумів, що моральна спільнота, солідарні зв'язки між учасниками якої базуються на раціональному усвідомленні взаємної залежності і відносини в якій підтримуються санкціонованими державою нормами реститутивного права, навряд чи буде справді міцною. Соціальна солідарність все ж має ґрунтуватися на більш глибоких структурах. В її основі має лежати не суспільний поділ праці, але щось інше. Вчений довгий час не міг зрозуміти, що саме. І, як показує Джефрі Александер, коли Дюркгайм звернувся до антропології релігії, він нарешті знайшов відповіді на свої запитання. Дюркгайм збагнув, що релігійне життя, яке розгортається над вільними від примусу аспектами віри, здатне міцно згуртувати населення в єдину моральну спільноту («The Cambridge Companion», 2005, p. 148).

Релігійне життя Дюркгайм потрактував доволі широко і виокремлював у ньому такі складові елементи, як колективні репрезентації, вірування та ритуали. Вчений показував, що мешканці соціуму, будучи членами тих чи тих соціальних груп, створюють або запозичують світоглядні системи цінностей, знань, ідеалів та моральних орієнтирів, через які вони репрезентують собі й іншим свій соціальний досвід. Дюркгайм назвав такі системи колективними репрезентаціями. Члени соціальних груп вірять у них як у сакральні й на цій основі самоусвідомлюють та самовизначають себе. У певний історичний період якісь світоглядні системи можуть вивищитися й стати колективними репрезентаціями усього населення соціуму в цілому. Через них мешканці суспільства починають усвідомлювати себе як єдину спільноту. Дюркгайм зазначав, що віра у сакральність колективних репрезентацій передбачає певні ритуали, виконання яких згуртовує індивідів. Тож коли мешканці суспільства, за наявності єдиних для усього соціуму загальнозначущих колективних репрезентацій, практикують відповідні їм ритуальні взаємодії, між ними виробляється почуття єдності одне з одним. Вони починають відчувати моральні зобов'язання по відношенню одне до одного і заряджаються емоційною енергією, яку Дюркгайм називав «моральною силою». В результаті, між ними виробляються стійкі глибокі солідарні зв'язки (Durkheim, 2008).

Дюркгайм прагнув зрозуміти які колективні репрезентації, вірування й ритуали лежать в основі формування моральних спільнот модерних суспільств. Вчений був свідком процесу створення націй

в соціумах країн північно-атлантичного регіону. Дюркгайм вважав, що солідарні моральні спільноти формуються на їх базі. Формальним боком створення націй було ухваленням конституцій і надання населенню виборчих прав. В основу ж колективних репрезентацій, які формували зв'язки солідарності між членами націй, лягли, на думку Дюркгайма, егалітарні ідеали гідності та прав людини, що вивищилися й стали загальнозначущими в результаті Французької революції. Для членів націй вони набули сакрального характеру й заклали основу їх моральної єдності та самоусвідомлення (Durkheim, 2018). Ідеали гідності та прав людини як колективні репрезентації мають відповідні ритуальні практики. Марк Кледіс показує, що Дюркгайм відносив до таких, наприклад, публічні святкування захисників прав і свобод людини, судові переслідування тих, хто порушив ці права, відзначання справедливих національно-визвольних воєн або національно-демократичних революцій та інші. Дюркгейм робить висновок, що відданість правам людини й ідеалам індивідуальної гідності є принциповою ниткою у моральній тканині, яка сплітає в єдину спільноту членів модерних націй й сприяє виробництву солідарності між ними. Вона забезпечує спільну моральну ідентичність «ми-спільноти» або «єдиного народу» («The Cambridge Companion», 2005, p. 385–386).

Національна солідарна спільнота здатна, на думку Дюркгайма, врегулювати розвиток капіталістичного господарства. Вчений вважав, що її формування дозволить занурити господарство у контекст соціальної солідарності і зробити його підзвітним принципам суспільного добробуту. Солідарна національна спільнота зможе пом'якшити класовий конфлікт та поступово усунути такі антигуманні явища, як зuboжіння, відчуження та експлуатація. Її зміцнення сприятиме розширенню справедливості в модерному суспільстві. Рендал Колінз зазначає, що соціологія Дюркгайма містила у собі вражаючу наукову програму, практичним аспектом якої було досягнення соціального миру, вирішення класового конфлікту і формування французької нації на основі егалітарних республіканських ідей та принципів справедливості («The Cambridge Companion», 2005, p. 108).

Світ-системні структури та механізми виробництва соціальної солідарності

Оскільки соціальна солідарність, як її потрактовував Дюркгайм, виробляється в контексті суспільного релігійного життя, то, якщо ми хочемо виявити особливості її виробництва в модерній світ-системі, нам слід з'ясувати, чи наявні в європейській капіталістичній світ-економіці загальнозначущі колективні репрезентації, вірування та ритуали. І якщо так, то що вони собою являють. Щоб відповісти на ці питання, нам потрібно розглянути геокультуру європейської капіталістичної світ-економіки, якою, на думку Валерстайна, є ідеологія лібералізму. У четвертому томі «Модерної світ-системи» Валерстайн показав, що лібералізм з'явився наприкінці XVIII сторіччя внаслідок Французької революції. У першій третині XIX сторіччя він утвердився як геокультура й розвивався у такому статусі до початку XXI сторіччя. Після 2016 року, на думку Рендала Колінза, лібералізм зіткнувся із викликами, які вперше похитнули його домінування в культурній сфері модерної світ-системи (Collins, 2023, p. 287).

Подією, яка спричинила появу геокультури, стала Французька революція. У її перебігу широкі народні маси поставили принципову вимогу змінити чинний соціальний лад модерної світ-системи на новий, більш справедливий. Еліти, під контролем яких перебували основні економічні активи та владні ресурси, опинилися в таких обставинах, що не могли не рахуватися з вимогами повсталого народу, і розуміли, що на певні соціальні перебудови доведеться піти. У інший спосіб революційні виступи мас неможливо було заспокоїти. Потрібно було тільки узгодити, що саме і як саме змінювати. Потрібна була програма соціальних змін, яка би в цілому влаштувала соціальні групи, що брали активну участь в революційній боротьбі. Валерстайн показує, що у період Французької революції в модерній світ-системі вперше виникають ідеології. Вчений визначає їх як політичні метастратегії, що містять програми соціальних змін. Валерстайн говорить про три ідеології, які претендували на статус «путівника» перебудов соціального ладу, – консерватизм, лібералізм та соціалізм. Програми кожної з них прояснювали, зокрема, такі три принципові моменти: 1) з якою швидкістю мають відбуватися соціальні зміни; 2) на яких загальних ціннісно-світоглядних засадах має ґрунтуватися оновлений соціальний лад; 3) яким чином використовувати силові й адміністративні засоби та ресурси держави для втілення соціальних змін (Wallerstein, 2011, p. 1, 6, 11).

Конкуренцію зрештою виграв лібералізм, а вигравши її, утвердився як геокультура модерної світ-системи. Еліти та широкі народні маси погодили його програму як компромісну й взяли її за основу перебудов чинного соціального ладу. Як показує Валерстайн, лібералізм запропонував поступові контрольовані соціальні зміни з помірною швидкістю втілення їх та орієнтувався на раціональні, продумані реформи. Загальні матеріальні основи нового соціального ладу мали базуватися на принципах недоторканості приватної власності, вільного ринкового обміну та рівності приватних осіб перед законом. У питаннях ціннісно-світоглядних засад лібералізм вивищив цінність справедливості й висунув пов'язану з нею доктрину прав і свобод людини, про яку також говорив і Дюркгайм. Новий соціальний лад мав бути справедливим у тому сенсі, що у ньому права і свободи людини могли максимально розквітнути (Wallerstein, 2011, p. 6, 16).

Запропонована лібералізмом програма соціальних змін передбачала демонтаж абсолютистської монархічної держави і встановлення замість неї нової моделі держави, яку Валерстайн позначив терміном «ліберальна». В конструкції ліберальної держави можна виокремити, зокрема, такі складові елементи: конституція, нація, виборче право та громадянське суспільство. Конституція заклала базові правові засади функціонування ліберальної держави; нація як спільнота політично активних громадян стала її соціальною базою; виборче право було уведене як засіб, за допомогою якого члени нації контролюють державу, спонукаючи її враховувати їх волю в ухваленні державних рішень; нарешті громадянське суспільство стало комунікативною сферою, в якій громадяни держави практикують відкриту публічну раціональну комунікацію з метою досягнути взаєморозуміння стосовно актуальних для соціуму питань й виробити у такий спосіб громадську думку. На думку Валерстайна, модель ліберальної держави вперше була встановлена до 1832 року в трьох країнах ядра модерної світ-системи – Великій Британії, Франції та Бельгії. На сьогоднішній день вона успішно встановлена у більшості сучасних країн (Wallerstein, 2011, p. 75).

Ліберальні соціальні зміни передбачали поступові виправлення соціального ладу соціуму, здійснювані зусиллями громадян з використанням засобів ліберальної держави. Керуючись ідеологічними положеннями лібералізму, громадяни розглядали чинний соціальний лад як в цілому задовільний. Але в ньому все ж наявні недоліки. Завдання полягає у тому, щоб на основі, зокрема, критерію прав і свобод людини їх ідентифікувати та усунути. Так, наприклад, якщо в якійсь царині соціуму відбуваються соціальні відносини або наявні соціальні структури, або функціонують соціальні інститути тощо, які можуть порушувати права і свободи людини, а, отже, можуть порушувати ліберальні принципи справедливості, то тоді громадяни держави на законних підставах в комунікативних мережах громадянського суспільства розпочинають усебічне їх обговорення. У перебігу раціональної комунікації вони з'ясовують, чи дійсно ці соціальні відносини або соціальні структури, або соціальні інститути тощо порушують справедливість, і якщо встановлять, що так, то далі вони намагаються досягнути консенсусу стосовно вибору шляхів коригування ситуації. У результаті такої відкритої публічної комунікації виробляється громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають виправити ситуацію. Ліберальна держава, згідно з положеннями конституції, реагує на громадську думку й, виконуючи волю громадянського суспільства, реалізує відповідні рішення.

Коли лібералізм утвердився як геокультура модерної світ-системи, його цінності, ідеали та світоглядні орієнтири фактично стали загальнозначущими колективними репрезентаціями, що лягли в основу формування моральної громадянської національної спільноти в рамках модерних суспільств. Члени цієї спільноти усвідомлюють себе як активних раціональних громадян, відповідальних за соціум, в якому вони мешкають. Соціум розглядається ними як їх власний дім, і те, наскільки добре він влаштований, залежить від них самих, а не від волі, приміром, короля, вождя, верховного правителя абощо. Члени моральної громадянської національної спільноти переконані, що вони можуть і мають власними зусиллями впорядкувати їх колективне життя, поступово робити його усе більш раціональним. Наприклад, їм цілком під силу збалансувати особливості перерозподілу додаткової вартості в соціумі відповідно до прав і свобод людини, або виправити гендерні, етнічні чи расові нерівності в ньому тощо. У них формується віра, що вони, використовуючи інструменти ліберальної держави, самі поступово створять раціональний, справедливий соціальний лад.

Участь в громадянському суспільстві, з одного боку, є засобом, за допомогою якого громадяни вважають, що можуть виправити недоліки соціального ладу й впливати на особливості його влаштування. З іншого боку, її можна розглядати як модерний сакральний ритуал у дюркгаймівському сенсі. Коли члени моральної громадянської національної спільноти виконують такі ритуальні практики, як відкрита раціональна публічна комунікація в громадянському суспільстві, створення неурядових і негосподарських добровільних асоціацій, організацій або рухів, спільне деліберативне генерування громадської думки і вплив за її допомогою на державу, публічне комунікативне відстоювання ліберальних принципів справедливості та прав і свобод людини тощо, між ними починають вироблятися зв'язки солідарності. Чим більше громадяни утверджуються у переконанні, що їх комунікативна активність в громадянському суспільстві дає результат і дійсно частково призводить до певних коригувань соціального ладу, тим більше їх віра у сакральність ліберальних колективних репрезентацій посилюється, а солідарність між ними зміцнюється.

На основі програми соціальних змін ідеології лібералізму елітам країн ядра модерної світ-системи вдалося заспокоїти революційні виступи широких народних мас, інтегрувати їх в новоутворені після Французької революції модерні національні суспільства. Еліти зберегли своє привілейоване становище в європейській капіталістичній світ-економіці й не дозволили масам порушити світ-системні механізми нескінченного нагромадження капіталу. Надалі, як показує Валерстайн, схема встановлення ліберальної держави й формування національного суспільства вдало застосовувалася

для інтеграції решток імперій в модерну світ-систему. Прикладами, на думку вченого, можуть слугувати процеси включення територій Австрійської чи Німецької імперій, або британської, французької та голландської колоніальних імперій у виробничий регіон периферії. Їх населенню, згуртованому у солідарні спільноти відповідних національних суспільств, лібералізм давав надію на поступове покращення життя за підтримки й допомоги розвинених країн ядра (Wallerstein, 1995, р. 109–111, 128–129).

Здійснюючи комунікативні практики коригування недоліків соціального ладу, члени національних солідарних спільнот стикаються у своїх соціумах із соціальними явищами або процесами, які безпосередньо впливають на їхнє життя, але які, однак, виникають і розвиваються за межами цих соціумів й за своєю природою є глобальними. Вони можуть порушувати ліберальні принципи справедливості, але їх неможливо виправити в рамках національних модерних суспільств засобами ліберальної держави. Серед таких соціальних явищ або процесів можна зазначити, наприклад, екологічні загрози, наприклад, неналежне використання відновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів, неконтрольована вирубка лісів та зниження родючості ґрунтів, забруднення води та повітря у планетарному масштабі, глобальне потепління тощо. Також це можуть бути питання дотримання й захисту прав і свобод людини в країнах, де встановлені авторитарні або диктаторські політичні режими. Або важливим процесом, який може турбувати національну солідарну спільноту, є нерегульований розвиток глобального капіталістичного господарства, що призводить до несправедливого світового розподілу додаткової вартості, спричинює явище глобальної бідності й поглиблює розрив у економічному розвитку між країнами ядра й країнами інших виробничих регіонів.

Ідеали та цінності лібералізму спонукають мешканців модерних національних суспільств вірити, що такі соціальні явища або процеси також можна відкоригувати спільними комунікативними зусиллями. Але для цього певний аналог конструкції ліберальної держави має бути встановлений на глобальному рівні. Розвиток засобів масової комунікації дозволив створити сучасні комунікативні мережі, плетиво яких охопило увесь фізичний простір модерної світ-системи. Вони залучили розпорошених по території земній кулі мешканців національних суспільств до єдиної світової публіки співрозмовників й уможливили їх участь у відкритому обговоренні глобальних соціальних проблем. Це дало підстави говорити про процеси формування та розвитку глобального громадянського суспільства.

Проте, відкритими залишаються питання щодо інших складових елементів конструкції ліберальної держави на глобальному рівні. Наприклад, не до кінця зрозуміло, до кого має бути спрямована вироблена в глобальному громадянському суспільстві глобальна громадська думка, якщо в модерній світ-системі відсутня єдина світова ліберальна держава, що має у своєму розпорядженні засоби насилля та адміністративні ресурси. Також невизначеним залишається легальний статус світової комунікативної спільноти, оскільки в європейській капіталістичній світ-економіці відсутній єдиний правовий установчий документ, на зразок світової конституції або її аналогу, який би юридично зафіксував цей статус.

Ульріх Бек, приміром, вважає, що глобальна громадська думка має бути адресована світової спільноті споживачів з метою спонукати її учасників свідомо й цілеспрямовано відмовлятися від придбання товарів або послуг компаній, які своєю діяльністю завдають шкоди екосистемі планети, порушують права і свободи людини, сприяють фінансуванню диктаторських режимів тощо. На думку вченого, проти бойкоту споживачів у виробників немає дієвих контрстратегій. Матеріальні збитки та іміджеві втрати змусять компанії змінювати свою діяльність відповідно до вимог глобального громадянського суспільства (Beck, 2011, р. 96, 103–104). Юрген Габермас говорить про необхідність розбудови «наднаціональної держави», що включає в себе такі кроки, як ухвалення світової конституції, створення світового парламенту, запровадження процедури світових виборів та формування виконавчого органу на основі Ради Безпеки ООН, який би обмежено контролював засоби насилля. На думку Габермаса, створення «наднаціональної держави», з одного боку, юридично визначить та оформить статус світової комунікативної громадянської спільноти як своєї «світової нації». З іншого боку, цей процес призведе до появи на глобальній арені адміністративного суб'єкта, до якого глобальне громадянське суспільство спрямовуватиме глобальну громадську думку і який реагуватиме на неї відповідно до положень світової конституції (Habermas, 2012, р. 58–63).

Незважаючи на відсутність структурних елементів конструкції «світової ліберальної держави», цінності, ідеали та світоглядні орієнтири лібералізму все ж означають колективні репрезентації для згуртування населення модерної світ-системи в єдину світову моральну спільноту. Учасники цієї спільноти можуть усвідомлювати себе як «громадян світу», які відчують відповідальність не лише за своє національне суспільство, в якому вони безпосередньо мешкають, але й за планету в цілому. Вони переконані, що активними комунікативними зусиллями зможуть виправити низку недоліків сучасного глобального соціального ладу. Зокрема, вони здатні вплинути на вирішення екологічних проблем, загострення яких загрожує усьому людству, на дотримання й захист прав і свобод людини

в різних країнах або регіонах світу, на подолання явищ глобальної бідності й соціальної нерівності. Розглядаючи глобальний соціальний світ як їх власний дім, учасники світової моральної спільноти переконані, що можуть зробити життя в ньому більш раціональним та справедливим. Здійснюючи ритуальні у дюркгаймівському сенсі комунікативні практики в царині глобального громадянського суспільства, зокрема практики по формуванню глобальних громадських організацій, асоціацій та рухів, а також по генеруванню глобальної громадської думки тощо, між ними виробляється й посилюється глобальна соціальна солідарність.

Згідно з положеннями теорії модерної світ-системи Валерстайна, встановити в європейській капіталістичній світ-економіці конструкцію, на зразок «світової ліберальної держави», неможливо, оскільки це суперечить логіці її розвитку та структурним особливостям її будови. Так само в ній неможливо подолати нерівності між виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії, оскільки тільки за умови їх наявності може функціонувати капіталістичний спосіб виробництва. Основним завданням ідеології лібералізму було заспокоїти повсталі широкі народні маси шляхом встановлення національної ліберальної держави, «вихід» якої за кордони національних країн не передбачався. Її своє завдання вона відносно ефективно виконувала, допоки залишалася геокультурою модерної світ-системи. А втім, лібералізм все ж посприяв процесам формування світової громадянської спільноти з елементами солідарності між її учасниками й плевав надію на можливість покращення глобального соціального ладу зусиллями «громадян світу» відповідно до ліберальних цінностей справедливості та прав і свобод людини. Однак, коли лібералізм втрачає свої позиції як геокультура модерної світ-системи, його вплив слабшає. Надія на успішне комунікативне коригування соціального ладу згасає, й на передній план усе гостріше виходять протиріччя інтересів та конфлікти між країнами виробничих регіонів європейської капіталістичної світ-економіки.

На підставі викладених аргументів можна зробити деякі висновки щодо особливостей виробництва соціальної солідарності в модерній світ-системі.

1. Виробництво соціальної солідарності в модерній світ-системі уможливила геокультура лібералізму. Її цінності, світоглядні орієнтири та ідеали, зокрема, доктрина прав і свобод людини, стали загальнозначущими колективними репрезентаціями у дюркгаймівському сенсі. Вони лягли в основу згуртування населення модерної світ-системи як в національні солідарні спільноти, так і в потенційно світову або глобальну громадянську солідарну спільноту.

2. Важливу роль у виробництві соціальної солідарності відіграла конструкція ліберальної держави, створена на основі запропонованої лібералізмом програми соціальних змін. Деякі її складові елементи, наприклад, нація та громадянське суспільство, уможливили виконання населенням модерної світ-системи модерних ритуальних практик у дюркгаймівському сенсі, які сприяли виробництву й посиленню солідарних зв'язків як між мешканцями національних суспільств, так і між учасниками потенційної глобальної громадянської спільноти.

3. В основі виробництва солідарної соціальної спільноти лежить, зокрема, віра мешканців модерної світ-системи у те, що вони спільними активними комунікативними зусиллями й з використанням засобів ліберальної держави можуть виправити недоліки наявного соціального ладу й поступово робити його більш раціональним та справедливим.

4. Виробництво соціальної солідарності могло дещо пом'якшити суперечності між країнами виробничих регіонів ядра, напівпериферії та периферії й, разом із економічними та політичними світ-системними механізмами, додатково стабілізувати розвиток модерної світ-системи.

5. Згідно з положеннями теорії модерної світ-системи Валерстайна, лібералізм є певною мірою контрверсійною ідеологією. Він дає підстави сподіватися на впровадження таких соціальних перебудов, які в принципі не можуть бути впроваджені в європейській капіталістичній світ-економіці, оскільки суперечать логіці її розвитку.

Bulatevych M., Chernii L. Peculiarities of production of social solidarity in the modern world-system

Production of social solidarity is a necessary process in development of social systems. In social sciences this process is often studied within national societies. In this article social solidarity is examined in the context of the modern world-system. Such an approach allows to conceive production of social solidarity within more global perspective from the very beginning. Theoretical base of this article is I. Wallerstein' theory of the modern world-system. But some concepts and categories of E. Durkheim' sociology are also used in the article. French classic of sociology believed that production of social solidarity takes place in the context of religious life which consists of collective representations and ritual practices. Durkheim believed that if there are common, generally accepted collective representations in society, and inhabitants

of society practice ritual interactions corresponding to these representations, then it leads to inhabitants are united into single moral community, and strong bonds of solidarity are produced between them. In the article an assumption is made that there is a religious life in Durkheimian' sense in the modern world-system. Geoculture of liberalism has caused emergence of this religious life. Values, ideals and worldview guiding lines of liberalism underlined generally accepted collective representations, which promote forming of united social communities on national and potentially on supranational levels in the modern world-system. Structural elements of construction of liberal state enabled execution of modern ritual practices by inhabitants of the modern world-system. This caused production of social solidarity. If liberalism loses its positions as geoculture, then social solidarity can weaken in the modern world-system. Contradictions between countries of different production regions come to the fore sharply.

Key words: social solidarity, the modern world-system, liberalism, collective representations and rituals, moral community.

Література:

1. Anderl, F. (2023). False friends: Leftist nationalism and the project of transnational solidarity. *Journal of International Political Theory*, 19 (1), 2-20.
2. Beck, U. (2011). *World at Risk*. Translated from German by Ciaran Cronin. Cambridge: Polity Press.
3. Collins, R. (2023). Wallerstein's decline and fall of the capitalist world system. *Journal of world-systems research*, 29 (2), 286-291.
4. Eick, G. M., & Leruth, B. (2024). A farewell to welfare? Conceptualising welfare populism, welfare chauvinism and welfare Euroscepticism. *Journal of European Social Policy*, 34 (2), 117–127.
5. Durkheim, E. (2018). *Professional ethics and civic morals*. Translated from French by Cornelia Brookfield. London and New York: Routledge.
6. Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. Edited by Steven Lukes. Translated from French by W. D. Halls. New York: Free Press.
7. Durkheim, E. (2008). *The elementary forms of religious life*. Edited by Mark S. Cladis. Translated from French by Carol Cosman. Oxford: Oxford University Press.
8. Ferrara, F., Schelkle, W., & Truchlewski, Z. (2023). What difference does the framing of a crisis make to European Union solidarity? *European Union Politics*, 24 (4), 666-683.
9. Gastil, J., & Knobloch, K. R. (2020). *Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics*. New York: Oxford University Press.
10. Habermas, J. (2014). Plea for a constitutionalization of international law. *Philosophy & Social Criticism*, 40 (1), 5–12.
11. Habermas, J. (2012). *The crisis of the European Union: a response*. Translated from German by Ciaran Cronin. Cambridge: Polity Press.
12. Harell, E., Banting, K., Kymlicka, W., & Wallace, R. (2022). Shared membership beyond national identity: deservingness and solidarity in diverse societies. *Political Studies*, 70 (4), 983–1005.
13. Honneth, A. (2008). *Disrespect: The normative foundations of critical theory*. Translated from German. Cambridge: Polity Press.
14. Landemore, H. (2020). *Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
15. Transnationalizing the Public Sphere. (2014). Edited by K. Nash. Cambridge: Polity Press.
16. The Cambridge Companion to Durkheim. (2005). Edited by J. C. Alexander and Ph. Smith. Cambridge: Cambridge University Press
17. Virgili, T. (2020). Whose 'Identity'? Multiculturalism vs. integration in Europe. *European View*, 19 (1), 45–53.
18. Wallerstein, I. (1995). *After liberalism*. New York: The New Press.
19. Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
20. Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: an introduction*. Durham and London: Duke University Press.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2025

Стаття рекомендована до друку 16.06.2025

СВІТ-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЯК РАДИКАЛЬНА АЛЬТЕРНАТИВА ПОЛІТИЧНОМУ РЕАЛІЗМУ ТА ЛІБЕРАЛЬНИМ ІДЕАЛІЗМУ

Вольський О. М.,

аспірант кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-6086-7253

Trikster655@gmail.com

У статті проаналізовано потенціал світ-системного аналізу як радикальної соціологічної альтернативи таким теоріям міжнародних відносин, як ліберальний ідеалізм та політичний реалізм. У стислому вигляді викладено основні теоретико-методологічні тези вищезгаданих теорій міжнародних відносин. Розкрито інтелектуальну генеалогію світ-системного аналізу та проведено історичну реконструкцію умов його виникнення: продемонстровано зв'язок світ-системного аналізу зі школою залежного розвитку та світ-системним підходом, використаним істориками школи «Анналів». Особливу увагу зосереджено на сепарації філософських засад згаданих у статті концепцій та їх зв'язку з великими політичними наративами, а також із конкретним/практичним знанням (*phronesis*), що дозволяє послідовно розглянути різницю між їх проблемно-орієнтованими та критичними аспектами. Продemonстровано методологічні проблеми світ-системного аналізу як структуралістської соціологічної теорії, що намагається пояснити стабільність макросоціальних процесів протягом тривалого часу (*la longue durée*). Особливу увагу приділено питанню напівпериферійної державності та межах агентності/суб'єктності окремих держав у капіталістичній світ-системі на різних етапах циклів накопичення/гегемонії. Продemonстровано потенціал світ-системного аналізу як прикладної теорії з великим потенціалом у питаннях конкретизації національного інтересу та визначення досяжних цілей національного розвитку шляхом опису структури політико-економічних можливостей окремих держав у межах капіталістичної світ-системи.

Ключові слова: ТМВ, світ-система, напівпериферія, Аррігі, Поланьї, Валлерстайн, гегемонія, держава, що сприяє розвитку.

Постановка проблеми. Створення теорії міжнародних відносин як окремої академічної дисципліни було формою інтелектуальної реакції на події Першої світової війни. Становлення цієї дисципліни переважно відбувалося у формі полеміки між двома інтелектуальними течіями: політичним реалізмом та ліберальним ідеалізмом (Ossiander, 2012: с. 410–411).

Спрощено та коротко реконструюючи основні тези обох теорій, можна узагальнити, що політичний реалізм вибудовує свою позицію на основі припущення про засадничо незмінну у своєму фундаменті природу людини як істоти, що прагне збільшити свою владу. Отож суттю міжнародних відносин проголошується їх анархічний характер, викликаний прагненням конкретних держав, що мисляться як цілісні актори, вижити та максимізувати свій вплив (Cox, 1999: с. 92). Із цього погляду завданням дипломатії, окрім задоволення національних інтересів, є створення та підтримання стабільного балансу сил на міжнародній арені, що робить широкомасштабні війни «нерентабельними»: непотрібними на практиці.

Представники ліберального ідеалізму, навпаки, вибудовують свої концепції навколо ідеї переходу від «традиційного» суспільства до його нового ліберального стану. Стверджуючи, що ліберальна трансформація: поширення вільної торгівлі, розширення повноважень міжнародних інституцій та впливу публічної думки на процес прийняття рішень призведуть до загального процвітання та зроблять війни і питання балансу між державами атавізмом (Ossiander, 2012: с. 418–420).

Якщо реалісти роблять акцент на знанні політичної конкретики, часто ігноруючи економічні та культурні аспекти ситуації, що не вкладаються в їхню спрощену схему, то для представників ліберального ідеалізму вільна торгівля, поглиблюючи міжнародний розподіл праці, неминуче приведе

до процвітання, що, говорячи словами К. Шмітта, дозволить «розчинити ворога, з економічної точки зору, у конкуренті, а з інтелектуальної – в опоненті (переклад – О. В.)» (Schmitt 1932/2007: с. 28). Таким чином, дискусія між представниками цих шкіл є інтелектуальним аналогом суперечки глухого зі сліпим: їхні точки інтересу у пізнанні міжнародних відносин не перетинаються.

Отже, реалісти мають концепцію для аналізу конкретних політичних реалій у моменті, але не мають інструментів адекватного аналізу економічного підґрунтя міжнародних відносин у довгостроковій перспективі: десятиліть, століть. А ліберальні ідеалісти проголошують примат економіки та етики над політикою, як потенційній готовності до задоволення колективних потреб позаекономічним шляхом (Schmitt, 1932/2007: с. 28), та прагнуть ігнорувати і моральну засуджують претензії сфери політичного на автономність.

Звісно, вищенаведені твердження є грубим узагальненням і зроблені виключно для окреслення проблематики статті. Невипадково існують такі дисципліни, як країнознавство, політична географія та міжнародна економіка, що доповнюють теорію міжнародних відносин. Не слід також забувати про чисельні «менш впливові» підходи, що збагачують інтелектуальне поле ТМВ: конструктивізм, британська школа etc.

Тому конкретний представник політичного реалізму, що протягом десятиліть спеціалізувався на вивченні конкретної країни або регіону, знає все і трохи більше про стан речей в її економіці та культурі. Аналогічним чином, ліберальний ідеаліст, що знаходиться у контакті з політичною практикою, прекрасно розуміє, що міжнародні відносини є царством анархії та боротьби (Ossiander, 2012: с. 415–416).

Наявність подібного роду процвітаючої практики жодним чином не суперечить вище продемонстрованим проблемам концептуалізації міжнародних відносин. Скоріше навпаки, вона ілюструє цю тезу. Подібного до того, як античні та середньовічні капітани, використовуючи чисельні епіцикли (поправки), вирішували життєво важливі завдання морської навігації, спираючись на Птолемеєву систему, що проголошувала Землю центром Всесвіту, так і сучасні експерти-міжнародники демонструють здатність вирішувати конкретні завдання за відсутності адекватної теорії.

Проблема як політичного реалізму, так і ліберального ідеалізму полягає у тому, що обидва ці напрями достатньо далекі від ідеалу науки та пошуків позаконтекстуальної істини (Aristotle, 2004: с. 107–108). Продовжуючи цю тезу, корисно звернутись до поділу теорій міжнародних відносин на проблемно-орієнтовані (problem-solving) та критичні (critical) (Cox, 1999: с. 87–89).

Проблемно-орієнтовані теорії є фрагментарними в силу своєї практичної спрямованості. Їх прихильники сприймають реальність, не ставлячи під питання причини та моральну виправданість світу, в якому ми живемо. Тимчасом як послідовники критичних теорій намагаються створити загальний наратив, що мав би пояснюючу та нормативну силу для будь-якого кейсу.

Політичний реалізм, особливо у межах американської академічної традиції після Другої світової війни, є проблемно-орієнтованою теорією у найкращому значенні цього слова (Cox, 1999: с. 91), значною мірою, будучи кодифікованою практичною мудрістю (phronesis) (Aristotle, 2004: с. 107–108). Підтверджуючи, що для виконання своїх завдань конкретні спеціалісти часто не мають необхідності у створенні загальної теорії, але цілком можуть узагальнювати свій досвід та конкретні прийоми ремесла у межах певного корпусу текстів.

Ліберальний ідеалізм, як і марксизм, будучи нащадком проекту Просвітництва, є критичною теорією, що прагне до всеосяжності. Не будучи ідеологією домінуючих на міжнародній арені держав, лібералізм, як і марксизм, може бути легко використаний для критики будь-яких негативних тенденцій, вибудовуючи свою риторику навколо того, що виключно практика «єдино правильного вчення» є шляхом у краще майбутнє.

Слабке місце ліберального ідеалізму полягає у тому, що, як і марксизм, у основних своїх твердженнях він побудований на емпірично неперевіраних філософських, по своїй суті, політико-економічних концепціях XVIII–XIX століття (Polanyi, 1944/2001: с. 116–136). Більше того, реалії першої половини XX століття успішно продемонстрували вразливість лібералізму як практики не в меншій мірі, ніж крах СРСР поставив під питання життєздатність марксизму.

В якості ремарки на полях хотілося би підкреслити, що редукція ліберального ідеалізму до його економічних засад є все ж таки спрощенням. Ліберальний ідеалізм, як частковий випадок ліберальної ідеології, є носієм глибокого протиріччя. Представники цієї теорії намагаються зігнорувати суперечності між демократією як владою народу, концепцією прав людини та – що найголовніше – священним правом приватної власності/економіки (Schmitt, 1932/2007: с. 23–24).

Саме навколо цього протиріччя і побудував свою концепцію подвійного руху К. Поланьї (Polanyi, 1944/2001: с. 210–228), показавши, як суперечливі тенденції між прагненням зберегти сталість соціального життя і ринком з його економічною доцільністю зруйнували ліберальну демократію та міжнародний поділ праці в ході Великої Депресії. Таким чином, прихід до влади неліберальних політичних

сил через інститути народного представництва було би коректніше характеризувати не як демократичну, а як ліберальну рецесію. В цілому, нинішня ситуація, незважаючи на всі її негативні аспекти, демонструє, що демократія, як влада простонароддя (демосу), ефективно функціонує та впливає на політичний процес. Однак детальний аналіз сучасної кризи виходить за межі цієї розвідки.

Повертаючись до основної теми статті, слід відзначити, що подібний стан речей є жодним чином не випадковим або таким, що має коріння у інтелектуальній недоброчесності чи обмеженості конкретних дослідників або напрямків інтелектуальної думки. Навпаки, він є результатом глибоко закономірного процесу соціальної амнезії, якої потребує кожне стабільно функціонуюче суспільство: створення такого образу минулого, що робить сучасність закономірним й безальтернативним результатом історичного процесу, та версій майбутнього, які матимуть вигляд механічно покращеного сьогодення (Bourdieu, P., & Wacquant, L., J., D., 1992). Таким чином, вийти за межі історичної епохи та зайнятися пошуком універсального (позаконтекстуального) знання, а не прийомів дипломатичного ремесла чи легітимації певної політичної повістки стає вкрай нетривіальним завданням.

Ситуацію ускладнює те, що, якщо не страждати на історичну короткозорість та селективну увагу, то можна побачити, що полярно протилежні припущення про характер і тенденції розвитку міжнародних відносин та суспільств як справджуються, так і зазнають краху. Якщо у першій половині XX століття постулати ліберального ідеалізму не виправдались на практиці, то вже у 90-х роках того ж століття окремі представники цього напрямку проголошували свій історичний тріумф (Ossiander, 2012: с. 430), який успішно скінчився навесні 2025 року.

З певною обережністю можна стверджувати, що якщо людство не загине або не буде створено загальнопланетарний уряд, то після тривалого періоду неомеркантилізму та активного використання методів силової політики держави знову зіткнуться з межами економічного зростання всередині своїх кордонів та стануть на шлях похваллення міжнародної торгівлі. На той час занепад сучасного «порядку, заснованого на правилах», стане забутим минулим, що знову дозволить говорити про світле ліберальне майбутнє. Таким чином, пошук «позаконтекстуальної» істини знову буде втрачено на користь швидких відповідей, діагностування злободенних проблем та пропаганди.

Метою цієї статті є демонстрація того, що звернення до традиції структуралістської історичної макросоціології – світ-системного аналізу І. Валлерстайна та Дж. Аррігі – потенційно може стати інструментом, що здатен вивести теорію міжнародних відносин з інтелектуального глухого кута, соціальної амнезії та недостатньо висвітленої сполучної ланки між політичним та економічним аспектами міжнародних відносин. А також, чому цього звернення досі не відбулося і потенціал світ-системного аналізу переважно витрачається на критику теорії модернізації та процесів неоліберальної глобалізації.

Вибір світ-системного аналізу як інструменту обумовлено тим, що позаконтекстуальне знання – це, перш за все, загальне (абстрактне) знання (Aristotle, 2004: с. 107–108). Тобто, говорячи мовою конкретних наук, це твердження, що є вірним для максимально великої вибірки протягом максимально тривалого часу. Світ-системний аналіз відповідає цим вимогам, що є як його основною перевагою, так і ключовою перепорою для його використання на практиці.

Об'єктом дослідження для представників світ-системного підходу є капіталістична світ-система протягом століть. Таким чином, предмет конкретного дослідження стає максимально розмитим та відкритим для спекулятивних інтерпретацій, що веде до втрати можливості практичного використання.

Саме прагненням до ясності та розкриття потенціалу практичного використання обумовлено вибір праць, використаних для реконструкції дослідницької програми світ-системного аналізу у межах цього тексту. При всій повазі до інтелектуального внеску А. Г. Франка (Frank, 1998) у розвиток цієї школи та прагнення вийти за межі західноцентричних історичних наративів, його спроба поширити хронологічні та просторові межі капіталістичної світ-системи на останні 5 тисяч років і включити до її кордонів більшу частину Євразії та значну частину Африки є занадто загальною. З точки зору чистої науки – це, безсумнівно, цінна інтерпретація, але нестача фактичної інформації робить таке розуміння історії людства не надто корисним інструментом для аналізу сучасного нам суспільства взагалі та міжнародних відносин зокрема.

Важливо підкреслити, що акцент на методологічні питання обмежив вибір літератури використаний у написанні цієї статті до рівні «класичних» текстів, що висвітлюють основні методологічні постулати світ-системного аналізу, а не окремі емпіричні питання. Також відсутність більш сучасної літератури викликано тим, що традиція світ-системного аналізу знаходиться у достатньо глибокому занепаді. Як написав мені у особистому листі Г. Дерлуг'ян, у 2021 році світ-системним аналізом займається близько 20 людей, половина з яких датські археологи зі спеціалізацією на епосі бронзи. Тому використана у цьому тексті рецепція світ-системного аналізу побудована навколо першого, засадничого, тому «Капіталістичної світи-системи Модерну» І. Валлерстайна (Wallerstein, 1974/2011), книзі Дж. Аррігі «Довге XX століття» (Arrighi, 1996) та окремих статтях цих авторів.

Розгляд специфічних рис світ-системного аналізу, що заважають його прикладному використанню як проблемно-орієнтованої теорії, здійснено у два етапи. На першому етапі продемонстровано, як ця теорія страждає від тих же процесів соціальної амнезії, що і політичний реалізм та ліберальний ідеалізм, звужуючи його використання до рівня критики неоліберальної глобалізації.

На другому етапі зроблено огляд ключових науково-методологічних проблем, які були діагностовано світ-системному аналізу в період його створення та у більшості своїй так і не отримали переконливого розв'язання до нашого часу. Важливо відзначити, що одна з ключових методологічних дискусій світ-системного аналізу про те, що є капіталізмом, а що ні, в цілому, виходить за межі цієї статті. Незважаючи на велику наукову значущість цього питання, воно має дуже віддалене відношення до спроби використання світ-системного аналізу як проблемно-орієнтованої теорії у міжнародних відносинах.

Після цього продемонстровано потенціал світ-системного аналізу як структуралістської методології для розуміння міжнародних відносин. Важливо підкреслити, що мова йде саме про методологію, користь якої на пряму залежить від інтелектуальних та професійних компетенцій людини, котра намагається її використовувати.

Світ-системний аналіз як критична теорія

Розуміння будь-якої теорії починається з розуміння суспільно-політичних реалій, відповіддю на які вона була, що вимагає короткого екскурсу в суспільні структури та ідеологічні баталії Холодної війни. Перший том «Світ-системи Модерну» І. Валлерстайна (Wallerstein, 1974/2011) був написаний наприкінці періоду, пізніше відомого, як «славне тридцятиріччя» – 1945–1973 рр. Це був час швидкого економічного зростання та постання нових постколоніальних держав (Третього світу), що створювало ілюзорну перспективу подолання розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються у максимально короткі строки.

У ході протистояння між СРСР та США обидва блоки намагались залучити на свій бік країни Третього світу. З цією метою в якості знаряддя пропаганди використовувалися теорії більшого чи меншого рівня науковості: радянський марксизм та теорія модернізації. Ці теорії декларували ідеалізований образ конкуруючих наддержав як взірць «майбутнього» країн Третього світу та людства взагалі, пропонуючи рецепти його досягнення.

Обидві сторони стверджували, що існує лише одна – універсальна для всіх країн та континентів – траєкторія розвитку та набір стадій, через які проходить суспільство на цьому шляху. Ключова відмінність між дискурсами полягала у точці призначення: комунізмі чи Модерні.

Саме ілюзія швидкого розвитку стала причиною популярності цих теорій. Видавалося можливим, що досягнення рівня життя США/СРСР – це питання двох-трьох десятиліть інтенсивної суспільно-політичної трансформації та прийняття правильних управлінських рішень. Таким чином, жити у «світлому раю» буде, якщо не нинішнє покоління, то їхні діти та онуки, отже, у боротьбі за модерн/комунізм є конкретний прикладний смисл (Gilman, 2003: с. 3).

Світ-системний аналіз І. Валлерстайна виступає в якості антитези до засадничих кліше цих наративів: дихотомії модерну-традиції, що лежить в основі американської теорії модернізації, та теорії зміни формацій ортодоксального «радянського» марксизму. Відмовляючись від принципу методологічного націоналізму, що отожднює кордони держави та суспільства, світ-системний аналіз стверджує, що т. зв. традиція або марксистська феодальна/рабовласницька формація на теренах країн Третього світу (Периферії) та капіталізм/модерн країн (Ядра) Першого світу є наслідком нерівноправних відносин обміну між ними (Wallerstein, 1974/2011: с. xviii). Таким чином, дихотомія модерну-традиції, як і марксистська періодизація історії, позбувається хронологічного виміру на користь територіального.

Важливими висновками з цього твердження для І. Валлерстайна є те, що, по-перше, країни Третього світу ніколи не зможуть масово досягти рівня країн Першого світу через відсутність Периферії, яку вони могли би експлуатувати на свою користь. По-друге, комунізм, як і капіталізм, не можуть бути побудовані в межах однієї країни, а мають функціонувати в масштабах всієї світ-системи (Wallerstein, 1974: с. 392–402). Таким чином, суть Холодної війни зводиться до цілком конкретного великодержавного протистояння. Третій же висновок американського вченого, який був прихильником лівих поглядів, є значно більш суперечливим та полягає у тому, що світ-система не має потенціалу до розширення, і, отже, капіталізм, потенціально, приречений на загибель (Wallerstein, 1974: с. 415).

У цих висновках дивним чином сплелася політична конкретика періоду Холодної війни та інтелектуальні наслідки відмови від принципу методологічного націоналізму в розумінні соціальних макропроцесів. Для того, щоб зробити наступний крок і перейти до методологічних проблем світ-системного аналізу на рівні пояснення конкретних суспільних механізмів, необхідно відділити історично обумовлений пласт цих роздумів від реальних методологічних проблем.

На практиці необхідно визначитись з хронологічними масштабами твердження про стабільність капіталістичної світ-системи (Skocpol, 1977: с. 1084–1087). Очевидно, що в масштабі року або

кількох років слаборозвинені країни залишаться відстаючими відносно розвинутих країн. Питання полягає у тому, наскільки довго між цими країнами зберігатиметься розрив і в який момент можна стверджувати, що капіталістична світ-система принципово блокує економічне зростання країн, що розвиваються?

Вийшовши за межі технократичного оптимізму «славного тридцятиріччя», важко не погодитися зі словами Дж. Аррігі, який цитуючи Й. Шумпеттера, зауважив, що «для капіталістичного розвитку сто років короткий строк» (переклад – О. В.) (Arrighi, 1996: с. 214). Тут постає питання, а наскільки він короткий відносно існування капіталістичної світ-системи?

Це змушує зробити наступний крок і озвучити питання про тривалість та стабільність капіталістичної світ-системи. Врешті-решт, якщо прийняти у роботу твердження І. Валлерстайна про зародження сучасної капіталістичної світ-системи у період Довгого XVI століття (Wallerstein, 1974: с. 401), то сто років – це приблизно одна шоста цього часу. А якщо звернути увагу на те, що широка, колоніальна експансія цієї системи на територію Африки, Близького та Далекого Сходу розпочинається у другій половині XVIII століття, тобто менше трьох століть тому, то виникає необхідність переформулювати проблему: чи капіталістична світ-система насправді заважає розвитку чи цей розвиток просто не встиг відбутися?

Продовжуючи цю лінію, слід зауважити, що якщо досягнення рівня життя розвинутих країн відкладається на певне невизначене, але дуже віддалене, з точки зору індивідуальної долі, майбутнє, то жодного сенсу у стадіальній політичній риториці немає. Питання побудови нового суспільства втрачає значущість, поступаючись необхідності бути вчасним та успішним у досягненні конкретних цілей, що можна спостерігати після 1991 року.

Проблема конкретних завдань полягає у тому, що для того, щоб чисто механічно навчити більшість людей читати, писати, рахувати та іншим базовим навичкам, потрібним для функціонування складної економіки, необхідні десятиліття кропіткої праці на ниві створення необхідної інфраструктури. Виконання таких задач потребує широкомасштабного перерозподілу ресурсів, придушення опозиції та погіршення якості життя вже сьогодні, що і продемонструвала сталінська індустріалізація.

У більшості ж випадків таких радикальних змін, як у сталінському СРСР, не відбувається, що розтягує такі процеси на значно триваліший час. При цьому будь-який досягнутий прогрес легко може бути перекреслений економічними кризами, війнами та іншими політичними потрясіннями. Не слід також забувати, що подібного роду базові навички у населення є необхідною, але недостатньою умовою для якісного економічного зростання, що демонструє, наприклад, КНДР.

Таким чином, риторика вчорашніх та сьогоднішніх «продавців вживаних ідей», що намагаються використати світ-системний аналіз в якості антикапіталістичної критичної теорії є здебільшого формою війни з вітряками. Практично неможливо передбачити, як буде розвиватися капіталістична світ-система в масштабі двох-трьох століть. З технічної точки зору, апологети критичної теорії як в традиції ліберального ідеалізму, так і світ-системного аналізу, говорячи про перехід до «правильної» версії світлого майбутнього, просто зводять сьогоднішні політичні рахунки.

Однак, наукове значення цієї теорії значно перевершує пропагандистське. Світ-системний аналіз – це сукупність концепцій, що намагаються вирішити одне з ключових теоретичних та практичних питань соціології: питання соціальної стабільності у насправді великих масштабах, що актуалізує необхідність його вдумливої критики та розуміння (Skocpol, 1977, с. 1089).

Концептуально-методологічні проблеми світ-системного аналізу

Зasadничою тезою світ-системного аналізу І. Валлерстайна як структуралістської соціологічної теорії є твердження про існування трьох типів систем обміну. Це, перш за все, такі системи, як світ-економіка та світ-імперія. Третій тип систем-обміну – це міні-системи, обмежені невеликими, глибоко автаркічними, соціальними спільнотами, що не відіграють значної ролі ні в сучасному світі, ні взагалі у будь-яких більш-менш складних суспільствах.

Ключова відмінність між світ-економікою та світ-імперією полягає у тому, що світ-імперія – це ситуація співпадіння економічних та політичних кордонів. Прикладами таких систем є Римська, Китайська, Персидська імперії etc. За І. Валлерстайном, для світ-імперії характерне силове пере-направлення ресурсів до імперського центру через збирання данини. Таким чином, політико-управлінські рішення руйнують можливість автономної економічної (капіталістичної) динаміки у подібного роду утвореннях.

Світ-економіка – це, навпаки, система, для якої характерна велика кількість відносно незалежних політичних одиниць при наявності єдиної економічної сфери. На думку американського теоретика, така система є більш ефективним засобом присвоєння правлячими верствами додаткової вартості, що виробляється експлуатованими масами, ніж світ-імперія. Оскільки у цій конфігурації еліти не мають необхідності витрачати ресурси на підтримання військово-бюрократичної надбудови, необхідної для функціонування світ-імперії. Ключова відмінність європейської капіталістичної

світ-системи від її чисельних попередників, що виникали протягом історії людства, полягає у тому, що вона змогла стабілізуватися, не перетворитися на світ-імперію та врешті-решт охопити всю планету (Wallerstein 1974: с. 390–392).

Проблема вищенаведеного підходу в тому, що історія людства не вкладається в його прокрустове ложе. З одного боку, правителі традиційних світ-імперій не мали достатніх важелів впливу, щоб послідовно впорядковувати економічну динаміку у «контрольованих» ними суспільствах (Braudel, 1979/1984: с. 55–56). З іншого боку, історія європейської колоніальної експансії – це, значною мірою, історія використання організованого насильства з метою захопити рабів чи зібрати данину, що суперечить «хімічно чистому» поділу на світ-економіки та світ-імперії.

Таким чином, спроба І. Валлерстайна запропонувати свою навіть не соціологію, а скоріше філософію історії в цілому є невдалою. Однак, це не відміння існування світ-системи як емпіричного факту та концепції, хоча питання сил, що визначають її структуру та динаміку, залишається глибоко дискусійним на рівні конкретних соціальних механізмів.

Структуралізм – як методологічна настанова – передбачає визначення «базових» структур, що детермінують функціонування суспільства. Це створює необхідність виділити певну сторону соціального життя як привілейовану та найбільш важливу частину суспільних відносин. Прикладом такого підходу є топографічна метафора економічного базису та політичної надбудови у марксизмі. У випадку зі світ-системним аналізом виділення таких структур є особливо складним у силу розмірів об'єкту дослідження (світ-системи) та політичної ангажованості, яка стоїть за цим вибором.

Важко не погодитись з І. Валлерстайном, що рецепція суспільного життя через призму трьох наук: політології, економіки та соціології є відображенням ідеології лібералізму в академічному світі та зводить здатність дослідника до цілісного осягнення соціуму (Wallerstein, 1974/2011: с. XXIII). Проте спроба описати суспільство без виділення чіткого предмету та конкретної оптики його дослідження неминуче закінчується втратою чіткості у розумінні, що і є основною проблемою світ-системного аналізу, який влучніше було би назвати світ-системним синтезом. Тому нижче наведена спроба проблематизації конкретних механізмів, що детермінують функціонування світ-системи, зроблено на основі того тричленного поділу, проти якого виступає І. Валлерстайн: економіки, соціології та політології.

На першому кроці хотілося би звернутися до економічного базису функціонування капіталістичної світ-системи. Тут необхідно підкреслити, що ключовим досягненням І. Валлерстайна є компіляція та популяризація надбань латиноамериканської школи залежного розвитку та концепції світ-системи, яку запустили у науковий обіг історики французької школи «Аналів».

Якщо представники школи «Аналів» просто констатували емпіричне існування європейської світ-системи, то латиноамериканські соціологи та економісти займалися проблемними питаннями функціонування своїх суспільств. Невипадково одним з її засновників став голова аргентинського Центрального банку, а пізніше голова Економічної комісії ООН по країнам Латинської Америки (UN ECLAC) Р. Пребіш, а одним з найвидатніших президентів Бразилії (1995–2003 рр.) став яскравий представник цієї школи, соціолог за освітою Ф. Кардозо.

Р. Пребіш, починаючи з 40-х років XX століття, почав виступати з критикою теорії порівняльних переваг Д. Рікардо у міжнародному поділі праці (Prebisch, 1981). Згідно з цією теорією, спеціалізація кожної країни на виробництві того продукту, що у неї виходить найкраще, призведе до загального процвітання. Однак реальність Латинської Америки очевидно суперечила цьому твердженню.

Результатом цієї критики стала гіпотеза Пребіша-Зінгера, яка стверджувала, що еластичність цін на сировинні товари є недостатньо гнучкою відносно цін на промислову продукцію. Тобто, в історичному масштабі частина витрат на сировину у фінальній вартості промислового продукту стає все меншою. Таким чином, країни з сировинною економікою змушені продавати все більше сировини, щоб хоча би зберегти свій рівень споживання промислових товарів. Унаслідок цього поглиблення міжнародного поділу праці по лінії промисловість-сировина прирікає сировинні держави на хронічну відсталість.

Саме цю гіпотезу взяв за основу побудови своєї світ-системної моделі І. Валлерстайн. На його думку, основною економічною силою, яка структурує та поляризує світ-систему, є саме поділ праці між промисловими державами Ядра та відсталими периферійно-сировинними територіями.

Цю тезу він доповнив соціологічною за своїм характером концепцією розвитку недорозвинутої А. Г. Франка, яка стверджувала, що сировинна спеціалізація економіки супроводжується формуванням псевдофеодальних структур. Тому більшість т. зв. «феодальних пережитків» у країнах Латинської Америки є наслідком сировинної ролі цих держав у капіталістичній світовій торгівлі, а не результатом недостатньої інтеграції у світову економіку (Frank, 1966).

Фінальним політичним елементом, що підкріплював цю достатньо, здавалося б, просту концептуальну схему, було твердження, що для територій Ядра характерно створення сильних держав з дієздатними урядами та все більш капіталістичними відносинами між робітниками та працедавцями,

що можуть контролювати ціни на сировину, тимчасом як території Периферії або стають колоніями, або все більше дрейфують до бездержавного стану (failed state) . При цьому режим експлуатації робочої сили на цих периферійних територіях тяжіє до кріпацтва чи рабства (Wallerstein, 1974/2011: с. 86–87). Ці процеси супроводжуються створенням відповідної ідеологічної атмосфери. Так, для Периферії характерне винайдення традиції як способу легітимації влади та захисту інтересів еліти (Wallerstein, 1974/2011: с. 356), а для держав Ядра характерний відносний лібералізм (Wallerstein, 1974/2011: с. XXVI)

Ця нібито струнка теорія страждає на чисельні вади. Перш за все, слід відзначити, що станом на сьогодні питання індустріалізації та урбанізації більшості країн Третього світу є значною мірою вирішеним. Таким чином, гіпотеза Пребіша-Зінгера, хоча і є в принципі вірною, але все більше описує реалії вже навіть не вчорашнього, а позавчорашнього дня. Це стосується і тісно пов'язаною з нею концепції розвитку нерозвинутості А. Г. Франка. У наслідок чого, ця частина світ-системного аналізу є все більш невідповідною сучасним реаліям, хоча частково відповідає на питання, що означає довго у масштабах світ-системи.

Однак, це не є найбільшою проблемою світ-системного аналізу, тим більше це не є концептуальною проблемою. Реальними проблемами світ-системного аналізу, що так і не досягли переконливого розв'язання, являються, по-перше, відсутність послідовної теорії держави, а, по-друге, тісно пов'язана з нею проблема Напівпериферії.

Проблема відсутності послідовної теорії держави є значною мірою результатом структуралістської настанови, покладеної в основу світ-системного аналізу, що виділяла економіку як привілейовану частину суспільного життя. Очевидно, що політика, як сфера цілераціональної діяльності, не вписується у таку спрощену концептуальну схему. Держави мали підкорятися економічній динаміці, в іншому випадку весь світ-системний аналіз І. Валлерстайна є помилковим. Якщо не вдаватися у деталі, то приблизно так все і виглядало.

Однак, якщо вдаватися, то на першому кроці стає зрозуміло, що єдиного стереотипного шаблону для держав Ядра не існує (Skocpol, 1977, с. 1084). Більше того, відносно великі держави, наприклад, Франція, включали в себе різні зони капіталістичної світ-системи, що хоча і створювало внутрішню напругу, але, однак, зовсім не прирікало їх на неминучий крах.

Проблему поглиблювала наявність відносно стабільних держав Напівпериферії, що самим фактом свого існування підживляли поляризаційну тезу І. Валлерстайна про поділ світ-системи на Ядро-Периферію. З одного боку, можна було стверджувати, що процес поляризації не завершився. Таким чином, існування Напівпериферії є залишковим феноменом, що неминуче зникне у ході подальшого утвердження капіталістичної світ-системи.

З іншого боку, проблема Напівпериферії відкриває скриньку Пандори, змушуючи задаватися питанням про межі автономії політичної сфери та здатність державних структур функціонувати, незважаючи на несприятливі економічні тенденції. Врешті-решт, якщо подивитись на економічну базу таких напівпериферійних держав Центральної та Східної Європи, як Пруссія та Московське царство, пізніше Російська імперія, то це кріпосне селянство та, значною мірою, експорт аграрної сировини у Західну Європу. Однак, якщо у Речі Посполитій такий економічний базис призвів до утвердження корумпованої сировинної олігархії (магнатерії), деградації державних інституцій та систематичних селянських повстань, що закінчилося поділом шляхетської республіки між її сусідами, то Пруссія та Російська імперія сформували абсолютні монархії, що, залізною рукою придушуючи непокору як серед поміщиків, так і серед селян, змогли вилучити достатньо ресурсів для підтримки стабільного функціонування державних структур та регулярної армії, що дозволяло їм при відносно примітивному економічному фундаменті підтримувати відносний військово-політичний паритет з державами Ядра. Врешті-решт, навіть згадана у цій статті сталінська індустріалізація – це реалізація того ж самого сценарію, коли ВПК підтримується за рахунок введення, по суті, третього видання кріпосного права колективізації.

Історія не знає умовного способу, але соціологи не є істориками, тому ми можемо задавати незручні питання. Якби у Речі Посполитій чи у її державах-попередниках ВКЛ та Королівстві Польському відбувся свій «Іван Грозний», котрий залізною рукою централізував би владу, то чи не відбулося би у нас, замість глибоко периферійної Речі Посполитої, формування напівпериферійної імперії, що зайняла б екологічну нішу двох вищезгаданих держав?

У будь-якому випадку І. Валлерстайн не створив послідовної теорії ні Напівпериферії, ні державності. Його спроби пояснити, чому одні території стали фундаментом для формування відносно сильних напівпериферійних держав, а інші ні – це, по суті, ad hoc пояснення. Швеція була занадто бідною, щоб стати Периферією, Російська імперія потрапила до капіталістичної світ-системи вже сформованою державою, у Данії сформували рихлий абсолютизм голландці, щоб перешкодити її поглинанню Швецією.

Кожне з цих пояснень є саме собою можливим, але всі разом вони являють одну величезну

теоретичну прогалину. Механізмів, що пояснили би існування Напівпериферії та конкретні причини її стабільності, І. Валлерстайн так і не навів. Твердження, що роль Напівпериферії полягає у легітимації існування капіталістичної світ-системи викликає серйозні сумніви. З одного боку, важко повірити, що в очах «колоніальних» не західних народів XVIII-XIX століть існування Швеції, Російської імперії чи Пруссії щось легітимувало (Wallerstein 1974: с. 404–406). З іншого боку, якщо ми подивимося на реалії XX століття, то саме такі напівпериферійні держави, як СРСР та фашистська Італія ставали основними порушниками спокою, кидаючи виклик ліберальним державам Ядра. І крах СРСР зробив набагато більше для легітимації капіталізму, ніж його існування.

Ці теоретичні прогалини спробував закрити у своїх працях Дж. Аррігі. Перш за все, у своїй спільній з Дж. Дрангел статті «The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone» (Arrighi & Drangel, 1986) продемонстрував, що Напівпериферія як відносно стабільна зона капіталістичної світ-економіки існує і складається з держав, чия економіка та політика підтримує свою стабільність через почергове залучення як периферійних економічних процесів, так і процесів Ядра.

Питання створення теорії чи хоча би дефініції напівпериферійної держави у межах цієї статті так і не знайшло свого розв'язання. А втім, вона стала важливим кроком у демонстрації того факту, що позиція держави у межах цієї зони визначається економічною динамікою світ-системи, а не їх зусиллями. По суті, той факт, що колапс капіталістичної Напівпериферії 1981–83 рр. (Arrighi & Drangel, 1986: с. 53) отримав своє продовження у краху її комуністичної частини у 1989–1991 рр., емпірично доводить твердження І. Валлерстайна про неможливість побудови комунізму в окремо взятій країні принаймні у другій половині минулого століття.

Наступним великим кроком Дж. Аррігі був розвиток концепції держави-гегемона. Якщо І. Валлерстайн просто констатував механічну наявність держави-гегемона (Wallerstein, 1983), то Дж. Аррігі стверджував, що держава-гегемон є ключовим елементом капіталістичної світ-системи, що створює можливість періоду тривалого миру (Arrighi, 1996: с. 7–9).

Концепція гегемонії Дж. Аррігі виходить з того, що кожен наступний гегемон сильніший за попереднього (Arrighi, 1996: с. 14). Він приносить з собою нову форму організації виробництва та політичного простору, що є його «ультимативною» зброєю економічної конкуренції та дозволяє йому стати новим полюсом накопичення та економічного зростання на першому етапі (Arrighi, 1996: с. 12–15), а після того, як інші учасники світ-системи скопюють рецепт його успіху, держава-гегемон переживає сигнальну кризу гегемонії (Arrighi, 1996: с. 216–217), але зберігає можливість контролювати систему через своє домінування у сфері фінансів.

Саме після сигнальної кризи гегемонії відбувається інтенсифікація міжнародної торгівлі: держава-гегемон імпортує малоприбуткові галузі промисловості у країни з дешевою робочою силою, що дозволяє їм зберігати свою конкурентоздатність. Таким чином, з точки зору включеного спостерігача, відбувається певний «золотий вік», коли країни, що розвиваються, починають зростати, а для міжнародних відносин характерний певний космополітизм.

У міру того як капітал, раніше локалізований в територіальних межах держави-гегемона, все більше розпорошується світом, виникають два феномени. З одного боку, це фінансові бульбашки, спровоковані тим, що капітал шукає, але не знаходить нові високодохідні сфери. Таким чином, постійним супутником занепаду гегемонії стають кризи на фінансовому ринку. З іншого боку, відбувається формування нового претенденту на гегемонію. Певна держава, більша за розміром ніж попередній гегемон, знаходить у собі можливості для накопичення капіталу та нові форми його організації. Внаслідок цього формується альтернативний до все більш колишнього гегемона центр інвестицій та технологій, а інші гравці капіталістичної світ-системи отримують більш широкий простір для маневру. Це переводить систему міжнародних відносин з анархічного стану у хаотичний, створюючи можливість для збільшення кількості війн, що ставлять під питання існування стабільного соціального порядку і на наступному кроці створює запит на новий баланс влади між можновладцями та підвладними (Arrighi, 1996: с. 30).

Створивши свою концепцію гегемонії, Дж. Аррігі значною мірою відсунув питання краху капіталістичної світ-системи. Його теорія гегемонії стверджує, що капіталізм є не смертельно, а хронічно хворим. Таким чином, можна регулярно спостерігати кризові явища у капіталістичній світ-системі, але питання краху її капіталістичної компоненти або продовження її функціонування у нинішньому вигляді на пряму залежить від того, чи вдасться новій державі-гегемону реорганізувати її на нових началах.

Інше питання, що, на жаль, так і не знайшло відповіді та чекає свого дослідника, – це питання відносин між Напівпериферією та державою-гегемоном. Якщо розвиток та занепад напівпериферійних держав корелює зі стадією гегемонії, то тоді можна стверджувати, що у напівпериферійних держав є певна стабільна роль у капіталістичній світ-системі та їх мобільність обмежена непереборними

економічними обставинами. Якщо ж такої кореляції немає, то цілком можливо, що фінальне повстання Напівпериферії, яке знищить капіталістичну світ-систему у її нинішньому вигляді, ще просто не встигло відбутися (Skocpol, 1977, с. 1087).

Світ-системний аналіз як ТМВ

У світлі вищенаписаного очевидно, що спроба пояснити причини стабільності капіталістичної світ-системи як міжнародного поділу праці є глибоко незавершеним. Однак те, що є недоліком для критичної теорії, є можливістю для тих, хто прагне реалізовувати досяжні цілі та вирішувати конкретні проблеми.

По-перше, світ-системний аналіз демонструє, що питання війни та миру здебільшого визначається не балансом сил на міжнародній арені (політичний реалізм) чи інтенсивністю міжнародної торгівлі (ліберальний ідеалізм), а станом функціонування держави-гегемона. Звісно, «порядок, заснований на правилах», звучить значно легітимніше, ніж «порядок, заснований на США», але реальність є реальністю.

По-друге, світ-системний аналіз як методологія дозволяє визначити структуру політико-економічних можливостей у межах капіталістичної світ-системи. Ймовірність того, що напівпериферійна держава стане державою Ядра є вкрай низькою, але адекватне розуміння своїх можливостей дозволить такій державі уникати подальшої периферизації та покращити свої позиції всередині власної зони, не марнуючи зусиль у досягненні цілей, що лежать за межами її можливостей.

По-третє, дефініція певних держав як таких, що належать до певної зони капіталістичної світ-системи, є глибоко суперечливою. Оскільки змішує світ-системний підхід та принцип методологічного націоналізму. Однак визначення приналежності окремих територій держави до окремих зон капіталістичної світ-системи дозволяє ідентифікувати потенційні кліважі, що будуть впливати на процес прийняття рішень у такій державі. Тим самим, дозволяючи відмовитись від уявлення про державу як цілісного агента: «білярдну кулю».

Таким чином, світ-системний аналіз може зайняти місце втраченої ланки між політичним та економічним аспектами розуміння міжнародних відносин, виступивши в ролі дієвого інструменту у конкретизації національних інтересів, визначення досяжних цілей та шляхів їх досягнення як на зовнішній, так і на внутрішній арені.

Висновки. Однією з найбільших проблем соціології та взагалі соціальних наук є розмивання межі між практичним та теоретичним знанням, між нормативним приписом та емпіричним описом у розумінні суспільного життя. Це більше ніж повною мірою стосується і світ-системного аналізу.

З точки зору критики капіталізму чи його звеличення, світ-системний аналіз є далекою луною застарілих дискусій. Однак ця концепція досі несе в собі значний прикладний потенціал для таких напівпериферійних держав, як Україна. Для них питання світлого майбутнього є занадто абстрактним, щоб витратити на нього час, але 10–20 додаткових відсотків цілком можуть стати різницею між виживанням та загибеллю, принаймні у середньостроковій перспективі.

Vol'skiy O. The world-systems analysis as a radical alternative to political realism and liberal idealism

This article analyzes the potential of world-systems analysis as a radical sociological alternative to mainstream theories of international relations, such as liberal idealism and political realism. It briefly outlines the main theoretical and methodological tenets of these traditional approaches. The intellectual genealogy of world-systems analysis is explored, along with a historical reconstruction of the conditions under which it emerged. The analysis demonstrates its connection to dependency theory and the world-systems approach employed by historians of the Annales school. Special attention is given to the philosophical foundations of the discussed concepts and their relationship to grand political narratives, as well as to practical knowledge (phronesis), which allows for a consistent examination of the differences between their problem-oriented and critical dimensions. The article highlights methodological challenges of world-systems analysis as a structuralist sociological theory that seeks to explain the stability of macro-social processes over extended periods (*la longue durée*). Particular focus is placed on the issue of semi-peripheral statehood and the limits of agency/subjectivity of individual states within the capitalist world-system at various stages of accumulation/hegemony cycles. Finally, the article demonstrates the potential of world-systems analysis as an applied theory with significant capacity for clarifying national interests and identifying attainable goals for national development by mapping the structure of political and economic opportunities available to individual states within the capitalist world-system.

Key words: IR, world-system, semi-periphery, Arrighi, Polanyi, Wallerstein, developmental state.

Література:

1. Aristotle. (2004). *Nicomachean Ethics*. (R. Crisp ed). Cambridge University Press
2. Arrighi, G., & Drangel, J. (1986). The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10(1), 9–74. <http://www.jstor.org/stable/40241047>
3. Arrighi, G. (1996). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Times*. Verso.
4. Bourdieu, P., & Wacquant, L.,J.,D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Polity Press.
5. Braudel, F. (1979/1984). *Civilization and Capitalism 15Th–18th Century, Volume. 3: The Perspective of the World*. Collins.
6. Cox R. (with Sinclair, T. J.). (1999). *Approaches to world order*. Cambridge University press.
7. Gilman, N. (2003). *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. The Johns Hopkins University Press
8. Osiander, A. (1998). Rereading Early Twentieth-Century IR Theory: Idealism Revisited. *International Studies Quarterly*, 42(3), 409–432. <http://www.jstor.org/stable/2600745>
9. Polanyi, K. (with Stiglitz, J.,E.). (2001). *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Beacon Press. (Original work published 1944).
10. Prebisch, R. (1981). Raúl Prebisch on Latin American Development. *Population and Development Review*, 7(3), 563–568. <https://doi.org/10.2307/1972587>
11. Frank, A. G. (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, XVIII, 4, 17–31.
12. Frank, A. G. (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. University of California Press.
13. Schmitt, C. (with Tracy, B. Strong, G. Schwab, L. Strauss). (2007). *The Concept of the Political*. The University of Chicago Press, (Original work published 1932).
14. Skocpol, T. (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique [Review of The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century., by I. Wallerstein]. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075–1090. <http://www.jstor.org/stable/2777814>
15. Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (1st ed.). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnrj9>
16. Wallerstein, I. (1974). The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387–415. <http://www.jstor.org/stable/178015>
17. Wallerstein, I. (1983) The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy *International Journal of Comparative Sociology Volume 2: Issue 1–2*, 100–108.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 07.07.2025

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД

Литвиненко О. Я.,

*студент 3 курсу факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0009-0002-9165-4482
lytvynenko.oleksandr.15@gmail.com*

Коржов Г. О.,

*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-5459-0702
korzhovga@gmail.com*

У статті досліджується вплив соціального капіталу, зокрема такої його фундаментальної складової як довіра, на економічний розвиток із застосуванням компаративістського підходу. Саме поняття капіталу розглядається через призму різних соціологічних підходів. Соціальний капітал операціоналізується через феномен довіри, яка, перш за все, стосується міжіндивідуального та міжгрупового рівнів. Довіра інтерпретується як чинник, що сприяє солідаризації у суспільстві та відіграє визначальну роль при ефективному функціонуванні соціальних акторів. В дослідженні наголошується на тому, що в сучасному світі ефективність економічних відносин більшою мірою залежить від показників органічної солідарності, аніж механічної. Дослідження показало, що рівень довіри в суспільстві має неоднозначний вплив на економічний розвиток. На основі емпіричного аналізу даних, котрі походять із Світового дослідження цінностей (World Values Survey, 2017–2022), робиться висновок про те, що довіра як основа органічної солідарності впливає на економічний розвиток країни, і цей вплив є статистично значущим для вибірки із 55 країн світу різних регіонів і рівнів розвитку. Натомість довіра як фундамент механічної солідарності не показала статистично значущого впливу на економічні результати. Як правило, ті суспільства, в яких довіра не обмежується найближчим оточенням, а включає ширші соціальні контакти, мають кращі умови для економічного зростання і досягають вищих показників економічного процвітання. Дослідження розширює уявлення про роль соціального капіталу у модерній державі та суспільствах й окреслює перспективи для подальших дотичних наукових розвідок.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, механічна солідарність, органічна солідарність, економічний розвиток, ВВП на душу населення, Світове дослідження цінностей, порівняльні (компаративістські) дослідження.

Вступ. Тематика капіталу широко опрацьовується та використовується у соціально-поведінкових, економічних (та інших) наукових підходах. Поняття капіталу змінювалось, продукувались класифікації, які інтерпретували його в цілому, розкривали різні аспекти, що не обмежувались матеріалістичними переконаннями. У будь-якому випадку, форми капіталу диверсифікуються відносно контексту саме виробничої (та економічної) діяльності.

Центральна концепція даного дослідження «соціальний капітал» останнім часом часто стає предметом розгляду в рамках аналізу господарських процесів і економічних взаємодій у сучасних суспільствах. Соціальний капітал є багатоаспектним і складним концептуальним поняттям, що по-різному визначається представниками різних теоретичних шкіл і напрямів. В даному дослідженні

розглядається лише один вимір соціального капіталу, а саме: довіра до інших індивідів. Довіра як один із проявів такої форми капіталу дуже часто фігурує у соціально-політичних дослідженнях. Хоч зазвичай особливо звертається увага на довіру до державних інституцій (Грушецький, 2023), проте й виокремлюються у дослідженнях розділи та питання, які саме дають змогу визначити й надалі відслідковувати динаміку довіри між індивідами у суспільствах. Особливо це стає актуальним при виникненні нових соціальних груп у суспільстві (наприклад, переселенці).

Збільшення конфліктного потенціалу в соціальному просторі тільки сприяє актуалізації феномену довіри. Деструктивні аспекти відсутності солідарності можуть мати негативний вплив на державу в цілому, на розвиток демократичних інститутів, настанов і практик (Єнін, Коржов, Василець, 2023). У свою чергу це стає наслідком зниження синергії сил, що можуть бути спрямовані у різні сфери державного впливу та адміністрування. З урахуванням того, що бажання добробуту (welfare) є тісно (проте не виключно) пов'язаним із економічним розвитком, саме й виникає питання його зв'язку з соціальним капіталом. Виявлені закономірності можуть визначити принципи для подальшої інтервенції з метою коригування довіри у суспільстві. За цим ймовірно слідуватиме стабілізація та набуття крайніх елементів, які характерні моделі держави загального добробуту (соціальній державі).

Метою статті є дослідження теоретичних відомостей щодо основних концептів та аналіз (у відповідності до теоретичних рамок) емпіричних даних щодо довіри та її зв'язку із економічним розвитком.

Робоча гіпотеза даного дослідження звучить наступним чином: рівень економічного розвитку країни напряму залежить від довіри на міжіндивідуальному та міжгруповому рівнях. Іншими словами, завдяки значній довірі між громадянами, розширюються можливості для ефективних інтеракцій (без упереджень та інших гальмуючих чинників), в тому числі в царині виробничо-економічних процесів. Це в свою чергу продукує високу результативність діяльності, що може виражатись через отримання прибутку, залучення капіталу, інвестиційну діяльність.

Завдання статті:

1) Проаналізувати концепт соціального капіталу, його основні компоненти та їх можливий (лише теоретично обґрунтований) вплив на суспільство.

2) Виявити зв'язок між рівнем довіри та економічним показником ВВП на душу населення, що в рамках цього дослідження здатен відображати економічний розвиток. Це включатиме зіставлення країн з різними рівнями соціального капіталу та економічного розвитку.

Емпірична основа статті. Стаття базується на даних Світового дослідження цінностей, 7 хвиля, 2017–2022 (World Values Survey, WVS). Вибір був зроблений через значне охоплення ціннісних орієнтирів населення великої кількості країн світу саме у WVS, а також через доступність масивів даних та супутніх методологічних документів. Феномен довіри також має місце серед блоків питань WVS. Він не обмежується інституційною довірою, проте охоплює довіру до груп, з якими індивід стикається або може стикатися у житті (сусіди, люди іншої національності, релігії тощо). Особливо важливим стало й дослідження авторства Knack S. та Keefer P. (1997), які актуалізують питання взаємозалежності соціального капіталу та економічного розвитку, використовуючи дані WVS.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати можуть бути використані для кращого розуміння механізмів впливу соціального капіталу на економіку й її розвиток. Результати можуть бути використані для загального розвитку соціологічної теорії про довіру та її значущість у суспільно-економічних процесах. Крім того, висновки можуть стати важелем для розробки та імплементації політик, які допоможуть у реалізації проєкту держави загального добробуту. Зокрема, вони можуть бути корисними для країн, які прагнуть покращити інвестиційний клімат (інші важливі аспекти внутрішнього ринку) і рівень добробуту населення.

1. Огляд концепції соціального капіталу

Для початку зупинимось на концепті капіталу авторства Карла Маркса. У своїй праці «Капітал. Критика політичної економії» він зазначає наступне: капітал бере свій початок із циркуляції товарів, яка стала основою для його формування. Існує дві форми циркуляції (гроші-товар): Т-Г-Т (товар-гроші-товар) – обмін товарів на гроші та наступне їх використання для придбання іншого товару (кінцевою ціллю є задоволення потреб; наприклад, фермер продає овочі для отримання прибутку, а надалі придбання за його рахунок одягу); Г-Т-Г (гроші-товар-гроші) – гроші вкладаються у товари, які потім продаються з метою отримання більшої суми грошей (орієнтована на збільшення вартості, тобто на прибуток; купець придбав вовну, щоб перепродати її дорожче) (Marx, 1909: 163–173). У такому разі капітал стає засобом отримання (аккумуляції) додаткової вартості. І фактично інтерпретація даного поняття зводиться до грошових засобів, які, проходячи через модель обігів, примножують свою вартість. Таке вузьке, економоцентричне трактування поняття капіталу не прижилося в соціології, проте надало імпульс для соціологічного теоретизування.

Для даного дослідження найбільш релевантними варто вважати теоретичні напрацювання П'єра Бурдьє. За ним, «капітал – це накопичена праця, яка може існувати у вигляді матеріальних ресурсів або внутрішніх (інкорпорованих) якостей людини. Коли капітал привласнюється окремими людьми або групами, він дозволяє їм використовувати соціальну енергію, тобто працю інших людей. Капітал формує структуру соціального світу, встановлюючи правила та можливості для успіху різних людей залежно від їхніх ресурсів» (Bourdieu, 1986: 241). Тобто капітал не зводиться лише до певних накопичених матеріальних благ (гроші, цінні метали, технології).

Саме ж «поняття соціального капіталу сформувалося в 1980–90-х завдяки працям П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнама (Левенець, Шаповал, 2011: 679). Зокрема, П. Бурдьє, окрім економічного, виділяв ще два різновиди капіталу: культурний та соціальний. «Соціальний капітал – це сукупність ресурсів, які зумовлені наявністю стійкої мережі взаємовідносин, що є частиною інституціоналізованих групових зв'язків. Ці зв'язки можуть мати матеріальну та/або символічну основу і підтримуються через взаємні обміни. Обсяг соціального капіталу, яким володіє певна особа, залежить від кількості та значення її контактів у мережі, а також від капіталу (економічного, культурного), який мають ті, з ким вона зв'язана. Соціальний капітал може сприяти множенню ефекту інших видів капіталу. Соціальний капітал створюється через стратегічні інвестиції в соціальні відносини, які можуть приносити матеріальні та символічні вигоди. Важливим аспектом є інституціоналізація групових зв'язків, що дозволяє закріплювати членство та створювати сталі зв'язки. Однак, для того, щоб соціальний капітал зберігався та накопичувався, необхідні постійні зусилля в підтримці відносин та соціальній активності. Прибутковість від соціального капіталу зростає пропорційно його обсягу» (Bourdieu, 1986: 248–251). Очевидно, що стратегічні соціальні відносини нерозривно пов'язані із довірою. Довіра є необхідним атрибутом соціального капіталу, водночас його передумовою та наслідком.

Дж. Коулмен розглядав соціальний капітал як публічне благо, коли дії індивідів приносять користь всьому суспільству. Індивіди вступають у соціальні взаємодії, стосунки та мережі до тих пір, поки вигоди від них зберігаються. У цьому сенсі соціальний капітал є і приватним, і публічним благом, яке приносить вигоду всім членам групи, а не лише тим, хто інвестує в організацію асоціацій або мереж. Прямі внески акторів приносять користь всім, а не лише окремому індивіду. Сильні родини або громади виникають завдяки сильним соціальним зв'язкам між членами (Claridge, 2018: 8–9). Коулмен акцентує важливість норм довіри в різноманітних суспільних контекстах, і особливо в процесі економічних трансакцій. Зокрема, він ретельно досліджує інтегровану спільноту торгівців діамантами в Нью-Йорку, в якій багатомільйонні операції купівлі-продажу відбуваються на основі усних домовленостей, без нотаріального оформлення, без суддів і контрактів. Довіряючи один одному і створюючи надійну, інтегровану спільноту, яка базується на етнічній та релігійній монолітності (всі учасники – євреї-хасиди), учасники досягають ринкових переваг, економлять на трансакційних витратах і, врешті решт, займають монопольні позиції на високоприбутковому ринку. Автор робить висновок, що «група, в якій надійність і довіра є розповсюдженими, здатна до значно більших досягнень, ніж порівнянна група, позбавлена надійності та довіри» (Coleman, 1988: 101).

Особливу роль морально-нормативній стороні соціального капіталу відводить відомий сучасний польський соціолог П. Штомпка. Ті моральні відносини, які сприяють об'єднанню індивідів у групу, їхній солідарності та згуртованості, він виокремлює в особливий різновид соціального капіталу – моральний капітал. Останній складається із довіри, вірності, взаємності, солідарності, поваги та справедливості (Штомпка, 2022: 320).

У свою чергу, Р. Патнем розглядав соціальний капітал як суспільне благо-пов'язання між індивідами, соціальні мережі, норми взаємності, участі, громадянської орієнтації та довіри до інших, яким володіють міста, держави чи нації (Putnam, 2000: 33). Дані властивості сприяють більш ефективній взаємодії людей і, відповідно, досягненню спільних цілей. У концепції Патнема соціальний капітал «зміщується» від характеристики індивідів до характеристики великих сукупностей населення. Соціальний капітал стає колективною рисою, що функціонує на агрегованому рівні (Claridge, 2018: 9–10). Довіра до інших людей і згуртованість, інтегрованість людей в рамках тих чи інших спільнот в концепції соціального капіталу Патнема займає центральне місце.

Довіра займає ключове місце в теоретичних побудовах Ф. Фукуями. Автор розглядає довіру як ключовий інструмент здійснення економічного обміну, залучення якого знижує вартість економічних трансакцій і, відповідно, підвищує ринкову ефективність і, врешті решт, збільшує економічне багатство (Фукуяма, 1995). Отже, довіра має економічну цінність. Ті суспільства, в яких запаси даного виду капіталу, є високими (їх Фукуяма називає країнами з високим рівнем довіри, *high-trust societies*) виграють в економічній конкуренції у суспільств з низьким обсягом довіри (*low-trust societies*). Рівень довіри в соціумі має наслідки на різних рівнях – групи, організації, спільноти і всього суспільства. Відносини довіри відіграють важливу роль і в рамках держави, що сприяє розвитку (Кутуєв, 2016), (Fedorchenko-Kutuev P., Rygolenko I., Khomiak A., 2023), що є особливо актуальним для суспільств,

котрі стали на шлях інтенсивної та прискореної модернізації. Зокрема, у Фукуямі багато уваги приділяється впливу рівня довіри на становлення та розвиток господарських організацій. В суспільствах з високим рівнем довіри (напр., США, Німеччині, Японії) приватні компанії мають суттєво більші розміри, ніж в країнах з низькою довірою, таких як Франція, Італія, Тайвань, де традиційно домінуючі позиції займають малі приватні фірми сімейного типу. Створення приватних корпорацій великого масштабу потребує значного соціального капіталу і, водночас, сприяє розширенню та підвищенню продуктивності економічної діяльності.

Отже, незалежно від перспективи аналізу соціального капіталу – індивідуальної чи колективної, сучасні теоретики сходяться в тому, що невід'ємною складовою цього різновиду людських ресурсів виступає моральна норма довіри.

2. Зв'язок теорії та емпіричних даних

Довіра також стає центральним поняттям при формуванні соціальних інституцій. «Нестача довіри в культурі суспільства створює нездоланні труднощі для формування суспільних інститутів. Суспільствам, яким бракує стабільної та ефективної держави, водночас не вистачає і взаємної довіри між громадянами, лояльності до країни та суспільства, а також організаційних навичок і можливостей. Політичній культурі таких суспільств, як часто констатують різні автори, властива підозріливість, заздрість та приховано або відверто вороже ставлення до кожного, хто не належить до складу родини, села чи племені. Засилля недовіри в цих суспільствах обмежує лояльність індивідів рівнем вузьких і близьких їм груп» (Гантінгтон, 2020: 51–62). В таких спільнотах соціальний капітал є надто звуженим для активної взаємодії індивідів. Його рівень і вплив не виходить за рамки найближчого кола оточення (сім'ї). З цього, робиться майже неможливим розвиток індивіда у соціально-економічній площині. Солідарність у суспільстві, як результат довіри, знижується. Відбувається переведення фокусу на взаємодію із тими, хто є виключно кровно спорідненими. Саме в такому руслі розглядає феномен «аморальної сімейності» Едвард Банфільд (Banfield, 1967) в праці «Моральні основи відсталого суспільства» (1958) пояснював соціально-економічну відсталість культурними феноменами, зокрема орієнтацією виключно на інтереси нуклеарної сім'ї та нездатністю співпрацювати із іншими співгромадянами задля загального блага. Йдеться про слабку солідарність з іншими, певну «соціальну короткозорість», небажання й невміння вийти за межі власного еґо і вузького кола близьких людей.

Поняття солідарності походить із теоретичних напрацювань Е.Дюркгайма. «Її він визначає, як найважливішу функцію поділу праці у формуванні солідарних відносин. На думку Дюркгайма, у сучасному суспільстві поділ праці покликаний інтегрувати та ініціювати соціальну рівновагу, тому він повинен мати моральний характер, адже потребу в громадському порядку та солідарності люди вважають моральною». (Левенець, Шаповал, 2011: 233–234). Відповідно, існує дві форми солідарності: механічна та органічна (Durkheim, 1997). Перша притаманна традиційному суспільству, де якраз праця часто відбувається на рівні родинних зв'язків (інститут сім'ї відіграє центральну роль у житті людини). Відтак форма довіри (у вигляді солідарності) постає лише на рівні близького оточення. Органічна солідарність вже характерна наступним етапам розвитку суспільства, більш розвиненій стадії поділу праці, на якій кожна людина виконує свої окремі, вузько означені професійні функції. Люди суттєво залежать один від одного, їх особисте благополуччя забезпечується ефективним виконанням своїх функцій іншими людьми. Індивід може займати різноманітні професійні позиції у виробничій ієрархії, при цьому не маючи якихось тісних взаємин із колегами. Органічна солідарність підтримується через взаємозалежність складових частин самого суспільства. Тобто сектори економіки та її виробництва є включеними у спільну систему, й завдяки саме своїй взаємодії (солідарній) вони можуть демонструвати ефективність. Е. Остром також зазначає, що без довіри проблематизується, набуває проблемного характеру, майже неможливого для здійснення, реалізація взаємодій у суспільстві (Ostrom, 1990). Раціональність й особистий інтерес індивіда при цьому не обов'язково мають заважати взаємодіям. Завдяки комунікації виокремлюються дії, на основі яких вже відбувається розрізнення репутації акторів. Як наслідок – соціально формується довіра, що уособлює ймовірність наступних дій (від соціальних до економічних інтеракцій) (Murillo, Guinart & Arenas, 2024). Таким чином, в розвинутих суспільствах права та обов'язки індивідів формуються навколо взаємозалежностей, обумовлених поділом праці. І саме в цьому полягає соціальне значення поділу праці, його далекосяжні наслідки для інтеграції соціуму.

Отож, у даній роботі визначено доречним взяти за основу вектор, що йде від феномену довіри до економічного розвитку. Сама ж логіка дослідження слідуватиме моделі: соціальний капітал – довіра – солідарність – економічний розвиток. На теоретичному рівні ми намагалися продемонструвати, що має місце залежність між довірою й економічною ефективністю. Проте, базуючись на теоретичному доробку Е.Дюркгайма, ми висуваємо припущення про різну природу такої довіри в залежності від типу солідарності, в основі якої вона лежить. Прояви механічної солідарності мають місце в довірі до

кола близьких і добре знайомих людей, як-то сім'я, родина, близькі друзі тощо. В даному контексті на перший план виходить цілісна особистість, а не її окремі функціональні обов'язки. Органічна ж солідарність єднає людей, котрі є далекими, яких ми особисто не знаємо, проте, з якими вступаємо в інтеракцію, в тому числі в господарські відносини. Саме від довіри такого роду залежить ефективне виконання наших професійних обов'язків і протікання економічних трансакцій. Виходячи із вищезазначеного, ми передбачаємо, що в сучасному світі ефективність економічних відносин більшою мірою залежить від довіри органічного ґтибу, ніж механічного. Щоб економічні механізми працювали ефективно, необхідно довіряти людям із далекого соціального оточення – колегам, партнерам, клієнтам, постачальникам, посередникам і багатьом іншим, без яких ринкова економіка не може функціонувати. Довіра ж до людей із близького оточення відіграє обмеженішу роль, оскільки стосується переважно домашнього господарства. Саме тому, можна припускати, що вплив довіри як основи органічної солідарності на економічний розвиток країни буде потужнішим, ніж роль довіри як фундаменту механічної солідарності.

Наступним кроком є будування кластерів на основі змінних, що стосуються довіри (орієнтованого ближче на довіру саме до людей; значення змінних відповідають порядковій шкалі: 1 – Довіряю повністю; 2 – Певною мірою довіряю; 3 – Не дуже довіряю; 4 – Зовсім не довіряю).

Змінні, які вимірювали рівень міжособистісної довіри до різних категорій людей із масиву Світового дослідження цінностей (Haerpfer, Inglehart et al., 2024), були піддані факторному аналізу. Факторний аналіз виконувався у IBM SPSS Statistics (IBM, n.d.) для групування змінних і утворення відповідних індексів. За його результатами були виокремлені два фактори (див. табл. 1). Факторний аналіз підтвердив наші теоретичні припущення: один фактор відповідав механічній солідарності, а інший – органічній. Перший фактор, довіри в рамках механічної солідаризації, включає довіру до найближчого, спорідненого оточення, яке може поділяти інтереси, цінності та бути включеними у спільні заняття: ваша сім'я, ваші сусіди, люди, яких знаєте особисто. Другий фактор можна описати як органічну солідаризацію (що бере початок від довіри), куди входять: люди, яких ви зустрічаєте вперше, люди іншої релігії, люди іншої національності. На основі цього було утворено два індекси (шляхом знаходження середнього значення між змінними одного фактора) для кожної країни у дослідженні World Values Survey (wave 7) і довіра напряду стосуватиметься солідаризації, за попереднім викладеним теоретичним матеріалом – як наслідок ефективності роботи інститутів суспільства. Це змінні «довіра (механічна солідарність)» та «довіра (органічна солідарність)».

Таблиця 1

Два типи довіри, притаманні механічній та органічній солідарності

	Фактори	
	1	2
Довіра до своєї сім'ї	,815	
Довіра до своїх сусідів	,722	
Довіра до людей, яких ви знаєте особисто	,582	
Довіра до людей, який ви зустріли вперше		,728
Довіра до людей іншої релігії		,854
Довіра до людей іншої національності		,867
% поясненої дисперсії		

Джерело: Haerpfer et al., 2017–2022. Розрахунки авторів на основі факторного аналізу. Метод екстракції: Аналіз головних компонент. Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера. Обертання збіглося за 3 ітерації.

3. Зв'язок між довірою та економічним розвитком: емпіричний аналіз

Початок статистичного аналізу має включати опис використаних змінних та їх трансформації, що були здійснені для об'єднання у спільний масив даних та формуванні показників. Змінна ВВП на душу населення (GDP per capita) є метричною (GDP Per Capita by Country, in Current US\$ 2017–2022, n.d.). Оригінальні змінні довіри до різних груп людей виміряні за порядковою шкалою. Здійснені обрахунки визначили середні значення між змінними по кожному із двох факторів.

Масив даних формувався із двох джерел (WVS та ВВП на душу населення) на основі ідентифікаторів країни та року. Операції злиття файлів та обрахунки здійснювалися із залученням пакету dplyr (Wickham, François, Henry, Müller, Vaughan, 2023). Унаслідок перетворення даних, з метою виключення пропущених значень, було сформовану вибірку із 55 країн (у сьомій хвилі WVS загалом присутні 66 країн/територій): Канада, Сполучені Штати Америки, Мексика, Гватемала, Колумбія, Еквадор, Перу, Бразилія, Болівія, Чилі, Аргентина, Уругвай, Велика Британія, Вірменія, Греція, Кіпр,

Нідерланди, Німеччина, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Україна, Чехія, Нігерія, Кенія, Ефіопія, Зімбабве, Марокко, Туніс, Лівія, Іран, Туреччина, Ірак, Ліван, Йорданія, Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан, Казахстан, Монголія, Гонконг (спеціальний адміністративний регіон), Південна Корея, Японія, Індія, Пакистан, Бангладеш, М'янма, Мальдіви, Таїланд, В'єтнам, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни, Індонезія.

Для знаходження зв'язку між довірою та економічним розвитком країни було обрано кореляційний аналіз. Він буде виконуватись у програмному забезпеченні Rstudio (Posit, n.d.) та із використанням програмного середовища R (R Core Team, 2022). Варто пам'ятати про характер змінних при аналізі, щоб уникнути хибних інтерпретацій. Тож вибір методу має зупинитися на кореляції Спірмена. Адже метод Спірмена базується на рангах, а не на фактичних значеннях. Кореляція Спірмена враховує монотонну залежність, яка може бути як лінійною, так і нелінійною, на відміну від кореляції Пірсона, що обмежується лінійною залежністю. Оскільки кореляція Спірмена базується на рангах, то вплив викидів на результати є значно меншим. У цьому випадку нормальний розподіл даних не потрібен, на відміну від методу кореляції Пірсона.

Першочергово було виконано кореляційний тест (cor.test) двох утворених раніше показників (середніх значень по кластерам), що теоретично пов'язані із органічною та механічною солідарностями. У результаті обрахунків значення виявились наступними (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Показники кореляції Спірмена між ВВП на душу населення та двома індексами довіри
(p-value – значущість кореляції)**

	Змінна	
	Довіра (механічна солідарність)	Довіра (органічна солідарність)
S	30670	36792
p-value	0.438	0.015
rho	-0.106	-0.327

Для змінної «довіра (механічна солідарність)» коефіцієнт Спірмена (rho) становить -0.106, що свідчить про дуже слабкий негативний зв'язок. Для змінної «довіра (органічна солідарність)» коефіцієнт Спірмена (rho) становить -0.327, що вказує на помірний негативний зв'язок. Значення p-value для першого типу довіри становить 0.438, що значно перевищує загальноприйнятий рівень значущості (0.05). Це означає, що зв'язок між змінними статистично не значущий. Значення p-value для органічного типу довіри становить 0.015, що є меншим за рівень значущості (0.05). Таким чином, цей зв'язок є статистично значущим. Отже, довіри як корелята механічної солідарності зв'язок з подушовим ВВП не є статистично значущим, і його сила дуже слабка. Для довіри як показника органічної солідарності зв'язок є статистично значущим, і він має помірний негативний характер. Це може свідчити про те, що зі збільшенням довіри (у позитивну сторону, тобто люди схильні більше довіряти вказаним у змінних групах) ВВП на душу населення також демонструє зростання. На противагу, такого не помітно при дослідженні взаємозв'язку із довірою, що стосується механічної солідарності.

Візуалізацію двох описаних кореляцій можна спостерігати на зображеннях, наведених нижче. Для створення графічних об'єктів використано пакет R ggplot2 (Wickham, 2016).

Отже, візуальний аналіз підтверджує більше значення довіри органічного типу для налагодження ефективних економічних зв'язків, що відповідає нашим попереднім припущенням, оснований на теоретичному аналізі. Як правило, ті суспільства, в яких довіра не обмежується найближчим оточенням, а включає ширші соціальні контакти, створюють кращі умови для економічного зростання і досягають вищих показників економічного процвітання. Вірогідно, це пов'язане також із створенням більш ефективних і продуктивних соціальних інститутів.

Висновки. Теоретичні напрацювання П. Бурдьє вказують на важливість довіри (в уособленні соціального капіталу), як складової соціальної інтеграції та розвитку суспільства. У контексті економічного розвитку довіра є основою для ефективної взаємодії між інститутами, організаціями та індивідами. Водночас, відсутність довіри обмежує соціальні відносини та негативно впливає на економічну ефективність. Довіра є передумовою подальшої солідаризації суспільства. Теорія соціальної солідарності Е. Дюркгайма та поділ на механічну й органічну солідарність знаходить своє підтвердження в результатах емпіричного аналізу на основі показників довіри, що стосуються різних категорій осіб (від найближчого оточення до віддаленого). Фактор, що стосується механічної солідарності, відноситься до довіри в межах найближчого оточення (сім'я, сусіди, знайомі). Подібні суспільства можуть мати труднощі в розвитку більш складних економічних відносин. Фактор, який стосується органічної

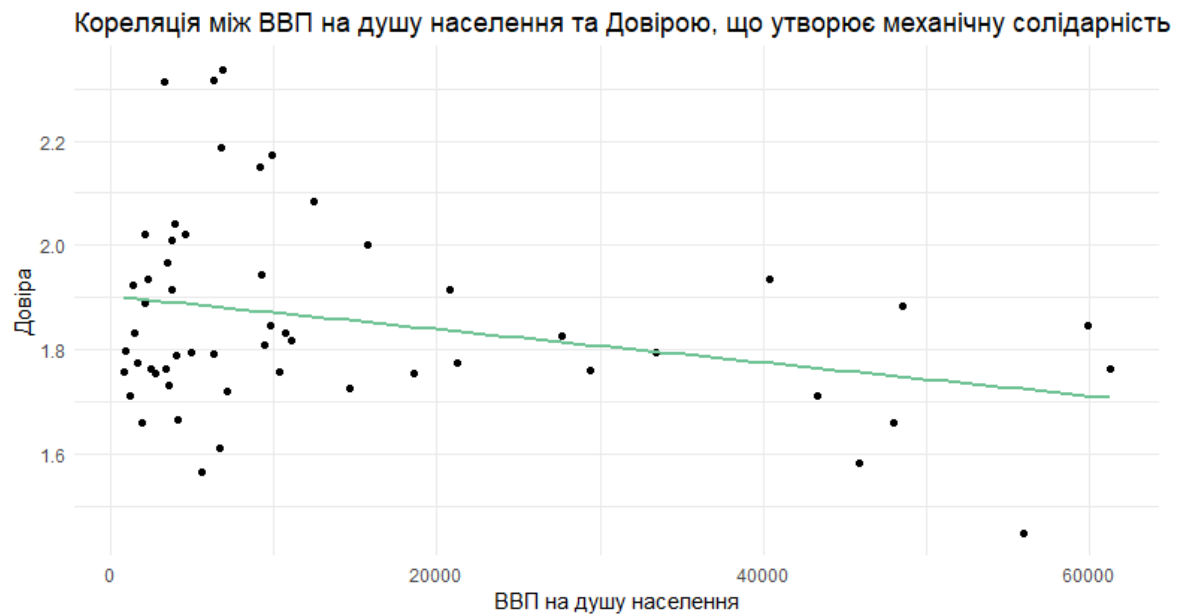

Рис. 1. Кореляція між ВВП на душу населення та показником довіри, що відповідає механічній солідарності (використано ggplot2)

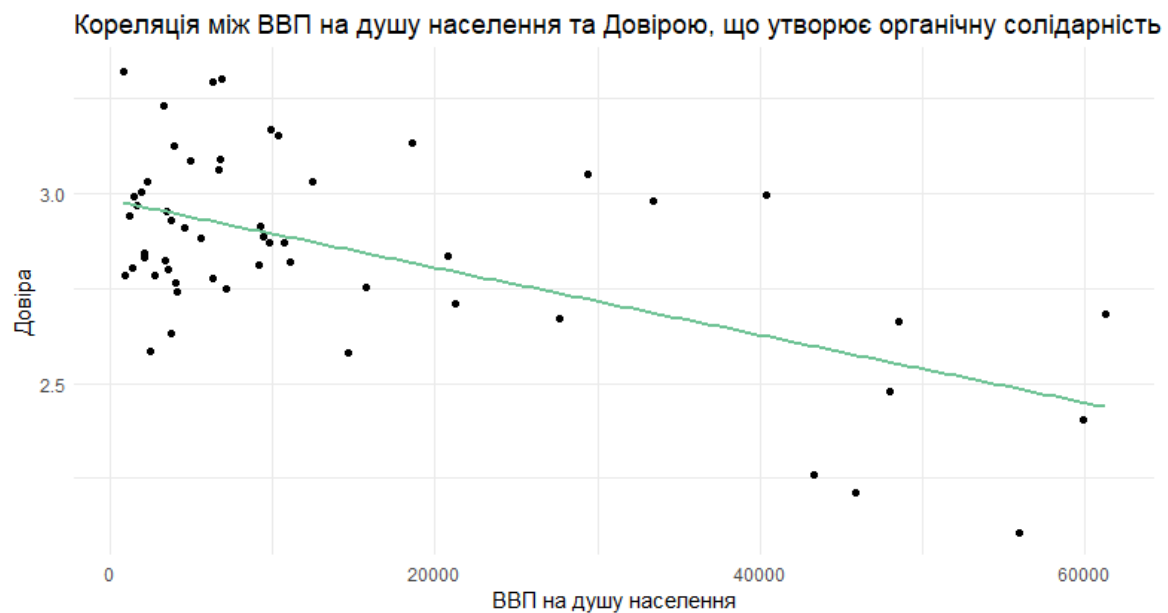

Рис. 2. Кореляція між ВВП на душу населення та показником довіри, що відповідає органічній солідарності (використано ggplot2)

солідарності, вказує на довіру, котра поширюється на більш широке коло осіб: таких, як люди, котрих ми зустрічаємо вперше, представники інших національностей чи релігій.

Основним завданням дослідження було виявити можливі зв'язки між рівнем довіри в суспільстві та економічним розвитком країн, вираженим через ВВП на душу населення. Для досягнення цієї мети було використано кореляційний аналіз, оскільки метод дозволяє оцінити міру лінійного зв'язку між змінними. Було проаналізовано кореляцію між довірою до людей та соціальних груп, що відповідають різним типам солідарності в суспільстві, та рівнем економічного розвитку. Узагальнююча змінна, що утворена знаходженням середнього значення між іншими початковими змінними, які стосуються механічної солідарності, що передбачає низький рівень соціальної диференціації та загальну однорідність суспільства, показала дуже слабкий лінійний негативний зв'язок з ВВП на душу населення (зв'язок між ними є статистично незначущим). На противагу, зв'язок органічної солідарності з ВВП на

особу виявився більш помітним. Він є статистично значущим. Це може свідчити про те, що в країнах, де існує більш високий рівень довіри між громадянами та соціальними групами, що мають відмінності у своєму наборі цінностей, характеристик тощо, є більша ймовірність того, що економічний розвиток буде більш стійким, а досягнутий рівень економічного благополуччя – вищим.

Отож, дослідження показало, що рівень довіри в суспільстві має неоднозначний вплив на економічний розвиток. У разі органічної солідарності (вищий рівень довіри між різними соціальними групами) виявлений статистично значущий зв'язок із ВВП на душу населення, що може свідчити про більш позитивні економічні зміни в таких країнах. Натомість механічна солідарність, що характерна для суспільств з низьким рівнем соціальної диференціації, не показала значущих результатів у цьому контексті.

Отримані висновки базуються на обширних даних Світового дослідження цінностей і стосуються 55 країн-учасниць. Проте, для подальшої екстраполяції даних необхідне більш масштабне аналітичне дослідження, що включатиме більш стратифіковану вибірку за певними показниками, які можуть також в свою чергу здійснювати вплив на одну із незалежних змінних. Крім того, надзвичайно важливим залишається питання про природу взаємозв'язку між довірою та економічним розвитком: що є причиною, а що наслідком? Здійснений нами аналіз не надає достатніх підстав стверджувати, що саме довіра, притаманна органічній солідарності, призводить до економічного зростання. Можливий і зворотний зв'язок: вже досягнутий певний, достатньо високий рівень економічного процвітання стимулює більшу довіру і меншу схильність до шахрайства та зловживань, оскільки призводить до великих негативних наслідків для соціальних акторів, що вдаються до подібних недоброчесних практик.

Lytvynenko O., Korzhov H. The relationship between social capital and economic development: a comparative approach

The article explores the impact of social capital, particularly its fundamental component such as trust, on the economic development using a comparative approach to analysis. The concept of capital itself is considered through the prism of various sociological approaches. Social capital is operationalized through the phenomenon of trust, primarily at the inter-individual and inter-group levels. Trust is interpreted as a factor that promotes solidarity in society and plays a decisive role in the effective functioning of social actors. The study emphasizes that in the modern world the effectiveness of economic relations depends to a greater extent on indicators of organic solidarity than mechanical solidarity. The study shows that the level of trust in society has an ambiguous impact on economic development. Based on empirical analysis of data from the World Values Survey (2017–2022), it is concluded that trust as the basis of organic solidarity affects the economic development of the country, and this effect is statistically significant for a sample of 55 countries of the world from different regions and levels of development. In contrast, trust as the basis of mechanical solidarity did not show a statistically significant effect on economic outcomes. As a rule, those societies in which trust is not limited to the immediate environment but includes wider social contacts have better conditions for economic growth and achieve higher indicators of economic prosperity. The study expands the understanding of the role of social capital in the modern state and societies and outlines prospects for further relevant scientific explorations.

Key words: social capital, trust, mechanical solidarity, organic solidarity, economic development, GDP per capita, World Values Survey, comparative studies.

Література:

1. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. Т. Цимбал. Київ: Наш Формат, 2020. 448 с.
2. Грушецький А. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. KMIC. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 12.12.2024).
3. Єнін М., Коржов Г., Василець О. Розвиток демократії в Україні: Глобальні виклики та необхідність інституційного перезавантаження [Development of democracy in Ukraine: Global challenges and the need for institutional re-start [coauthors M. Yenin, O. Vasylets]. Ideology and Politics Journal. 2023, 1 (23), 219–240. DOI: 10.36169/2227-6068.2023.01.00008
4. Кутуєв П. В. (Федорченко-Кутуєв П.В.) Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія / П.В. Кутуєв. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.

5. Політична енциклопедія / ред.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.
6. Штомпка П. Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору. Київ: Дух і Літера, 2022.
7. Banfield E. C. The Moral Basis of a Backward Society. New York: Simon & Shuster, 1967. 192 p.
8. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, New York: Greenwood. 1986. P. 241–258. URL: https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf (date of access: 12.12.2024).
9. Claridge T. Introduction to Social Capital Theory. Social Capital Research, 2018. 51 p. URL: <https://www.socialcapitalresearch.com/wp-content/uploads/edd/2018/08/Introduction-to-Social-Capital-Theory.pdf> (date of access: 12.12.2024).
10. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology. 1988. Vol. 94. P. S95–S120.
11. Durkheim E. The Division of Labor in Society. New York: Free Press, 1997.
12. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity. Free Press, 1995. 480 p.
13. Fedorchenko-Kutuev P., Pygolenko I., Khomiak A. Ukrainian State Between the Imperatives of Democracy and Post-War Modernization. Ideology and Politics Journal. 2023. Issue 1 (23). P. 148–171.
14. GDP per capita By Country, in current US\$ 2017–2022. [Data set]. The World Integrated Trade Solution (WITS). <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BY-COUNTRY/StartYear/2017/EndYear/2022/Indicator/NY-GDP-PCAP-CD>
15. Haerpfer C., Inglehart R., Moreno A. Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., Lagos M., Norris P., Ponarin E., & Puranen B. World Values Survey Wave 7 (2017–2022) Cross-National Data-Set (Version 6.0.0) [Data set]. World Values Survey Association. URL: <https://doi.org/10.14281/18241.24>
16. IBM. IBM SPSS Statistics. Version 23. URL: <https://www.ibm.com/products/spss-statistics> (date of access: 12.12.2024).
17. Knack S., Keefer P. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. The Quarterly Journal of Economics. 1997. Vol. 112, no. 4. P. 1251–1288. URL: <https://doi.org/10.1162/003355300555475> (date of access: 12.12.2024).
18. Marx K. Capital: A critique of political economy. Chicago : C.H. Kerr, 1909. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/untermann/volume-1.pdf> (date of access: 12.12.2024).
19. Murillo D., Guinart P., Arenas D. The Ethics of Commons Organizing: A Critical Reading. Journal of Business Ethics. 2024. URL: <https://doi.org/10.1007/s10551-024-05706-y> (date of access: 15.12.2024).
20. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press, 1990. 280 p. URL: https://www.actu-environnement.com/media/pdf/ostrom_1990.pdf (date of access: 12.12.2024).
21. Posit. RStudio. Version Version 2023.12.0+369. URL: <https://posit.co/download/rstudio-desktop/>.
22. Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. Journal of Democracy. 1995. Vol. 6, no. 1. P. 65–78.
23. R Core Team. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing. Version 4.2.1. Vienna, Austria, 2022. URL: <https://www.R-project.org/>.
24. Wickham, H. (2016). ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis. Springer-Verlag New York. ISBN 978-3-319-24277-4, <https://ggplot2.tidyverse.org>.
25. Wickham, H., François, R., Henry, L., Müller, K., Vaughan, D. (2023). dplyr: A Grammar of Data Manipulation. R package version 1.1.4, <https://github.com/tidyverse/dplyr>, <https://dplyr.tidyverse.org>.

Стаття надійшла до редакції 06.01.2025

Стаття рекомендована до друку 27.01.2025

ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ ДО РОЗБУДОВИ МИРУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПРАКТИКИ

Мосейко А. В.,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри соціології факультету соціології та права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0009-0004-6335-3388
andriimoseyko@gmail.com*

У статті проаналізовано роль молоді як активного агента розбудови миру в умовах війни і постконфліктного відновлення. Здійснено огляд міжнародних підходів і практик залучення молоді до розбудови миру, зокрема досвіду Балканських країн та Колумбії, а також висвітлено українські реалії та політику в цій сфері. Визначено, що молодь традиційно розглядалася переважно як жертва або чинник нестабільності, проте сучасні дослідження і глобальні ініціативи (наприклад, Резолюція РБ ООН 2250) наголошують на молоді як потужному суб'єкті розбудови миру. У статті розкрито внесок молодіжних рухів та організацій у примирення та відновлення соціальної згуртованості на постконфліктних територіях: молодь відіграє суттєву роль у налагодженні діалогу між розділеними спільнотами на Балканах та підтримці мирного процесу в Колумбії. Окрему увагу приділено стану української державної політики щодо залучення молодого покоління до розбудови миру – констатовано наявність прогалин у попередніх програмах, де молодь майже не була представлена, та окреслено перспективи посилення участі молоді у повоєнному відновленні України. Наведені висновки підкреслюють необхідність інституціоналізації участі молоді у процесах з розбудови миру, використання її потенціалу як агента позитивних змін, а також впровадження міжнародних найкращих практик для розвитку всеосяжної молодіжної політики розбудови миру в Україні.

Ключові слова: розбудова миру, молодь, соціальне згуртування, міжнародний досвід, Колумбія, Балкани, Україна, участь молоді в розбудові миру, громадянське суспільство, державна молодіжна політика.

Вступ та постановка проблеми. Сучасні збройні конфлікти і війни висувають на передній план питання про участь молоді у досягненні та підтримці миру. Молодь становить значну частку населення у багатьох країнах, що постраждали від конфліктів, проте її роль у процесах з розбудови миру процесах довгий час лишалася недооціненою. Традиційно у дослідженнях конфліктів молодь часто розглядалася або як «спойлер» (деструктивний чинник, носій насильства), або виключно як жертва обставин (пасивний об'єкт, що потребує захисту). Такий підхід формувався на основі випадків, коли молоді люди ставали учасниками збройних угруповань чи радикальних рухів, або ж найбільше страждали від воєнних дій. Відповідно, довгий час державна політика розбудови миру фокусувалася переважно на стримуванні «небезпечної» молоді або на її реабілітації, а не на активному залученні до розбудови миру.

Однак, у світлі численних внутрішніх і міжнародних конфліктів, стає очевидним, що без участі молоді досягнути сталого миру вкрай важко. В умовах постконфліктного відновлення саме молоді люди можуть брати на себе лідерство у процесах примирення спільнот, відбудови зруйнованих соціальних зв'язків та впровадження реформ, необхідних для запобігання повторенню насильства. Питанню залучення молоді до розбудови миру присвячено глобальну увагу: зокрема, прийняття Резолюції Ради Безпеки ООН № 2250 у 2015 році офіційно визнало важливу роль молоді у підтриманні миру і безпеки та закликала держави сприяти її участі у мирних процесах. В українському контексті проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з війною та майбутньою необхідністю повоєнної відбудови: постає питання, як інтегрувати молоде покоління у заходи з розбудови миру та відновлення країни. Таким чином, постає наукова проблема: яким чином молодь може бути ефективно

залучена до розбудови миру, які уроки можна почерпнути з міжнародного досвіду, і як удосконалити державну політику для реалізації потенціалу молоді в Україні.

У даному дослідженні молоддю вважаються особи віком від 15 до 24 років, що відповідає стандартному визначенню, яке використовується Організацією Об'єднаних Націй. Такий підхід дозволяє забезпечити порівнянність результатів з міжнародними дослідженнями та статистичними даними, а також звузити аналітичний фокус дослідження для досягнення більшої концептуальної точності.

Обмеження вікового діапазону до 24 років зумовлене необхідністю концентрувати увагу на специфічній соціальній групі, що охоплює переважно учнівську, студентську та ранню постстудентську молодь. Саме ця категорія вирізняється особливостями соціалізації, активного входження в громадське життя, пошуку ідентичності, а також є основною цільовою аудиторією молодіжних програм з розбудови миру, що реалізуються як на національному, так і на міжнародному рівнях.

У даному дослідженні розбудова миру (peacebuilding) тлумачиться як комплекс заходів із запобігання конфліктам, сприяння діалогу, примиренню всередині суспільства та відновленню суспільства після конфліктів. Соціальна згуртованість при цьому означає здатність різних груп у суспільстві мирно співіснувати, довіряти одне одному та спільно вирішувати проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ролі молоді у конфліктах і розбудові миру перебуває в центрі уваги міжнародних дослідників з початку 2000-х років. З одного боку, низка досліджень акцентує на ризиках, пов'язаних із молоддю у конфліктних ситуаціях – так званому «youth bulge» (демографічному вибуху молоді) та її можливій схильності до радикалізації за умов соціальної нестабільності. З іншого боку, більш нові підходи розглядають молодь як потужний ресурс миру. Так, С. Макевой-Леві у своїх працях обґрунтовує роль молоді як соціальних і політичних агентів у процесах мирного врегулювання (McEvoy-Levy, 2001). С. Шварц у монографії «Молодь і постконфліктне відновлення: агенти змін» (2010) на прикладі поствоєнних суспільств демонструє, що молоді люди здатні стати рушіями позитивних перетворень, коли їм надається така можливість. Ці роботи закладають концептуальну основу для розуміння молоді не лише як вразливої групи, але і як активного учасника мирних ініціатив.

Особливий вклад у переосмислення ролі молодого покоління зробили дослідники Ц. дель Феліче та А. Віслер. У своїй праці (Del Felice & Wisler, 2007) вони підкреслюють, що молодь недооцінена як позитивний агент змін та ключовий актор розбудову миру як з боку політиків, так і науковців. Автори зазначають, що молоді люди здатні виступати миротворцями навіть у складних конфліктах, пропонуючи свіжі підходи до діалогу та примирення. Вони критикують усталене бачення молоді лише як «проблеми» і доводять, що за відповідних умов молодь стає носієм миру, а не насильства.

Вагомим здобутком світової спільноти стала поява міжнародної нормативної бази, що визнає молодь важливою стороною мирного процесу. Як уже зазначалося, Резолюція Ради Безпеки ООН № 2250 «Молодь, мир і безпека» (2015) заклала п'ять ключових напрямів дій: залучення молоді до ухвалення рішень у мирних процесах, захист прав молоді під час конфлікту, запобігання насильству за участю молоді, партнерство з молоддю у післявоєнному відновленні та створення умов для реінтеграції молоді, яка постраждала від конфлікту. Наступні резолюції, зокрема РБ ООН №2419 (2018), розвинули ці ідеї, закликавши включати молодих людей до переговорних процесів та реалізації мирних угод.

У контексті постсоціалістичних країн та держав, що пережили затяжні конфлікти, з'явився також ряд прикладних досліджень і оглядів практик. Наприклад, аналіз досвіду Західних Балкан (Barić, 2023) демонструє ефективність молодіжних обмінів, освітніх програм примирення та спільних волонтерських проєктів у подоланні міжетнічної ворожнечі. Дослідження колумбійських мирних ініціатив (Álvarez González, 2022) висвітлюють роль молодіжних рухів у підтримці імплементації мирної угоди та адвокації інтересів молоді у перехідному правосудді.

Метою статті є всебічно дослідити залучення молоді до процесів розбудови миру, проаналізувати міжнародний досвід у цій сфері та співставити його з українськими реаліями. Завданнями дослідження є: 1) з'ясувати концептуальні підходи до ролі молоді у розбудові миру, окреслені в науковій літературі та глобальних нормативних актах; 2) вивчити конкретні приклади участі молоді у розбудові миру на міжнародному рівні (з фокусом на Балканах і Колумбії) та визначити ключові фактори успіху; 3) проаналізувати стан і особливості української державної політики щодо залучення молодого покоління до мирних ініціатив; Реалізація цієї мети дозволяє заповнити наявну дослідницьку прогалину та сприятиме формуванню науково обґрунтованих підходів до залучення молоді у сферу розбудови миру.

Актуальність теми зумовлена суттєвою роллю молоді у соціальних трансформаціях в Україні. Після початку повномасштабного вторгнення 2022 року молодь опинилася як один з провідних акторів у сфері волонтерства, але водночас також як одна найбільш вразливих груп населення. З огляду на це, питання ролі молоді в розбудові миру набуло для України практичного виміру: від того, наскільки

успішно держава і суспільство зуміють залучити молоде покоління до ініціатив розбудови миру, залежатиме довгострокова стабільність, соціальна згуртованість і відновлення країни після війни.

Розглянямо міжнародний досвід на прикладі двох кейсів – Західні Балкани та Колумбія, які часто наводяться як показові приклади успішних молодіжних ініціатив з розбудови миру.

Постконфліктні країни Західних Балкан (Боснія і Герцеговина, Сербія, Хорватія, Косово, Північна Македонія та ін.) після воєн 1990-х років зіткнулися з глибокими розломами між етнічними спільнотами. В цих умовах саме молодіжні ініціативи стали надією на примирення. Згідно з дослідженням Програми розвитку ООН, значна частка балканської молоді досі з недовірою ставиться до колишніх «ворогів»: залежно від країни, 15–63% опитаних молодих людей заявили, що не готові пробачити представників інших етнічних груп за злочини минулого (UNDP 2021). Попри це, молодіжні організації в регіоні активно працюють над зламанням цього кола недовіри та ненависті.

Одним із найбільш відомих успішних кейсів є Регіональне молодіжне співробітництво Західних Балкан (RYCO) – організація, створена у 2016 році за спільної підтримки урядів шести балканських країн. RYCO має унікальний мандат: розвивати примирення, довіру і співпрацю шляхом обмінів молоддю, волонтерських програм, молодіжних таборів і освітніх ініціатив по всьому регіону. RYCO впроваджує проекти, що навчають міжкультурного діалогу, розбудові миру і осмислення складного минулого у школах та університетах. Тематика цих проектів – від таборів миру для підлітків з різних республік до спільних волонтерських акцій – спрямована на налагодження контактів між молоддю з колишніх ворогуючих спільнот та подолання упереджень через особисте спілкування.

Важливо відмітити, що RYCO фінансується як урядами країн регіону, так і міжнародними донорами (ЄС, уряди Німеччини, Норвегії тощо), і має змішану правлінську раду з представників влади та молоді. Це дозволяє молоді впливати на порядок денний організації. Експерти відзначають, що RYCO стала чи не найвпливовішою молодіжною структурою в регіоні, оскільки має широке охоплення та системно займається питаннями трансформації конфліктів і транзитивної справедливості.

Поряд із RYCO активно діє мережа Ініціатива молоді за права людини (YIHR), офіси якої працюють у кількох країнах Балкан. YIHR об'єднує небайдужу молодь різних національностей задля осмислення травматичних подій минулого та просування прав людини. Серед ключових програм – молодіжні обміни та табори пам'яті, що дають можливість сербській, хорватській, боснійській та косовській молоді спілкуватися напяму. Від 2005 року в обмінах YIHR узяли участь понад 15 000 молодих людей.

Молодіжні організації (як-от згадані YIHR та RYCO) відіграють роль “мостів” між спільнотами, хоча стикаються з браком фінансування та політичним тиском. Досвід діяльності згаданих організацій Балканських країн демонструє, що державна політика, яка інвестує у молодіжні обміни, освіту і участь, може поступово зменшувати міжгрупову ворожнечу. Приклад RYCO показує ефективність регіонального підходу: завдяки сотням проектів тисячі молодих людей особисто познайомилися з однолітками з інших країн, і це створює основу для примирення на майбутнє.

У Північній Македонії, де основним викликом було примирення між слов'янською більшістю та албанською меншиною після короткого збройного конфлікту 2001 року, держава зробила акцент на реформі освіти та молодіжній політиці для інтеграції різних громад. Так, у співпраці з Норвегією та ООН ще з 2008 року впроваджується модель інтегрованої двомовної освіти Нансена. Низку шкіл (особливо у змішаних македонсько-албанських спільнотах) було реорганізовано за принципом, коли діти різних етнічностей навчаються разом, частково двома мовами, з акцентом на міжкультурне взаєморозуміння. Цю програму реалізує Нансен Діалог центр Скоп'є – громадська організація, підтримувана урядом. Результати показали, що “Нансен модель інтегрованої освіти” успішно поєднує учнів, батьків та вчителів різних національностей на основі взаємної поваги, настільки, що у 2011 році Нансен-центр отримав Ван дер Стул премію ОБСЄ за внесок у розвиток інтегрованої освіти і міжетнічної співпраці. Цей кейс важливий тим, що держава інституційно підтримала масштабування моделі: інтегровані школи включено до стратегії освіти, виділено кошти на підготовку педагогів-координаторів, спільні навчальні плани. Через освіту молоде покоління вчиться співіснувати з дитинства, що є довгостроковою інвестицією у мир.

Також у Північній Македонії у 2020 році ухвалено Закон “Про молодіжну участь і молодіжну політику”, який створив механізми для участі молоді у прийнятті рішень – зокрема, молодіжні ради на рівні громад та Національну раду молоді (НРМ). Ці органи включають представників різних етнічних груп і слугують майданчиком діалогу між молоддю і владою. Відзначається, що в роботу місцевих молодіжних рад нерідко включають питання міжкультурних відносин, дискримінації, мови ворожнечі, тобто молоді лідери беруть на себе роль миротворців у своїх громадах. Наприклад, молодіжна рада міста Куманово (де живуть і македонці, і албанці) ініціювала проведення “Дня єдності” – спільного свята для молоді обох спільнот, що стало регулярним заходом за підтримки мерії. Державна підтримка інституцій молодіжного діалогу – ще один шлях, яким ідуть балканські країни, такий підхід

може бути взятий на озброєння і в Україні. Щодо ефективності цих балканських практик, дослідження показують змішані результати. З одного боку, значна частина молоді у регіоні досі має упередження: за даними опитування (UNDP 2021), від 15% до 63% молодих людей (15–29 р.) в країнах Західних Балкан не готові прощати представників інших груп за злочини минулого, а 42% відзначають, що часто бачать образливий контент щодо інших етносів у соцмережах. Це свідчить про глибокі проблеми з примиренням і соціальною згуртованістю. З іншого боку, саме молодь є носієм надії: в дослідженні ПРООН 2021 року, від 61% до 91% молодих людей погоджуються, що програми обміну можуть підвищити довіру всередині групи та позитивно вплинути на регіональні відносини.

Отже, балканський досвід підкреслює важливість інституалізованого молодіжного діалогу для примирення. Молодіжні організації тут виступають провідниками нової культури пам'яті та співіснування: вони формують покоління, яке готове спілкуватися на основі спільних цінностей, а не ворожнечі минулого. Хоча виклики залишаються – від впливу націоналістичної риторики до нестачі сталого фінансування – без залучення молоді неможливо уявити стійкого миру на Балканах. Саме молоді люди, не обтяжені відповідальністю за злочини минулого, виявились найбільш відкритими до прощення і співпраці заради спільного мирного майбутнього. Державна підтримка таких ініціатив (як у випадку з RYCO) значно підсилює їхній вплив і може слугувати зразком для інших країн (UNDP 2021).

Кейс Колумбії пропонує яскравий приклад того, як молодь здатна відігравати значну роль у мирному процесі після тривалого конфлікту. Після підписання мирної угоди між колумбійським урядом та FARC у 2016 році саме молоді громадяни підняли свій голос на захист миру. Коли первинний варіант мирних домовленостей було відхилено на референдумі, тисячі студентів і школярів вийшли на вулиці Боготи та інших міст, вимагаючи продовжити переговори і все-таки укласти угоду. Цей молодіжний рух “Paz a la Calle” («Мир на вулиці») швидко поширився країною та став вагомим чинником того, що влада не відмовилася від мирного процесу, а досягла переглянутого компромісу з повстанцями. Після цього молодь продовжила активно відстоювати виконання мирної угоди: молодіжні лідери контролювали виконання урядом взятих зобов'язань, публічно виступали проти спроб згорнути мирні реформи. Зокрема, молодіжні організації очолювали кампанії критики недостатнього фінансування програм реінтеграції колишніх комбатантів у урядовому Плані розвитку на 2018–2022 роки.

В контексті Колумбії важливо згадати також про інноваційні підходи. Міжнародний інститут ООН (UNITAR) з 2014 р. впроваджує в Колумбії проект «Молодь веде мир та примирення: трансформаційний підхід». Його унікальність – методологія, розроблена разом з місцевою молоддю, з використанням ігор і сторітеллінгу. Було реалізовано три пілотні компоненти: «Малюючи майбутнє» – профілактика повторної вербовки в незаконні формування через створення коміксів колишніми дитячими солдатами; «Подорож героїв» – тренінги з розвитку лідерства для молоді в маргіналізованих громадах; «Перспективи миру» – робота з історичною пам'яттю та підтримка діалогу поколінь через збирання історій про конфлікт. Ці програми показали, що творчі форми роботи резонують з молоддю, даючи їм голос та навички. Після успішних пілотів проект масштабовано на 50 громад за підтримки уряду Німеччини. UNITAR звітує, що підхід дозволив посилити спроможність молоді бути агентами власного миру та одночасно залучити їхні сім'ї і громади до процесу. Таким чином досягається мультиплікаційний ефект: мир починається з особистих змін у молодих людях і шириться на їх оточення.

Влада і суспільство Колумбії поступово визнають, що енергія та ідеалізм молоді є цінним ресурсом для побудови тривалого миру. На думку дослідників Ц. дель Феліче та А. Віслер, молоде покоління відкритіше до змін, більш зорієнтоване на майбутнє та готове ризикувати задля нових ідей (Del Felice, C., & Wisler, A., 2007). Колумбійський досвід демонструє, що за умови створення механізмів для залучення молоді – від участі в плануванні програм роззброєння та реінтеграції до включення представників молоді у консультаційні органи – молоді люди здатні стати потужними агентами позитивних змін. Так, експерти радять залучати молодь до планування програм роззброєння та реінтеграції з самого початку, щоб молоді чоловіки і жінки не сприймалися як формальна «квота», а мали реальну спільну відповідальність за впровадження мирних ініціатив. Урок Колумбії полягає в тому, що мобілізована молодь не дозволила згорнути мирний процес і нині виступає гарантом його незворотності, тиснучи на уряд з низового рівня (grassroot level). Це підтверджує тезу: молодь може стати центральним актором розбудови миру, якщо їй забезпечити можливості та включеність у процеси ухвалення рішень (Petcu, 2022).

Водночас, ефективність колумбійських зусиль, не залишається без викликів – насильство продовжує спалахувати, і молодь виражає розчарування темпами змін. Опитування свідчать про скептицизм частини молоді щодо політичної системи та виконання угоди. Але важливо відзначити позитив: мирний процес відкрив політичний простір, і молодь має більше можливостей впливати на розвиток країни, ніж до угоди – у парламент приходять нові молоді депутати (в т.ч. з колишніх комбатантів), діють ради молоді, враховано потреби молоді корінних народів тощо. Урок Колумбії – мир

неможливий без роботи з проблемами молоді зокрема соціальна нерівність, бідність, відсутність механізмів захисту прав та залучення її до побудови громадянського суспільства.

Крізь призму теорії соціального капіталу, залучення молодого покоління до громадських ініціатив та діалогу зміцнює горизонтальні зв'язки довіри між громадянами. Це особливо важливо у пост-конфліктних суспільствах, де війну часто супроводжують поляризація та недовіра. Інклюзивні процеси розбудови миру, що включають молодь, сприяють формуванню спільного бачення майбутнього та «переходу від розділеного минулого до спільного майбутнього». Як зазначено у керівних принципах ООН щодо участі молоді в розбудові миру, «миротворчий процес під час та після конфлікту неможливий без широкого залучення всіх зацікавлених сторін, включно з молоддю», оскільки саме молоді люди мають інноваційні ідеї і енергію, потрібні для побудови мирних спільнот. Їхнє лідерство у запобіганні конфліктам, протидії насильству та екстремізму є цінним ресурсом для сталого миру.

Критично важливо, що залучення молоді підвищує легітимність та дієвість мирних ініціатив. Коли молоді громадяни мають голос у прийнятті рішень, це сприяє їх активному громадянству та відповідальності за спільне майбутнє. Навпаки, виключення молодого покоління з мирних процесів загрожує продовженням конфліктів: Рада Безпеки ООН застерігає, що маргіналізація молоді може призвести до нових спалахів насильства і підризу зусиль з розбудови миру. Звідси випливає, що державна політика у сфері миру і безпеки повинна враховувати потреби та думки молодих людей, залучаючи їх до діалогу, примирення та відбудови країни.

В Україні вже реалізуються окремі державні та громадські ініціативи, покликані інтегрувати молодь у процеси розбудови миру. Хоча сфера «молодь, мир і безпека» (YPS) ще перебуває на початковому етапі, є позитивні зрушення, що закладають основу для майбутньої політики. По-перше, слід відзначити діяльність молодіжних громадських організацій (МГО). Незалежні молодіжні ГО в Україні «посилюють молодіжну участь через мирний діалог, реалізують проекти, спрямовані на підтримку процесів примирення та формування культури пам'яті, міжкультурного діалогу». Наприклад, молодіжні осередки в прифронтових областях проводили зустрічі між однолітками із різних регіонів, тренінги з ненасильницького спілкування, акції на підтримку єдності країни. Такі ініціативи сприяють подоланню стереотипів між мешканцями Сходу та Заходу України, інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади та підтримці діалогу. Активну роль у координації молодіжного руху відіграє Національна молодіжна рада України (НМРУ) – платформа, що об'єднує десятки молодіжних організацій. Після 2014 року українські демократичні МГО вперше за час незалежності консолідувалися для спільного представлення інтересів молоді на всіх рівнях. У 2022 р. НМРУ ухвалила позиційний документ «Молодь, мир і безпека в Україні», де визначено бачення ролі молоді у розбудові миру. Цей документ наголошує, що незалежні молодіжні організації можуть відіграти важливу роль у розбудові та підтримці миру, закликає владу визнати внесок МГО у розбудову миру і створити сприятливі умови для їх діяльності. Зокрема, НМРУ звернула увагу на необхідність усунути правові перешкоди для молодіжного руху (пов'язані зі свободою зібрань, доступом до фінансування тощо). Таким чином, у громадянському суспільстві формується запит на інституалізацію порядку денного «молодь і мир» на національному рівні.

У 2021 році, ще до повномасштабної війни, було затверджено Стратегію державної молодіжної політики до 2030 року, яка містить низку положень про громадянську участь молоді та національно-патріотичне виховання. Хоч у цій стратегії безпосередньо не вживано термін «розбудова миру», її реалізація (ініціативи з волонтерства, обмінів, залучення молоді до прийняття рішень) закладає основу для більш цілеспрямованої політики у сфері «молодь і мир». Після початку повномасштабного вторгнення актуальність цих напрямів лише зростає.

Незалежні молодіжні громадські організації регулярно реалізують проекти, спрямовані на культивування миру: проводять тренінги з медіації та вирішення конфліктів, організовують міжрегіональні молодіжні обміни і табори єдності, працюють з темами примирення і побудови культури пам'яті. Наприклад, з 2015 року діє ініціатива «Будуємо Україну Разом» (БУР), у межах якої волонтери (переважно молодь) з усієї країни їздять відновлювати зруйновані будинки на та одночасно проводять культурні обміни з місцевою молоддю – це сприяє і фізичній, і соціальній відбудові миру. Інший приклад – проекти British Council «Active Citizens» та USAID «Мріємо та діємо», що навчають українську молодь проектному менеджменту для суспільних змін та підтримують локальні ініціативи соціальної згуртованості. Також виникла мережа молодіжних рад при місцевих органах влади по всій Україні, включно з прифронтовими громадами. Ці молодіжні ради слугують своєрідними «парламентами» молоді на місцях, де молоді активісти можуть піднімати питання мирного співжиття, інтеграції ветеранів та переселенців, протидії мові ворожнечі тощо. Водночас, самі молодіжні організації відзначають низку перешкод у своїй діяльності. Згідно з опитуванням НМРУ у 2019 році, головні проблеми – це брак визнання їхньої ролі на офіційному рівні та недостатні можливості впливати на формування політик. Часто молодь долучають лише до виконання окремих проектів як бенефіціарів, але не запрошують до участі в робочих групах з розробки законодавства чи стратегій. Крім того,

фінансова нестабільність залишається хронічною: незалежні молодіжні НУО покладаються переважно на гранти, а державна підтримка мінімальна, що ставить під загрозу сталість їхньої роботи.

Висновки. Міжнародний досвід показує, що державна підтримка молодіжних ініціатив, інтеграція мирної освіти, створення просторів для діалогу та інституційне закріплення ролі молоді у прийнятті рішень сприяють позитивним зрушенням. Попри специфіку та унікальність кожного з конфліктів принцип інклюзивності є універсальним - мирні процеси повинні включати всі групи суспільства. В середовищі, де я довіра та можливості, молодь стає конструктивною силою розбудови миру, соціального згуртування та впровадження позитивних змін у громадах.

У контексті сучасних викликів, що постали перед українським суспільством внаслідок повномасштабної війни, питання залучення молоді до процесів розбудови миру набуває особливої актуальності. В майбутньому, українське суспільство розпочне складний і тривалий процес відновлення, реінтеграції соціальної реконструкції, та подолання наслідків травматичного досвіду, спричиненого війною. Ці процеси не лише формують безпрецедентний виклик для державних інституцій, а й відкривають можливості для оновлення суспільного договору на засадах демократії, солідарності та активного залучення громадян у життя держави.

Молодь є стратегічним ресурсом і активним суб'єктом розбудови миру та суспільних трансформацій. Аналіз міжнародного досвіду показує: без участі молоді неможливо досягнути сталого миру та суспільної згуртованості після конфлікту. Зарубіжні кейси – від Західних Балкан до Колумбії – дають багатий інструментарій політик і програм.

Інвестиції в потенціал молоді, розширення її участі у процесах прийняття рішень та визнання її ролі як суб'єкта розбудови миру є не лише внеском у післявоєнну відбудову, а й довгостроковою стратегією розвитку. Досвід України у цьому напрямі може мати значний інноваційний потенціал і на глобальному рівні, зокрема як приклад ефективного залучення молоді в умовах глибокої суспільної трансформації.

Moseiko A. Engaging youth in peacebuilding: international experience and Ukrainian practices

The article examines the role of youth as active agents in peacebuilding in the context of armed conflicts and post-conflict recovery. It provides an overview of international approaches and practices for involving young people in peace processes, including the experiences of the Balkan countries and Colombia, and highlights the Ukrainian realities and policies in this sphere. The study finds that youth have traditionally been viewed either as victims or as factors of instability in conflicts, but contemporary research and global initiatives (e.g., UN Security Council Resolution 2250) emphasize the potential of youth as powerful peacebuilders. The contribution of youth movements and organizations to reconciliation and the restoration of social cohesion in post-conflict settings is analyzed: youth have played key roles in bridging divided communities in the Balkans and in supporting the peace process in Colombia. Special attention is given to the state of Ukrainian public policy regarding youth participation in peacebuilding – revealing gaps in previous programs where youth were scarcely represented – and outlining prospects for enhancing youth involvement in Ukraine's post-war recovery. The findings underscore the need to institutionalize youth participation in peace processes, to leverage their capacity as agents of positive change, and to implement international best practices for developing a comprehensive youth peacebuilding policy in Ukraine.

Key words: Peacebuilding, youth, social cohesion, international experience, Colombia, Balkans, Ukraine, youth participation in peacebuilding, civil society, state youth policy.

Література:

1. Álvarez González, N. (2022, квітень 26). *Youth provoking peace: Lessons from Colombia*. Peace Policy. Kroc Institute for International Peace Studies, University of Notre Dame.
2. Barić, L. (2023). *Empowering youth for peacebuilding in post-conflict areas: Insights from Croatia and Bosnia and Herzegovina*. *Coyote Magazine*, (33).
3. Del Felice, C., & Wisler, A. (2007). The unexplored power and potential of youth as peace-builders. *Journal of Peace, Conflict & Development*, 11, 1–29.
4. Gaston, E., Karimou, I., Kern, L., & Bapt, E. (2025). *2025 Peacebuilding Fund thematic review on youth, peace and security*. United Nations University.
5. McEvoy-Levy, S. (2001). *Youth as social and political agents: Issues in post-settlement peace building* (Kroc Institute Occasional Paper).

6. Національна молодіжна рада України. (2022, February 17). Рада НМРУ затвердила позицію «Молодь, мир та безпека в Україні – 2022».
7. Національна молодіжна рада України, & Київський міжнародний інститут соціології. (2019). *Діяльність та потреби молодіжних організацій в Україні: Звіт за результатами опитування організацій-членів Національної молодіжної ради України*.
8. Osiemo, I., Maranga, F., & Rono, R. (2021). Situating the role of youth in indigenous African peacebuilding interventions: The question of spoilers versus menders. *African Journal on Conflict Resolution*, 21(1).
9. Petcu, C. (2022). *Disarmament, demobilization and reintegration programming with Colombia's youth*. Stimson Center.
10. Schwartz, S. (2010). *Youth and post-conflict reconstruction: Agents of change*. United States Institute of Peace Press.
11. United Nations Development Programme (UNDP). (2016). *Guiding principles on young people's participation in peacebuilding*.
12. United Nations Development Programme (UNDP), Regional Youth Cooperation Office (RYCO), & United Nations Population Fund (UNFPA). (n.d.). *Youth perceptions on the peace in the Western Balkans*.
13. United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Population Fund (UNFPA), & Regional Youth Cooperation Office (RYCO). (2021). *Shared futures: Youth perceptions on peace in the Western Balkans*. UNDP
14. United Nations Security Council. (2015). *Resolution 2250: Youth, peace and security*.
15. Youth Initiative for Human Rights. (2023). *Youth: The last hope for the reconciliation of the Western Balkans?*

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 19.06.2025

РОЗВИТОК ЦИФРОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ЖІНОК В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МІСТ

Панченко Л. Ф.,

доктор педагогічних наук,

професор кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-9979-0625

lubov.felixovna@gmail.com

Єнін М. Н.,

кандидат соціологічних наук, доцент,

в.о. завідувача кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-3835-2429

yeninmaksym@gmail.com

Кухта М. П.,

доктор соціологічних наук,

незалежна дослідниця.

ORCID ID: 0000-0003-4663-9670

miroslavakukhta@gmail.com

У статті здійснено комплексний міждисциплінарний аналіз цифрової грамотності жінок у контексті Європейського Союзу та України, зокрема в контексті цифровізації міст. Автори висвітлюють цифрову грамотність як критичний інструмент соціальної інтеграції у сучасному місті, водночас підкреслюючи її роль у відтворенні або подоланні структурних гендерних нерівностей. Виявлено, що гендерний цифровий розрив є найбільш вираженим у сфері спеціалізованих навичок та участі в технологічних професіях, як в Україні, так і в країнах ЄС. Аналіз даних показав суттєве відставання жінок у таких сферах, як STEM-освіта, ІКТ-зайнятість та технологічне підприємництво, що поглиблює соціально-економічну стратифікацію міських просторів. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між цифровою грамотністю та розвитком концепції розумних міст, де інклюзія жінок у цифрову економіку розглядається як фактор стійкості та інноваційної спроможності урбаністичних середовищ. Зроблено висновок, що, попри позитивну динаміку розвитку цифрової інфраструктури, відсутність системного гендерного моніторингу цифрових навичок гальмує процес усунення цифрового розриву в Україні. Запропоновано інтеграцію гендерно чутливих підходів у цифрові стратегії міст, удосконалення освітніх програм, зокрема шляхом включення курсів із гендерної аналітики та цифрових технологій у навчальні плани соціологів, управлінців і спеціалістів з публічного адміністрування.

Ключові слова: місто, диджиталізація, розумне місто, культура, медіа, освіта, цифрова грамотність, комунікації, цифрова digital literacy, жінки, цифровий розрив, ЄС, Україна, цифрова трансформація, гендерна аналітика, цифрові міста, гендерний паспорт міста.

Вступ. У сучасному міському просторі цифрова грамотність постає як нова форма соціальної інтеграції, що визначає доступ до ресурсів, можливостей і формує нові моделі громадянської участі. Водночас процеси цифровізації нерідко посилюють наявні соціальні нерівності, зокрема гендерні, трансформуючи їх у нові, складніші конфігурації. Сьогодні проблема гендерного виміру цифрової грамотності стає особливо актуальною у світлі глобальних стратегічних ініціатив, спрямованих на забезпечення рівного доступу до знань і технологій у міських середовищах. У Global Gender Gap

Report 2024, Україна посіла 63 місце серед 146 країн з індексом 0.722. Це є покращенням порівняно з 2023 роком, коли Україна займала 66 місце з балом 0.714 (World Economic Forum, 2024). Розвиток цифрової грамотності жінок у містах має стати складником нової міської політики, орієнтованої на інклюзію, справедливість і доступ до міського простору через технології.

В епоху, коли інтелектуальні технології проникають у всі сфери життєдіяльності – від охорони здоров'я до ринку праці та управління містами, – лише ті суспільства, які забезпечать системне залучення різних верств населення, зможуть забезпечити сталий розвиток і уникнути технологічного неокolonіалізму (World Economic Forum, 2025, с. 7). Цифрова грамотність жінок розглядається у сучасному науковому дискурсі як фактор отримання якісної освіти, кар'єрного зростання, знаходження гідного місця у суспільному житті, основи добробуту. Подолання цифрового розриву між чоловіками та жінками є однією з актуальних проблем сьогодення. Цифровізація суспільного життя є однією із головних умов Євроінтеграції. Отже ця проблема гостро стоїть в Україні, яка намагається приєднатися до Європейського Союзу, потерпає від війни та економічних ризиків.

Мета статті – аналіз рівня цифрової грамотності жінок у країнах Європейського Союзу та в Україні, зіставлення ключових показників цифрової компетентності та формулювання стратегічних орієнтирів для розвитку жіночої цифрової грамотності в умовах цифровізації та урбанізації.

Статтю підготовлено в рамках науково-дослідницької теми кафедри соціології КПІ імені Ігоря Сікорського «Соціологічні та політологічні дослідження конфліктів в контексті динаміки модерну: від теорії до врегулювання» (Державний реєстраційний номер: 0122U202039) а також «Пан-європейська мережа мультисекторальної магістерської програми з відповідального штучного інтелекту (PANORAIMA)» (Грант №101189994).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Звіт «Global Gender Gap Report 2024», який підготовлений Світовим економічним форумом у 2024 році та охоплює 146 країн, вказує, що лише 68,5% глобального гендерного розриву було подолано (World Economic Forum, 2024). Найгірша ситуація зафіксована в політичній участі, де лише 22,5% досягнутої паритетності. Найбільші успіхи спостерігаються у сферах здоров'я (96%) та освіти (94,9%). Звіт засвідчує, що за нинішніх темпів повне досягнення гендерної рівності відбудеться щонайменше за 134 роки (World Economic Forum, 2024).

Розвиток цифрової освіти та цифрової грамотності громадян знаходиться в центрі уваги Європейської комісії (European Commission, 2020; European Commission, 2022). Дослідники приділяють увагу питанням запобігання цифровому розриву в країнах, що розвиваються, та у країнах із низьким та середнім доходом. Так, у роботі Р. Стерлінг та співавторів (Sterling et al., 2020) аналізуються результати проєкту USAID Women Connect Challenge, спрямованого на пошук ефективних рішень щодо гендерного цифрового розриву в країнах, що розвиваються. В дослідженні С. Мегералі на основі систематичного огляду статей оцінюється діапазон та характер втручання з підвищення цифрової грамотності, які впроваджуються для розширення можливостей дівчат-підлітків у країнах із низьким і середнім рівнем доходів (Meherali, 2021). У роботі М. Балі (Bali, 2019) запропоновано практику навчання цифрової грамотності на основі підходу, який ґрунтується на феміністичній праці М. Беленького та співавторів «Women's Ways of Knowing» (Belenky, 1986). Один з напрямків цифрової грамотності, грамотність в галузі даних, її визначення, напрямки розвитку – розглядається в роботі Л. Панченко (Панченко, 2019). У дослідженні Ф.-Ю. Куо виявлено ключові фактори та можливі механізми, які спонукають жінок середнього та старшого віку набувати та використовувати навички ІКТ (Куо, 2013). Дослідження використовує методологію моделювання структурними рівняннями SEM та показує, що комп'ютерна самоефективність опосередковує зв'язок між задоволенням від навчання та використання ІКТ, і що використання ІКТ та соціальний капітал передбачають підвищення суб'єктивного благополуччя. У статті Н. Ковальської (2023) здійснено всебічний аналіз трансформацій української гендерної політики в контексті демократичного розвитку та європейських гуманітарних стандартів. Таким чином, однією з актуальних проблем у світі та Україні є подолання цифрового розриву між жінками та чоловіками. Важливим в цьому напрямі є постійний моніторинг показників цифрової грамотності, оновлення методології її дослідження, пошук шляхів подолання цього розриву.

Перейдемо до досліджень із цифровізації міст. Огляд сучасних наукових джерел свідчить про зміну фокусу концепції smart cities: від технологічно детермінованих моделей до людиноцентричних підходів, що передбачають активну участь громадян, розвиток людського капіталу та підтримку громадської інклюзії. Документ «World Smart Cities Outlook 2024», підготовлений UN-Habitat, надає комплексний аналітичний огляд розвитку концепції people-centred smart cities у світі (UN Habitat, 2024). Автори зосереджуються на тому, як цифровізація та урбанізація формують сучасні міста, акцентуючи на принципах інклюзивності, сталості й відповідального використання технологій (UN Habitat, 2024). У доповіді розглянуто шість основних напрямів: стратегічні порядки денні, політики і регуляції, спроможність та лідерство публічного сектору, екосистеми співпраці, цифрові інфраструктури міст і застосування smart-технологій у міських сервісах (UN Habitat, 2024). Документ Organisation for Economic

Co-operation and Development «Enhancing the Contribution of Digitalisation to the Smart Cities of the Future» (OECD, 2019) присвячений аналізу ролі цифровізації у формуванні майбутнього міст. У дослідженні визначено, що концепція «розумного міста» пройшла еволюцію: від початкової технологічної орієнтації до сучасного розуміння, яке наголошує на підвищенні добробуту громадян за допомогою цифрових рішень (OECD, 2019).

Стаття І. Гурової та Є. Шкурова присвячена критичному аналізу трансформацій міської культури та соціальних взаємодій в умовах цифровізації, із фокусом на соціокультурне буття особистості у цифровізованому місті (Hurova & Shkurov, 2023). Розглянуто, як цифрові технології перепроєктовують уявлення про простір, час і комунікаційні зв'язки, тим самим формуючи нові урбаністичні ідентичності та щоденні практики. Автори наголошують, що концепція розумного міста є і технологічною інновацією, і соціокультурним явищем, яке переосмислює умови людського існування в урбаністичному середовищі, та обґрунтовують необхідність гармонійного поєднання технологічного розвитку з гуманістичними цінностями у побудові сучасного урбаністичного середовища (Hurova & Shkurov, 2023). При цьому збереження ідентичності залишається одним із головних завдань цифровізації (Шкуров, 2023). Стаття О. Бафайла (2024) присвячена визначенню ключових чинників успіху «розумних міст» за допомогою сучасних методів аналізу даних. Основними висновками є те, що рівень розвитку людського капіталу і впровадження платформ для обміну ресурсами є критично важливими для успішності розумних міст (Bafail, 2024). У роботі Д. Дженаро Чіролі та співавторів (2025) представлено ґрунтовне міждисциплінарне дослідження потенціалу цифрових платформ у розбудові «розумних» і стійких міст, із фокусом на відповідність стандарту ISO 37123. Підкреслено, що ефективне впровадження цифрових платформ сприяє підвищенню операційної ефективності, прозорості, інклюзивності та здатності міст до реагування на кризи (Genaro Chiroli et al., 2025). А. Магомед та А. Саха (2025) аналізують, як технологія 5G може підтримувати цифрові двійники в реальному часі, що дозволяє містам оперативно реагувати на зміни в інфраструктурі (Mahomed & Saha, 2025). Цифрові двійники у цьому контексті – це динамічні віртуальні моделі міських систем, які використовують великі масиви даних, отриманих із сенсорів і мереж IoT, для моделювання і синхронізації з реальними об'єктами (Mahomed & Saha, 2025). У статті розглядаються численні приклади застосування цієї технології: від управління транспортом і міським водопостачанням до енергетичних мереж і систем реагування на надзвичайні ситуації (Mahomed & Saha, 2025).

Дж. Біттенкур та співавтори (2025) пропонують концепцію «інтелектуального міста» як розвиток ідеї «розумного міста» – не лише технократичного, а соціально орієнтованого. Автори досліджують, як цифрові технології (IoT, AI, цифрові двійники) впливають на базові функції міста (житло, робота, піклування, освіта, дозвілля, забезпечення), аналізуючи приклади Гельсінкі, Барселони та Буенос-Айреса (Bittencourt et al., 2025). У статті Л.Ф. Панченко та співавторів (2025) здійснено глибокий міждисциплінарний аналіз взаємозв'язків між міграційними процесами та цифровою трансформацією міського середовища в умовах глобальної нестабільності. Автори розглядають міграцію крізь призму пізнього модерну, підкреслюючи, що традиційні уявлення про мобільність і міську приналежність зазнають радикальної трансформації під впливом цифровізації. У статті К. Тіджані та співавторів (2025) представлено глибокий аналіз регіональних відмінностей у розвитку розумних міст у глобальному контексті (Tijjani et al., 2025). Стаття підкреслює, що розвиток розумних міст значною мірою залежить не лише від технологій, а й від соціального капіталу, інституційної спроможності та регіонального контексту (Tijjani et al., 2025). Стаття Е. Каргер (Karger et al., 2025) присвячена аналізу застосування штучного інтелекту (ШІ) у процесах урбанізації та розвитку «розумних міст». Вона висвітлює процес стрімкого зростання досліджень у цій сфері після 2017 року, підкреслює домінування таких напрямків, як Інтернет речей (IoT), великі дані, машинне навчання, безпека, енергетична ефективність і транспортні системи (Karger et al., 2025). Отже, огляд показує, що цифрова трансформація міст можлива лише за умов розвитку людського капіталу, активної участі громадськості, міжсекторального партнерства та адаптивного регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання цифрової грамотності жінок набуває особливої гостроти в контексті диджиталізації, розвитку технологій розумних міст, трансформацій ринку праці, створення інтелектуальних технологій та зростання значення STEM-компетентностей. Досвід Європейського Союзу і України засвідчує, що гендерний цифровий розрив є системною проблемою, яка проявляється на рівні доступу до цифрових технологій, розвитку цифрових навичок та участі у високотехнологічних секторах економіки.

Цифровізація міст та цифрова грамотність жінок

Цифрова трансформація перетворює міські простори на інформаційні екосистеми, де алгоритми керують транспортними потоками, енергетичними мережами і соціальними взаємодіями. У цьому середовищі цифрова грамотність визначає, хто має право доступу до економічних і культурних ресурсів. Цифрові технології також важливі і для повоєнного відновлення країни (Perevozova,

et al., 2022). Коли жінки не володіють необхідними компетентностями, розширюється спектр вразливостей – від обмеженого ринку праці до символічної маргіналізації у публічному дискурсі. Звіт «Global Gender Gap Report 2024», підготовлений World Economic Forum, окрему увагу звертає на трансформації на ринку праці, гендерний розрив у STEM і технологічних професіях, а також залученню жінок до ШІ та цифрових технологій (World Economic Forum, 2024). Виявлено стійкий гендерний дисбаланс у лідерських посадах: лише 31,7% топменеджерських позицій у світі обіймають жінки. Світовий економічний форум констатує, що подальше зростання ВВП залежить від мобілізації якнайширшого пулу талантів, включно з жінками, молоддю і мігрантами (World Economic Forum, 2025, с. 4). Розвиток цифрової компетентності жінок збільшує швидкість впровадження смарт-технологій, знижує транзакційні витрати публічних сервісів і підвищує стійкість до криз. Присутність жінок-розробниць у процесах штучного інтелекту зменшує ризик алгоритмічних упереджень, а жіноче підприємництво у техно-сфері диверсифікує нові ринки праці.

Згідно з даними World Economic Forum (2025), абсолютне лідерство утримує Північна Америка: 100% економік регіону беруть участь в інноваційній діяльності у сфері ШІ (World Economic Forum, 2025, с. 7). Європа демонструє також високий рівень залучення – 80% країн регіону активно впроваджують інновації на базі штучного інтелекту (World Economic Forum, 2025, с. 7). Суттєво нижчі показники фіксуються у країнах Східної Азії та Тихоокеанського регіону – 61%, на Близькому Сході та у Північній Африці – 47%, у Латинській Америці та країнах Карибського басейну – 41%, тоді як у Південній Азії – лише 29%. Центральна Азія охоплює 14% економік, що інвестують у ШІ, а країни Африки на південь від Сахари – лише 6% (World Economic Forum, 2025, с. 7). Такі диспропорції сигналізують про глибоко вкорінену нерівність у доступі до технологічного розвитку, що може призводити до подальшого посилення глобального розриву між Північчю та Півднем. У межах дискурсу інклюзивного розвитку цифрової епохи, такі дані є особливо тривожними: технології ШІ дедалі частіше стають ключовим чинником переформатування ландшафту влади та можливостей.

Поняття «цифрова грамотність» уже давно виходить за межі базової здатності користуватися гаджетами. Воно включає критичну оцінку даних, кібербезпеку, етичне управління інформацією, а також навички колективного виробництва знань. Ці компетенції перетворюються на суспільний капітал, який міста залучають для переформулювання транспортної логістики, енергетичного менеджменту та медійної сфери. Без усвідомленої участі жінок цей капітал залишається неповним, оскільки ігнорує досвід турботи, соціальної репродукції та емпатійної комунікації, що є суттєвими ресурсами урбаністичної стійкості.

В епоху стрімкого розвитку штучного інтелекту (ШІ) технології дедалі більше розглядаються як інструмент розв'язання нагальних економічних викликів – від створення робочих місць і підвищення продуктивності праці до стимулювання зростання валового внутрішнього продукту. Успіх переходу до інтелектуальної епохи великою мірою залежатиме від здатності економік мобілізувати найширший пул талантів (World Economic Forum, 2025, с. 4). Кар'єрна мобільність у добу штучного інтелекту зазнає сутнісних змін. Нові технології трансформують логіку праці, змінюють типологію професій та ускладнюють усталені траєкторії зайнятості. Аналітика LinkedIn свідчить, що жінки значно частіше обіймають посади, які підпадають під автоматизацію або трансформацію, й водночас рідше отримують кар'єрні вигоди від впровадження GenAI (World Economic Forum, 2025, с. 4). Таким чином, цифрова модернізація ризикує посилити існуючі структурні диспропорції замість того, щоб їх знівелювати. Попри це, спостерігається позитивна динаміка: з 2018 по 2025 рік суттєво зросла кількість жінок, які освоюють навички, пов'язані з технологіями штучного інтелекту (World Economic Forum, 2025, с. 4). Наразі жінки становлять майже третину спеціалістів у технологічному секторі. Проте ця кількість не гарантує якості участі. Проблема утримання жіночих кадрів у техносфері залишається актуальною. Жінки зіштовхуються з численними бар'єрами вертикального просування і значно меншою представленістю у стратегічно важливих управлінських позиціях, особливо у STEM-сегменті. Такий структурний розрив не є природним чи неминучим. Він формується як наслідок історичних інституційних схем, що закріплюють асиметрії в доступі до ресурсів, професійного визнання й участі в прийнятті рішень. Водночас останні дані демонструють позитивні тенденції: у 74 з 75 країн зафіксовано скорочення гендерного розриву у сфері штучного інтелекту (World Economic Forum, 2025, с. 4). Цей факт свідчить про потенціал трансформації, якщо вона супроводжується відповідною інституційною політикою, підтримкою освітніх програм і системними заходами з ліквідації упереджень. Проблема розвитку цифрової грамотності жінок у містах вимагає інтегрального підходу, що поєднує економічний, соціокультурний і технологічний виміри. Ставка на жіночу участь у цифровій економіці є передумовою інноваційної синергії, здатної трансформувати міський ландшафт і зробити його стійким до глобальних викликів.

Цифрова грамотність жінок в Євросоюзі

У контексті цифровізації міст та модернізаційних процесів у Європі цифрова освіта набуває стратегічного статусу як інструмент урбаністичної трансформації, що здатен радикально змінити

конфігурацію соціальних можливостей і бар'єрів. План розвитку Європейської цифрової освіти «Digital Education Action Plan 2021–2027» (European Commission, 2020) акцентує дві взаємопов'язані стратегічні осі: формування високоефективної цифрово-освітньої екосистеми та цілеспрямоване підвищення цифрових компетентностей для забезпечення трансформаційної спроможності суспільства. Ці пріоритети перетворюють освітні інституції на чинники урбаністичного оновлення та соціальної інклюзії.

Задля досягнення поставлених цілей Європейська комісія ініціює діалог із державами-членами щодо розвитку цифрової освіти та навичок, надає рекомендації стосовно ключових чинників успішного навчання у цифровому середовищі, розробляє підходи до ефективної реалізації змішаного навчання у початковій та середній освіті, а також визначає пріоритети цифрового контенту. Особливе значення у цьому контексті має створення планів цифрової трансформації навчальних закладів, що мають враховувати питання етичного використання штучного інтелекту й даних у навчальному процесі. Ці кроки важливо розглядати крізь призму гендерної чутливості, оскільки формування цифрової грамотності без урахування потреб різних соціальних груп лише закріплює існуючі диспропорції. Гендерні аспекти цифрової освіти визначають рівень доступу до технологій та способів залучення до соціальних, економічних та політичних процесів у місті, що дедалі більше організовані навколо цифрових інфраструктур. Запровадження Європейського сертифіката цифрових навичок (EDSC) покликане забезпечити стандартизацію підтвердження цифрових компетенцій на наднаціональному рівні, що дозволить гармонізувати освітні підходи та сприятиме мобільності громадян у межах цифрової економіки (European Commission & Joint Research Centre, 2022). У планах передбачено удосконалення систем надання цифрових навичок у сфері освіти та навчання шляхом розробки нових освітніх програм, спрямованих на підвищення цифрової обізнаності в різних вікових та соціальних групах.

Окремо відзначено важливість збору даних щодо цифрових навичок студентів у різних країнах. Такі дані становлять базу для розробки обґрунтованих політик і дозволяють виявляти національні та регіональні відмінності у рівні цифрової компетентності. Важливим елементом стратегії є пропозиція щодо розширення програм стажування, орієнтованих на практичне опанування цифрових технологій, що особливо актуально у міському контексті, де потреба у технологічно підготовлених кадрах невпинно зростає. Особлива увага приділяється залученню жінок у галузі STEM, що розглядається як критично важливий крок для подолання гендерних розривів у цифровій економіці. Залучення жінок до сфер науки, технологій, інженерії та математики має безпосередній вплив на формування більш збалансованого і справедливого міського суспільства, де представництво різних соціальних груп у цифровому секторі сприятиме демократизації технологічного розвитку. У стратегічному документі «Europe's Digital Decade: digital targets for 2030» (European Commission, 2024c) визначено амбітну ціль: до 2030 року щонайменше 80% громадян у віці від 16 до 74 років мають опанувати базові цифрові навички. Це завдання підкреслює нагальність системних змін у підходах до цифрової освіти, з урахуванням гендерних аспектів доступу і залучення. Міські простори, де цифрові сервіси стають базовою інфраструктурною складовою, вимагають залучення усіх мешканців до цифрової екосистеми на рівних засадах.

Для аналізу рівнів цифрових навичок та цифрового розриву між жінками та чоловіками ми звернулися до ресурсів Європейського Союзу. Документ Єврокомісії «Цифрове табло жінок 2024» містить три виміри та 13 показників Євростату, пов'язаних з цифровою грамотністю жінок (Women in Digital Scoreboard, 2024). Ресурс надає дані в розрізі країн та в цілому по Євросоюзу в форматі електронних таблиць; дані знаходяться у вільному доступі. Відповідно до Women in Digital Scoreboard 2024, перший вимір (1.1–1.6) окреслює користування Інтернетом: частка регулярних користувачів (1.1, 2023), питома вага осіб, які ніколи не підключалися (1.2, 2023), інтенсивність інтернет-банкінгу (1.3, 2023), участь в онлайн-курсах (1.4, 2023), залучення до електронних консультувань чи голосувань (1.5, 2023) та використання сервісів е-уряду (1.6, 2023). Другий вимір фіксує рівень цифрових умінь: населення з принаймні базовими навичками (2.1, 2023), частку осіб із навичками вище базових (2.2, 2023) та тих, хто опанував створення цифрового контенту принаймні на базовому рівні (2.3, 2023). Третій вимір оцінює спеціалізовані компетентності й ринок праці: густоту випускників STEM на 1000 молоді 20–29 рр. (3.1, 2021), частку ІКТ-фахівців у загальній зайнятості (3.2, 2022), питому вагу випускників зі ступенем у галузі ІКТ (3.3, 2021) та нескориговану гендерну різницю в оплаті праці (3.4, 2022). Сукупність індикаторів 1.1–3.4 дає цілісну, кількісно верифіковану картину цифрової залученості, компетентнісних розривів і структурних бар'єрів, що формують гендерну диспозицію у європейському цифровому просторі. Сукупна картина трьох вимірів демонструє, що гендерний цифровий розрив не зводиться до наявності підключення. Він охоплює комплексну взаємодію доступу, навичок і ринкових винагород, утворюючи ефект «скляної стелі» навіть у найбільш модернізованих агломераціях. Якщо міські політики не вписують гендерну перспективу у цифрові стратегії, цифровізація перетворюється на інструмент закріплення структурної нерівності.

Користуючись цими даними порівнюємо дані Естонії (як найбільш розвиненої в цифровому плані країни Євросоюзу), Польщі (яка близька до України у багатьох аспектах) та країн Євросоюзу в цілому за індикаторами трьох вимірів. За індикатором виміру 1: користування Інтернетом (рис. 1) навіть у такій просунутій в цифровому аспекті країні як Естонія, жінки за всіма показниками першого виміру поступаються чоловікам. Профіль країн ЄС в цілому, і Польщі показує найбільший розрив за показниками 1.4. Брати онлайн курси та 1.5. Он-лайн консультації та голосування.

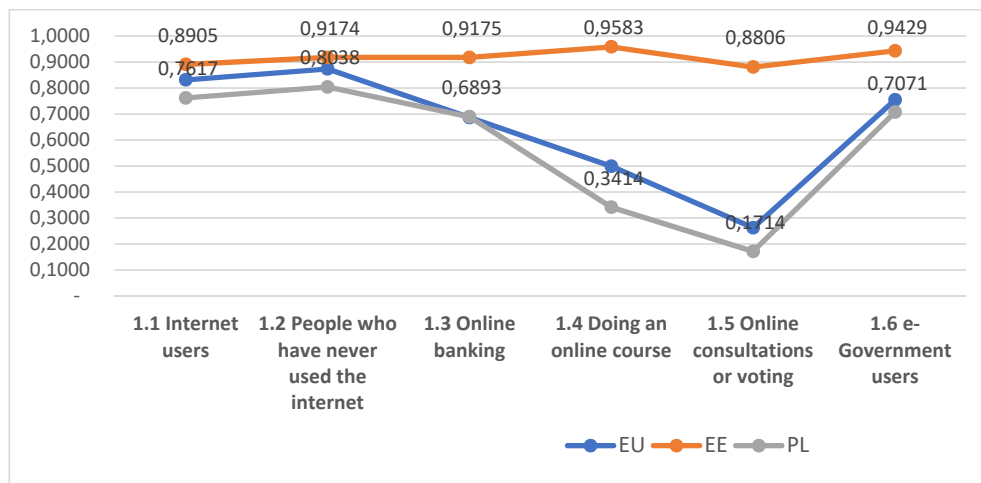

Рис. 1. Порівняння Естонії, Польщі та країн Євросоюзу в цілому за індикаторами виміру 1: користування Інтернетом. Співвідношення жінок до чоловіків (побудовано авторами на основі даних Women in Digital Scoreboard 2024 Country Profiles)

Порівняння за індикаторами другого виміру, який стосується цифрових навичок (рис. 2), показав найбільший розрив між жінками та чоловіками за індикатором 2.2 (цифрові навички вище середнього рівня). Для Європейського Союзу в цілому спостерігаємо співвідношення між жінками та чоловіками 0,87; для Польщі – 0,89; для Естонії – 0,90.

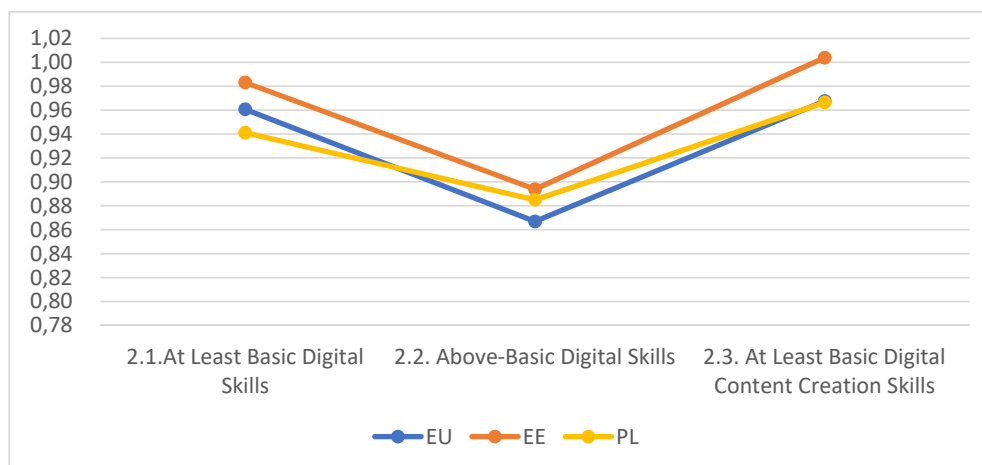

Рис. 2. Порівняння Естонії, Польщі та країн Євросоюзу в цілому за індикаторами виміру 2: цифрові навички. Співвідношення жінок до чоловіків (побудовано авторами на основі розрахунків на даних Women in Digital Scoreboard 2024 Country Profiles)

Найгіршу ситуацію можемо спостерігати при порівнянні цифрової грамотності жінок та чоловіків за індикаторами групи 3 (рис. 3), особливо 3.2, 3.3, 3.4. Ця група індикаторів стосується спеціалізованих навичок та працевлаштування. Так, за індикатором 3.1. Випусники STEM спеціальностей для Європейського Союзу в цілому спостерігаємо співвідношення між жінками та чоловіками 0,52; для Польщі – 0,74; для Естонії – 0,64. За індикатором 3.2. Випусники ІКТ спеціальностей для Європейського Союзу в цілому спостерігаємо співвідношення між жінками та чоловіками 0,23; для

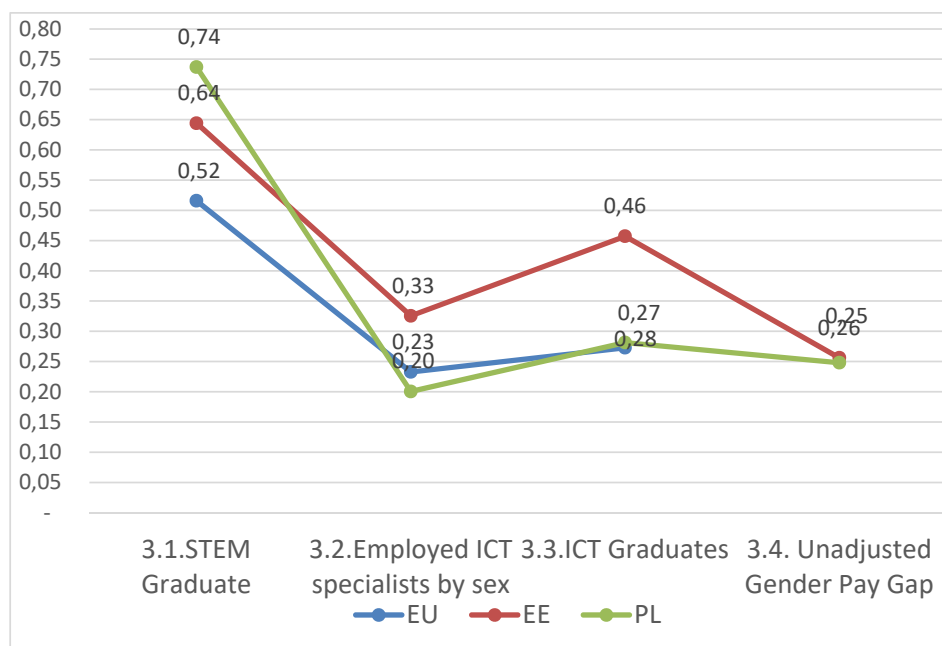

Рис. 3. Порівняння Естонії, Польщі та країн Євросоюзу в цілому за індикаторами виміру 3: спеціалізованих навичок фахівців та працевлаштування Співвідношення жінок до чоловіків (побудовано авторами на основі розрахунків на даних Women in Digital Scoreboard 2024 Country Profiles)

Польщі – 0,20; для Естонії – 0,33. За індикатором 3.3.Фахівці з ІКТ, % від загальної зайнятості для Європейського Союзу в цілому спостерігаємо співвідношення між жінками та чоловіками 0,27; для Польщі – 0,28; для Естонії – 0,46. За індикатором 3.4. Нескоригована гендерна різниця в оплаті праці (для Європейського Союзу в цілому немає даних); спостерігаємо співвідношення між жінками та чоловіками для Польщі – 0,25; для Естонії – 0,26.

Отримані дані засвідчують комплексний характер гендерного цифрового розриву у європейських містах. Жіноча інтеграція до мережевої економіки гальмується структурними бар'єрами у доступі, навичках та винагородах (Women in Digital Scoreboard, 2024). Освітні інституції залишаються ключовими агентами інклюзивної модернізації. Для цього важливим фактором виступає і просування медіаграмотності (Kyiianytsia et al., 2023). Без адресних програм розвитку цифрових компетентностей жінки залишаються поза високотехнологічними секторами, що підсилює стратифікацію міського ринку праці (European Commission, 2020).

Цифрова грамотність в Україні

Цифровізація українських міст окреслює нове поле соціального поділу, де цифрова компетентність стає символічним капіталом і маркером доступу до ресурсів та владних позицій. У цьому полі державна інституціоналізація відбулася через створення Міністерства цифрової трансформації, яке кодифікує рамку цифрових компетентностей для громадян України (Міністерство цифрової трансформації України, 2021) та розвиток електронного врядування. Вона репрезентує шість векторів технологічної соціалізації, що охоплюють базову комп'ютерну грамотність, медійну критичність і диджитальну безпеку. Однак документ мовчить про гендерну стратифікацію цифрових ресурсів, відтворюючи класичну проблему «невидимої різниці» в модернізаційних наративах. Дослідження «Індекс ґендерної рівності в Україні» є однією з перших вітчизняних спроб систематизованої кількісної оцінки стану гендерної рівності в країні на основі методології Європейського інституту ґендерної рівності (Український Жіночий Фонд, 2025). У ній охоплено шість основних доменів: робота, гроші, знання, час, вплив і здоров'я. Індекс виявляє загальний рівень гендерної рівності в Україні на рівні 61,4 бала, що є нижчим за середньоєвропейський показник (71 бал), але вищим за оцінки восьми держав-членів ЄС (Український Жіночий Фонд, 2025).

На жаль, Україна не представлена на цифровому табло Women in Digital Scoreboard 2024. Питаннями розвитку цифрових компетентностей для громадян в Україні опікується створене в 2019 р. міністерство цифрової трансформації. На основі Європейської рамки цифрових компетенцій українські фахівці розробили узагальнену структуру рамки цифрових компетентностей для громадян України (Міністерство цифрової трансформації України, 2021), яка наведена на ресурсі Освіта. Дія.

Документ визначає шість ключових напрямів, що формують основу розвитку цифрової компетентності громадян: засвоєння основ комп'ютерної грамотності; набуття інформаційної та медіаграмотності з акцентом на вміння працювати з даними; розвиток навичок створення цифрового контенту; ефективна комунікація та взаємодія у цифровому суспільстві; забезпечення безпеки в цифровому середовищі; а також здатність вирішувати технічні проблеми й орієнтація на безперервне навчання в умовах цифрового світу. Окремі модифіковані версії документа передбачені для цільових професійних груп, зокрема бібліотекарів, державних службовців, медичних працівників і педагогів.

Останніми роками було проведено дослідження з ініціативи Міністерства цифрової трансформації України, за підтримки швейцарсько-української Програми EGAP. Третя хвиля дослідження мала на меті відстежити динаміку в розвитку цифрових навичок населення України та проаналізувати вплив суспільно-економічної ситуації на рівень цифрової безпеки (Міністерство цифрової трансформації України, 2023). За основу визначення рівня володіння цифровими навичками в ньому взято методологію ЕС для розрахунку Індексу цифрової економіки та суспільства (DESI). Відповідно індикатору цифрових навичок, який ґрунтується на Digital competence Framework, рівень володіння цифровими навичками містить чотири компоненти: інформаційні навички; комунікаційні навички; навички розв'язання життєвих проблем; навички створення цифрового. На жаль, звіт з дослідження (Міністерство цифрової трансформації України, 2023) не дає поглибленої інформації в розрізі жінок та чоловіків; в ньому аналізується доросле населення, підлітки та люди з порушенням слуху. Єдина таблиця, де презентовано дані у гендерному розрізі, представлена на рис. 4.

За загальним рівнем цифрових навичок в Україні жінки та чоловіки не демонструють суттєві відмінності (рис. 4).

В той же час, аналіз джерел показує, що останнім часом гендерна аналітика широко розвивається в Україні. В розділі Держкомстату можна знайти деякі індикатори гендерної нерівності України (Державна служба статистики України, 2025), розроблено посібник зі збору гендерно чутливих даних в Україні (Садо, 2021), аналізується гендерний складник у відкритих даних України (Фонд Східна Європа, 2023) та ін.

Зауважимо, що останнім часом українські міста, підтримують напрямок гендерної аналітики та створюють гендерні паспорти. Гендерний паспорт міста Київ – «сучасний інструмент впровадження гендерної політики, який надає інформацію про соціально-демографічну ситуацію у гендерному вимірі» (Київська міська державна адміністрація, 2020). На жаль, аналіз документа показує, що індикатори цифрової грамотності в ньому не представлені.

В документі «Гендерний профіль країни Україна» є декілька сторінок, присвячених гендерним аспектам цифрової трансформації (EU4Gender Equality Helpdesk, 2023, с. 69–72). За даними дослідження (EU4Gender Equality Helpdesk, 2023, с. 70) серед користувачів соціальних мереж, які складають 26,7 млн, жінки складають 53,1%, а чоловіки 46,9% (відповідно, індекс гендерного пріоритету 1,14). Рівень користування інтернетом серед жінок складає 70%, порівняно з 74% серед

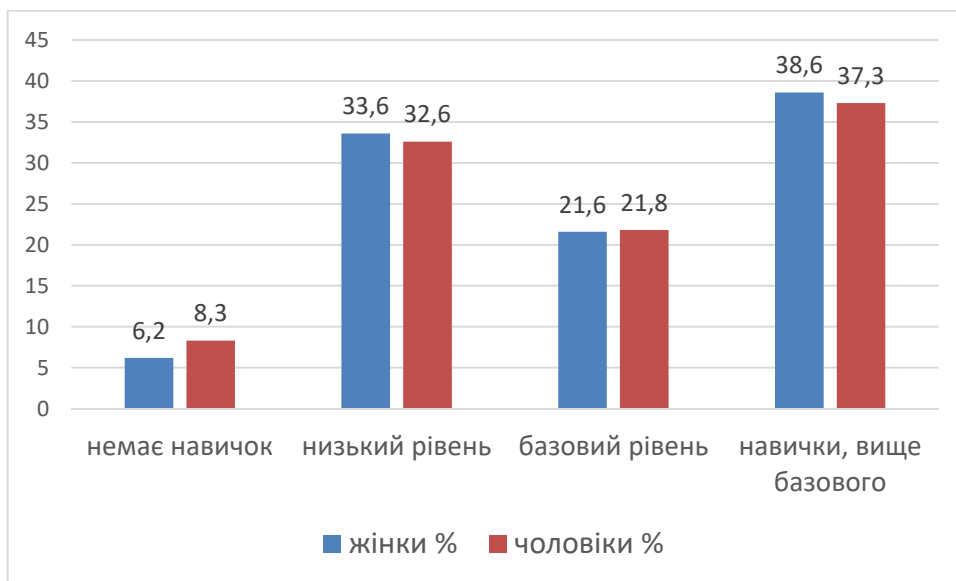

Рис. 4. Загальний рівень цифрових навичок серед дорослого населення України в розрізі статі, у % (Мінцифра, 2023)

чоловіків (індекс гендерного паритету 0,95). Електронними послугами, які надає держава, в Україні користувалися 63% дорослого населення у 2022 році. Ці послуги майже однаково використовують жінки та чоловіки (відповідно 63,8% до 63 %, індекс гендерного пріоритету 1,02), але існують значні відмінності за віком.

Серед молодших груп населення статистично значущих відмінностей між цифровими навичками жінок та чоловіків не спостерігається. Однак жінки віком 40 та старше, частіше, ніж чоловіки, вказують на брак цифрових навичок, необхідних для користування цифровими послугами (34% жінок та 20% чоловіків, співвідношення 1,7). Загальна оцінка цифрової грамотності громадян показує, що у 2020 році 53% громадян України мали цифрові навички нижче базового рівня. Спостерігається сильний зв'язок між віком та цифровою грамотністю. У віковій групі 40-49 років люди, які не мають достатніх цифрових навичок, становлять понад 50%, а у віковій групі від 60 до 70 років – 85% (EU4Gender Equality Helpdesk, 2023). Окрім загальних цифрових навичок, низький рівень володіння цифровими навичками спостерігається серед державних службовців, медичних та педагогічних працівників. Це все групи, в яких чисельно переважають жінки (EU4Gender Equality Helpdesk, 2023, с.70).

У січні 2025 р. (Кемп, 2025) в Україні було 31,5 мільйона користувачів Інтернету. Це означає, що рівень проникнення Інтернету в Україні на початок року становив 82,4% від загальної кількості населення; з січня 2024 року по січень 2025 року кількість інтернет-користувачів в Україні зросла на 690 тисяч (+2,2 відсотка). Однак 6,74 мільйона людей в Україні не користувалися Інтернетом на початку 2025 року, тобто 17,6 % населення залишалися «офлайн» на початку року. За даними DataReportal, у січні 2025 року в Україні було 21,6 мільйона активних користувачів соціальних мереж, що склало 56,4% від загальної чисельності населення України на початок 2025 року. 51,9 % користувачів соціальних мереж в Україні були жінками, а 48,1 % – чоловіками.

Розглянемо ситуацію щодо жінок, які навчаються на STEM та ІКТ спеціальностях. Для України за даними Держкомстату (3.14. Підготовка фахівців у ЗВО на початок 2023/24 навчального року за галузями знань відповідно до Переліку 2015 року 1,2) для природничих наук індекс гендерного пріоритету для студентів цих спеціальностей дорівнює 0,38, для випущених фахівців – 0,50; для галузі статистика та математика індекс гендерного пріоритету для студентів цих спеціальностей дорівнює 0,35, для випущених фахівців – 0,40; для галузі ІТ індекс гендерного пріоритету для студентів цих спеціальностей дорівнює 0,17, для випущених фахівців – 0,17.

Таблиця 1

Індекс гендерного пріоритету на природничих, математичних та ІТ спеціальностях в Україні на початок 2023/2024 р.

Спеціальність	Студенти, які навчаються	Випущені фахівці
Природничі науки	0,38	0,50
Статистика та математика	0,35	0,40
ІТ технології	0,17	0,17

Джерело: розраховано авторами за даними Держкомстату.

Фахівці з журналістики даних (Дроздова, 2025), аналізуючи відкриті дані ЄДБО, знайшли, що дівчата, які отримали вищі бали з математики, на жаль не йдуть далі навчатися на технічні та ІКТ спеціальності, а обирають фах філолога. В той же час, хлопці, які отримали найвищі бали з математики, вибирають комп'ютерний напрям. При цьому розподіли оцінок дівчат та хлопців з математики суттєво не відрізняються. Однією з ключових причин недопредставленості жінок в ІКТ вважається ґендерні стереотипи про «чоловічий» характер цих спеціальностей (EU4Gender Equality Helpdesk, 2023, с.70). Водночас, цифрові технології надзвичайно важливі не лише для технічних, але й креативних професій (Fayvishenko et al., 2024).

Аналізуючи, показники першої групи Цифрового табло жінок Євросоюзу (European Commission, 2024b), констатуємо, що однією із актуальних задач розвитку цифрової грамотності жінок є залучення їх до онлайн навчання. В пошуках відповідних курсів ми звернулися до найширшого онлайн ресурса – платформи Coursera. Ресурсна група Women@ Employee Resource Group на Coursera прагне «створити середовище, де жінки процвітають і можуть вільно визначати успіх і досягати його» (Coursera, 2024). Їхня місія – залучати, розвивати таланти жінок; ресурс зосереджується на сферах, де жінки наразі недостатньо представлені. Серед масових онлайн курсів, які пропонують тут, зокрема жінкам, декілька цікавих спеціалізацій від провідних корпорацій та університетів. Серед актуальних онлайн-спеціалізацій, орієнтованих на жінок, варто відзначити п'ять програм на платформі Coursera з високими рейтингами (4.5–4.9). Спеціалізація Generative Adversarial Networks (GANs) охоплює моделі машинного навчання для генерації візуального та аудіоконтенту, зокрема для

цілей кібербезпеки й конфіденційності. Real-World Product Management зосереджується на сучасних підходах до управління продуктами та командній роботі у цифровому середовищі. У Futures Thinking студенти моделюють сценарії майбутнього в обраних сферах: від ШІ до освіти. Meta Social Media Marketing Professional пропонує навички роботи з цифровими медіа та інструментами AI для маркетингу. Спеціалізація Gender Analytics знайомить із методами інклюзивного дизайну, аналізу політик і розробки рішень з урахуванням гендерної справедливості. Усі програми сприяють подоланню гендерного цифрового розриву через розвиток ключових компетентностей. Отже, цифровізація українських міст може кристалізувати нову соціальну ієрархію, де володіння цифровими навичками ототожнюється з престижем і доступом до символічних та матеріальних ресурсів. Гендерний профіль країни демонструє, що державні, медичні й освітні сектори концентрують низькі цифрові спроможності, водночас залишаються фемінізованими, відтак ризикують стати новими зонами цифрового аутсайдерства. Стереотипізація ІКТ як «чоловічої» сфери спричиняє витік жіночого математичного капіталу у гуманітарні спеціальності, знижуючи інноваційний потенціал міських економік. Брак жінок у STEM та ІТ відтворює алгоритмічні упередження і зміцнює символічну владу технократії, що маргіналізує альтернативні етичні й соціальні пріоритети. Масові онлайн-курси, орієнтовані на жінок, здатні зменшити освітній розрив, та вимагають системних стимулів: фінансових грантів, менторських програм і сервісів доглядової підтримки.

Висновки. Аналіз актуальних емпіричних даних Європейського Союзу та України засвідчив, що гендерний цифровий розрив є стійким і багатовимірним явищем, яке проявляється на різних рівнях: від базових навичок користування інтернетом до спеціалізованих ІКТ-компетентностей і працевлаштування у високотехнологічних секторах. Найбільші диспропорції спостерігаються саме у сфері спеціалізованих цифрових навичок та участі у професіях, пов'язаних із ІТ та STEM, що вказує на глибоке вкорінення структурної нерівності в доступі до ресурсів цифрової економіки. Підвищення цифрової грамотності жінок є необхідною умовою економічної ефективності міст, інноваційної спроможності та стійкості до глобальних викликів. Український контекст демонструє подібні виклики, посилені специфікою економічних і соціальних трансформацій, зумовлених війною, реформами і прагненням до європейської інтеграції.

Як показує аналіз актуальних даних Європейського Союзу та України, спостерігаються розриви між цифровою грамотністю жінок та чоловіків за багатьма індикаторами. Найбільший розрив як в Україні так і в ЄС стосується показників третього виміру (спеціалізованих ІКТ навичок та працевлаштування). Ресурсна група Women@ Employee Resource Group від Coursera пропонує шляхи подолання цього розриву, рекомендує навчання за напрямками, де жінки мало представлені. Представляє інтерес як напрямок подальших досліджень інтеграція фрагментів цих курсів в дисципліни, які вивчають студенти-соціологи, зокрема, теми спеціалізації Гендерна аналітика можуть бути інтегровані як в курси з аналізу даних для студентів-соціологів (Математичні та статистичні методи аналізу соціальної інформації, Соціальна статистика, Методи багатовимірного аналізу даних в соціології, Актуальні методологічні проблеми соціологічного дослідження та ін.), в курси для студентів спеціальності публічне управління (Статистика, Аналітика даних в галузі публічного управління та ін.), так і в курси гендерної тематики, які викладаються, зокрема, на факультеті соціології та права КПІ імені Ігоря Сікорського. У викладанні курсів цифрової грамотності жінкам важливо користуватися рекомендаціями (Bali, 2019): досліджувати та обговорювати ідентичності, емпатію, упередженість та справедливість перед тим, як заглибитися в особливості цифрової грамотності; використовувати інтегрований підхід, який підкреслює взаємодію між цифровими платформами, їхніми алгоритмами та тим, як вони збирають дані та проблемами поширення фальсифікованої та неправдивої інформації. Бажано в гендерні паспорти міст України, зокрема Києва, додавати інформацію про цифрову грамотність мешканців за статтю та за віком, що надасть можливість пропонувати заходи з розвитку цифрових навичок адресно, зменшувати цифрову нерівність в наших цифровізованих містах.

Panchenko L., Yenin M., Kukhta M. The development of women's digital literacy in the context of urban digitalisation

The article presents a comprehensive interdisciplinary analysis of women's digital literacy within the context of the European Union and Ukraine, particularly in relation to the digitalisation of urban environments. The authors conceptualise digital literacy as a critical instrument of social integration in the modern city, while simultaneously highlighting its role in either reproducing or overcoming structural gender inequalities. It is revealed that the gender digital divide is most pronounced in the domain of specialised skills and participation in technological professions, both in Ukraine and across EU countries. The data analysis indicates a significant lag in women's participation in STEM education, ICT employment, and technological

entrepreneurship, exacerbating the socio-economic stratification of urban spaces. Particular attention is paid to the interrelation between digital literacy and the development of the smart city concept, where the inclusion of women in the digital economy is regarded as a factor of resilience and innovative capacity in urban environments. It is concluded that despite the positive dynamics of digital infrastructure development, the absence of systematic gender monitoring of digital skills hampers efforts to eliminate the digital divide in Ukraine. The article proposes the integration of gender-sensitive approaches into urban digital strategies and the enhancement of educational programmes, including the incorporation of gender analytics and digital technology courses into the curricula of sociologists, public administrators, and management professionals.

Key words: city, digitalisation, smart city, culture, media, education, digital literacy, communications, women, digital divide, EU, Ukraine, digital transformation, gender analytics, digital cities, city gender passport.

Література:

1. EU4Gender Equality Helpdesk. (2023). *Гендерний профіль країни: Україна*. EU Neighbours East. https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf Eastern Partnership
2. Державна служба статистики України. (2021). *Жінки та чоловіки на ринку праці*. https://ukrstat.gov.ua/operativ/pro_stat/Prosto/m&wj_ch_na%20runku_praci.pdf Державна служба статистики України
3. Державна служба статистики України. (2021). *Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні*. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/2021_Indukator-Monitor.pdf Державна служба статистики України
4. Державна служба статистики України. (2025). *Офіційний вебсайт*. Retrieved April 29, 2025, from <https://stat.gov.ua/uk>
5. Дроздова, Є. (2025). *Жінки не йдуть в інженери. Відмінниці з математики вступають на філ-фак*. Texty.org.ua. <https://texty.org.ua/projects/113918/divchata-y-stem/> Texty
6. Київська міська державна адміністрація. (2020). *Гендерний паспорт м. Київ*. <https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/7048.pdf> Київська міська рада
7. Ковальська, Н. М. (2023). Гендерна політика в Україні: актуальність і новації. *Вісник ХНТУ. Публічне управління та адміністрування*, 4(87), 352–357.
8. Мельник, Т. М. (2010). *Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн із гендерної рівності*. Стілос.
9. Міністерство цифрової трансформації України. (2021). *Узагальнена структура рамки цифрових компетентностей для громадян України*. https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/5248-1364_1_compressed.pdf
10. Міністерство цифрової трансформації України. (2023). *Цифрова грамотність населення України*. https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/8800-ua_cifrova_gramotnist_naselenna_ukraini_2023.pdf
11. Панченко, Л. Ф. (2019). Грамотність в галузі даних: визначення, підходи, напрямки формування. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право*, 3(39), 82–94.
12. Панченко, Л. Ф., Піголенко, І. В., & Руденко, Н. В. (2025). Міграція та її соціокультурні виклики і можливості в реаліях діджиталізації міст. *Габітус*, 69(2), 177–184. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.69.2.32>
13. Садо, Л. (2021). *Гендерно чутливі дані: Збирання, аналіз, моніторинг і поширення в Україні: Посібник для розробників статистики*. ООН Жінки. https://ucsr.kiev.ua/publications/gender%20statistics%20toolkit_ukr.pdf UNDP
14. Український Жіночий Фонд. (2025). *Індекс гендерної рівності в Україні*. <https://www.uwf.org.ua>
15. Фонд Східна Європа. (2023). *Гендерний компонент у відкритих даних України*. USAID / UK Aid TAPAS. https://tapas.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/OD-research_27.11UA.pdf East Europe Foundation
16. Шкуров, Є. В. (2023). Унікальність як виклик та можливість у становленні SmartCity. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 2(94), 140–150. [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2\(94\).2023.140-150](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2(94).2023.140-150)
17. Шкуров, Є., Єнін, М., Коломієць, Т., & Лаундра, К. (2021). Глобалізаційні процеси в сучасному місті. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3(51), 19–30. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.3\(51\).246412](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.3(51).246412)
18. Bafail, O. (2024). Optimizing smart city strategies: A data-driven analysis using random forest and regression analysis. *Applied Sciences*, 14(23), 11022. <https://doi.org/10.3390/app142311022>

19. Bali, M. (2019). Reimagining digital literacies from a feminist perspective in a post-colonial context. *Media and Communication*, 7(2), 69–81.
20. Belenky, M. F., Clinchy, B. M., Goldberger, N. R., & Tarule, J. M. (1986). *Women's ways of knowing: The development of self, voice, and mind* (Vol. 15). Basic Books.
21. Bittencourt, J. C. N., Jesus, T. C., Peixoto, J. P. J., & Costa, D. G. (2025). The road to intelligent cities. *Smart Cities*, 8(3), 77.
22. Kemp, S. (2025). *Digital 2025: Ukraine*. DataReportal. Retrieved April 29, 2025. <https://datareportal.com/reports/digital-2025-ukraine> DataReportal – Global Digital Insights
23. CEPIS. (2024). *EU Study Highlights Challenges for a European Digital Skills Certificate*. Retrieved from <https://cepis.org/eu-study-highlights-challenges-for-a-european-digital-skills-certificate/>
24. Coursera. (2024). *Learn without limits from inspiring women* [Online learning collection]. Retrieved April 29, 2025, from <https://www.coursera.org/collections/inspiring-women-on-coursera>
25. European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting education and training for the digital age* (COM(2020) 624 final). Publications Office of the European Union. Retrieved April 29, 2025, from https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/document-library-docs/deap-communication-sept2020_en.pdf education.ec.europa.eu
26. European Commission (2022a). *Digital Europe Programme*. Retrieved April 29, 2025, from <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme>
27. European Commission. (2022b). *Ethical guidelines on the use of artificial intelligence and data in teaching and learning for educators*. <https://education.ec.europa.eu/sites/focus-topics/digital-education/action-plan/action-6>
28. European Commission. (2024a). *Digital Education Action Plan – Action 9*. Retrieved from <https://education.ec.europa.eu/sites/focus-topics/digital-education/action-plan/action-9>
29. European Commission. (2024b). *Women in Digital Scoreboard 2024 – Country profiles*. Retrieved April 29, 2025. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/women-digital-scoreboard-2024>
30. European Commission. (2024c). Europe's Digital Decade: Digital targets for 2030. Retrieved April 29, 2025, from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en
31. European Commission. (2024d). State of the Digital Decade 2024. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/2024-state-digital-decade-package>
32. European Commission & Joint Research Centre. (2022). Draft technical specifications: Feasibility study on a European Digital Skills Certificate (EDSC) [Tender specifications JRC/SVQ/2022/OP/0013]. https://www.ersaf.it/wp-content/uploads/2022/01/8661540045390233889en-draft_technical_specifications.pdf
33. European Institute for Gender Equality. (2018). *Women and men in ICT: A chance for better work–life balance* (Research note). <https://doi.org/10.2839/310959> European Institute for Gender Equality
34. Fayvishenko, D., Aldankova, H., & Shkurov, Y. (2024). Cultivating professional competencies in advertising students amidst digital transformation. *Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions Journal*. Advance online publication. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4770118>
35. Genaro Chiroli, D. M., Ferrassa, T. P., Idalgo, L. d. N., Mick, M. M. A. P., Kovaleski, J. L., Aragão, F. V., Tebcherani, S. M., & Zola, F. C. (2025). Digital transformation for smart and resilient cities: Assessing platform maturity and ISO 37123 compliance. *Platforms*, 3(1), 3. <https://doi.org/10.3390/platforms3010003>
36. Hurova, I. V., & Shkurov, Y. V. (2023). Man in digitized urban socio-cultural space. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 24, 75–87. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i24.295321>
37. Karger, E., Rothweiler, A., Brée, T., & Ahlemann, F. (2025). Building the smart city of tomorrow: A bibliometric analysis of artificial intelligence in urbanization. *Urban Science*, 9(4), 132. <https://doi.org/10.3390/urbansci9040132>
38. Kuo, F.-Y., Tseng, F.-C., Lin, C. I. C., & Tang, W.-H. (2013). Critical success factors for motivating and sustaining women's ICT learning. *Computers & Education*, 67, 208–218. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2013.03.006>
39. Kyiianytsia, I., Holik, O., Kurban, O., Yatsiuk, D., & Shkurov, Y. (2023). Information hygiene in the media space as a factor of environmental consciousness of society. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*, 13(2, Special Issue XXXVI), 73–79. <https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130236/PDF/130236.pdf>
40. Mahomed, A. S., & Saha, A. K. (2025). Unleashing the potential of 5G for smart cities: A focus on real-time digital twin integration. *Smart Cities*, 8(2), 70. <https://doi.org/10.3390/smartcities8020070>

41. Meherali, S., Rahim, K. A., Campbell, S., & Lassi, Z. S. (2021). Does digital literacy empower adolescent girls in low- and middle-income countries? A systematic review. *Frontiers in Public Health*, 9, 761394. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.761394>
42. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). *Enhancing the contribution of digitalisation to the smart cities of the future* (OECD Regional Development Papers, No. 48). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f6970913-en>
43. Perevozova, I., Fayvishenko, D., Melnykovych, O., Nemish, Y., & Shkurov, Y. (2022). Formation of a brand of sustainable industrial development in the post-war period. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (3), 179–184. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-3/179>
44. Sterling, R., Grubbs, L., & Koutsky, T. M. (2020, December 15). Breaking through the gender digital divide: Technology, social norms, and the WomenConnect Challenge. In *TPRC48: The 48th Research Conference on Communication, Information and Internet Policy*. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3749643>
45. Tijjani, K. S., Sarikaya Levent, Y., & Levent, T. (2025). Smart cities in the global context: Geographical analyses of regional differentiations. *Systems*, 13(4), 296. <https://doi.org/10.3390/systems13040296>
46. United Nations Human Settlements Programme. (2024). *World smart cities outlook 2024*. UN-Habitat. <https://unhabitat.org/world-smart-cities-outlook-2024>
47. Vuorikari, R., Kluzer, S., & Punie, Y. (2022). *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens – With new examples of knowledge, skills and attitudes* (EUR 31006 EN). Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/490274>
48. World Economic Forum. (2024). *Global Gender Gap Report 2024*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/publications/gender-gap-report-2024/>
49. World Economic Forum. (2025). *Gender parity in the intelligent age* (In collaboration with LinkedIn). World Economic Forum. https://reports.weforum.org/docs/WEF_Gender_Parity_in_the_Intelligent_Age_2025.pdf

Стаття надійшла до редакції 18.04.2025

Стаття рекомендована до друку 30.04.2025

ПОТЕНЦІАЛ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ ДОВІРИ ДО ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ АМБІВАЛЕНТНОСТІ

Тенін П. Д.,

аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-6404-119X

pavlo.tienin@knu.ua

Сальнікова С. А.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень

Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

доцент кафедри соціології

Українського католицького університету

ORCID ID: 0000-0001-6368-9480

sv.salnikova@knu.ua

У статті здійснено аналіз українського релігійного поля в умовах соціальної амбівалентності з використанням вторинних даних національних компаній KMIC, СОЦІС, Разумков Центр, Інститут соціології НАН України різних років. Автори підсумовують складність вимірювання релігії, спричинену (1) масовими хвилями міграції від 2022 року і (2) незнанням реального складу населення країни, яка живе у війні; (3) розривом між декларованою і практикованою релігійністю як фактором невідвідуваності церков задля уникнення масових заходів через ковід-19 і терористичні атаки росії від 2022 року; (4) численними релігійними переходами пастви і парафій, тощо. Вони висновковують, що попри сталість амбівалентного характеру суспільства, в якому часто можуть співіснувати антонімічні елементи різних ціннісно-нормативних систем або ж протилежні моделі та установки для поведінки, українці більш диференційовано підходять до різних релігійних інститутів та постатей, пропускаючи їх крізь призму національної безпеки та моральних імперативів, особливо в умовах повномасштабного вторгнення. Автори пропонують розширити потенціал використання довіри як багатовимірного поняття до вивчення релігійного поля України, уникаючи неточності вимірювання через багатозначність розуміння (як самого терміну, так і об'єкту дослідження в умовах конфлікту церков), його ситуативність, емоційне смислове наповнення, зовнішній вплив інших інститутів, зокрема, держави, тощо – концентруючись, в свою чергу, на більш композитних методиках, більш раціонально забарвлених індикаторах, а також відхід від дослідження лише інституту церкви в цілому: додавання до дослідження інших рівнів (наприклад, персон чи діячів поля релігії, а також релігійних організацій).

Ключові слова: довіра, інституційна довіра, релігійність, релігійна амбівалентність, релігійне поле, релігія, секуляризація.

Вступ. Сфера релігії в українському суспільстві в 2010-2020-х роках стала набувати дедалі інтенсивнішого обговорення і вивчення. Надання Томосу і створення Православної церкви України (ПЦУ), а також повномасштабне вторгнення росії на територію України у 2022 році, поставили нові умови і контексти існування акторів в полі релігії. Воно стало не лише більш актуальним в дискурсі соціальних наук, але й насамперед одним зі стрижневих питань суспільного обговорення, потенційних дискусій та конфліктів, як в публічному просторі, так і на міжособистісному рівні.

Традиційно, оцінюючи рівень релігійності, дослідники спираються на показники конфесійної належності та відвідування. Саме у такий спосіб прогнозувався потенційний обсяг вірян новоствореної ПЦУ (Паращевін, 2022). Вочевидь, це питання не є виключно статистичним і потребує занурення

у суспільні процеси, пов'язані з плюралізмом, секулярністю, амбівалентністю та новими релігійними викликами через війну.

У цьому світлі довіра до церкви (як і довіра до інших соціальних інститутів чи довіра в суспільстві загалом) – це один з тих фундаментальних параметрів вимірювання, до яких особливо прикута увага в турбулентні часи: вона є не лише тим «клеєм», який допомагає стабільності, вона вважається також ключовим компонентом економічної активності і важливим фактором економічного зростання та інституційного розвитку (Carlsson et al., 2024, p. 22). Проте такі дослідження не часто торкаються поля релігії (можливо, тому що інститутам, які були нейтральними про відношенню до суспільства, як правило, довіряли, й інститут церкви до таких належав (Salnikova, 2014); з іншого боку – поля економічне або політичне були більш важливими для вивчення). Ті нечасті випадки, які ґрунтовно оглядають релігійні питання з такої точки зору, в основному торкаються прикладів зовсім інших країн (наприклад, Р.Чарльз про суспільства Південного Кавказу (Charles, 2010) чи М. Масуд, М. Сян, М. Шкорич та С. Ахмед в контексті Пакистану (Masood et al., 2022)).

Таким чином, **метою** нашої роботи є аналіз українського релігійного поля в умовах соціальної амбівалентності. Ми припускаємо, що показники конфесійної належності та релігійного обслуговування, якими головню описують релігійну ситуацію з позиції поведінки населення, не є достатніми; повнота аналізу потребує врахування позиції церкви як соціального інституту, відображеної у показниках довіри. В статті використовуються дані соціологічних досліджень, проведених національними компаніями Київський міжнародний інститут соціології (KMIC), СОЦІС, Разумков Центр, Інститут соціології НАН України у різні роки.

Про секуляризацію українського поля релігії

Стан та динаміка інституту релігії в дискурсі соціальних наук часто описувалися в рамках теорії секуляризації. Особливо домінуючою ця теорія була в другій половині ХХ століття, щоправда, пізніше її вплив став дедалі меншим, існувало чимало критичних щодо неї пунктів. Одним з них було те, що секуляризація – це процес, більше релевантний західній цивілізації, натомість по всьому світі зараз, навпаки, відбувається релігійний ренесанс. Та й загалом, цей процес, через його регіональні особливості і розмаїття, більш коректно розглядати на прикладі конкретних його перебігів в тих чи інших суспільствах.

Шлях України, з одного боку, унікальний, а з іншого – сформований східноєвропейськими процесами, коли пострадянські країни відкривали для себе вільний доступ до релігії¹. Так, наприклад, Хосе Казанова, описуючи ситуацію в Україні періоду незалежності (Трегуб, 2013), стверджував, що Східна Європа пішла дуже різним шляхом: Чехія значно секулярніша, ніж Польща, а, приміром, практикуючих вірян в росії менше, ніж в Україні (та й узагалі, основна частина парафій російської православної церкви була на території України). Україна натомість обрала «американську» модель, з високою конкуренцією між релігійними спільнотами, а відтак – узагалі, по суті, є винятком серед європейських релігійних моделей. Напевно, лише в останні роки, після створення ПЦУ, а особливо за повномасштабного вторгнення, ця модель стала драматично трансформуватися (Casanova, 2022, p. 229).

В ХХІ столітті дискурс соціальних наук дедалі більше змістився в бік постсекулярного підходу, який водночас і не заперечує неоднозначності й нелінійності зв'язку модернізації з секуляризацією, проте дає простір для розуміння цих процесів як множинних, з додатковими факторами впливу. Так, наприклад, А.М. Солаж і І. Корнійчук, підсумовуючи постсекулярний підхід Ю. Габермаса, Х. Казанови, П. Бергера, Ч. Тейлора та інших й екстраполюючи його на повномасштабне вторгнення, відзначають, що православ'я взагалі було на окраїні теорії секуляризації: воно або взагалі майже ігнорувалося, або виносилося у винятки (Solarz, & Korniiichuk, 2023). Саме тому постсекулярні теоретики додають важливі наголоси, інтегруючи релігійні процеси сучасної України та Східної Європи в загальний дискурс і знаходячи її особливості.

Незважаючи на означені приклади секуляризації в різних країнах, сучасна українська динаміка має свої особливості. Так, наприклад, у 2020-х роках, незважаючи на наявність кризових процесів (пандемії COVID-19 та російсько-української війни), в Україні, як варто було б очікувати, не відбулося будь-яких контр-процесів відносно секуляризації:

1. Підвищення рівня особистої релігійності не спостерігається (так, згідно з опитуванням КМІС (Грушецький, 2024), доля тих, хто вважає себе атеїстом, в Україні з червня 2020 до вересня 2024 року виросла з 8% до 12% – окрім цього варто зазначити, що до відповіді «інше», яка також

¹ Це проявлялося у певних особливостях релігійних практик українців. І. Петрова, описуючи тенденції українських релігійних трансформацій, згадує термін «*імітативна релігійність*» (Петрова, 2011, с. 146), коли культові практики мають показний і навіть в дечому ігровий характер: без сильного релігійного базису чи культурної парадигми (який як віряни, так і духовенство повинні були формувати і відновлювати доволі швидко в 90-х роках), релігія стала, так би мовити, «духовним Макдональдсом» зі слабким прикріпленням індивіда та потенційним постійним пошуком в інших конфесіях, в тому числі серед нетрадиційних релігійних рухів.

виросла з 1% до 4%, відносили такі відповіді, як «агностики» або інші близькі до атеїстів ідентифікації). Згідно з опитуванням Центру Разумкова, проведеного в листопаді 2022 року, 65% респондентів зазначили, що «жодних змін у їх ставленні до релігії і віри не сталося» (цей показник навіть виріс до 69% у 2024 році), тобто більше або менш релігійною людиною не стала. При цьому рівень релігійності, маючи показник 74% в 2022 році, знизився до 68% у 2024 році (Разумков Центр, 2022, 2024).

2. **Зростання рівня довіри до інституту церкви також не спостерігається:** приміром, згідно з опитуванням КМІС (Грушецький, 2023), з грудня 2021 року до грудня 2022 року рівень довіри до церкви знизився з 51% до 44%.

3. **Важливість відзначення релігійних дат, навпаки, лише знизилася:** згідно з опитуванням КМІС (Паніотто, 2023), коли важливість Великодня в період 2013–2018 років відзначали в Україні 80–83%, Різдва – 79–81%, а Трійці – 29–36%, то в 2020 році цей рівень був вже 77%, 79%, 31% відповідно, а в 2023 році 70%, 69% і 22% відповідно.

4. Такі **об'єктивні виміри, як розмір пастви, частота відвідування релігійних закладів чи навіть частота релігійних пожертв** (незважаючи навіть на неабияке поширення донатів в цілому в суспільстві з 2022 року) також **не мали позитивної динаміки**. Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова, проведеного в листопаді 2022 року (Разумков Центр, 2022), від початку широкомасштабної війни, порівняно з довоєнним часом, лише 11% респондентів стали відвідувати церкву частіше, натомість 13% стали відвідувати її рідше, а для 47% в цьому плані нічого не змінилося.

Амбівалентний характер української релігійності

Така ситуація, хоч і виглядає на перший погляд протиріччям, має певні пояснення.

Іноземні дослідники української релігійності зазначають її амбівалентною, що проявляється у невідповідності показників належності до певної релігії / віросповідання та релігійного обслуговування (Wagner 2014, 2021). Проте така риса торкається не лише поля релігії: релігійна амбівалентність виникла не сама по собі, вона є складовою соціальної амбівалентності.

Українські соціологи Є. Головаха і Н. Паніна (1994, с. 132) розглядали амбівалентність як специфічну соціопатію в умовах посттоталітарного розвитку та виділяли наступні її риси: (1) співіснування в масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключних ціннісно-нормативних систем, що формують загальне узгоджене ставлення до соціальної дійсності; (2) притаманність суперечливих систем цінностей великим соціальним групам; (3) поєднання демократичних цінностей (цілей соціальних перетворень) з тоталітарними цінностями (засобами їх реалізації). Соціальна амбівалентність українців проявляється у їхньому ставленні до чесності, щирості, істини та й узагалі, подвійної моралі. Так, наприклад, згідно з даними Соціологічного моніторингу «Українське суспільство» ІС НАНУ (червень 2023 року, складові шкали цинізму ММРІ) (Дембіцький, 2023), 49% опитаних згодні з твердженням «Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні», 64% – з твердженням «Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди», 51% – з твердженням «Нікому не довіряти – найбезпечніше», 69% – з твердженням «Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей». Фактично, даний ландшафт думок вже є інституціоналізованим і нормалізованим.

В релігійному полі сучасної України амбівалентність проявляється у **протиріччях різного характеру:**

1. **Поведінкова амбівалентність** (Лобанова, Тарасенко, 2019). Одночасна наявність часто протилежних моделей та установок для поведінки, яскравим прикладом якої є церковний календар: переведення, скажімо, святкування Різдва (і відповідного вихідного дня) на 25 грудня, скасування такої дати, як, скажімо, Старий Новий рік, створило додатковий (можливо, тимчасовий) подвійний вимір, частина населення здійснила «календарну міграцію», частина адаптувалася лише для тих основних дат, які легко запам'ятати (але, наприклад, досі не звикла, коли святкувати день Святого Дмитра абощо), частина може святкувати одночасно обидва Різдва чи однакову вагу надавати персонам Святого Миколая, його вестернізованого аналога Санта-Клауса чи радянському варіанту Діда Мороза, чисто ситуативно визначаючи, для якої саме дати вона муситиме адаптувати дотримання традицій типу приготування куті, для яких гостей вона накриватиме стіл в яку дату тощо. Нарешті, навіть такі навколорелігійні практики, як святковий стіл та рецепти їжі, є також амбівалентними: так, існує окремий дискурс щодо статусу салату олів'є або ж, наприклад, непісної їжі, що подається на стіл кожного 31 грудня.

2. **Амбівалентність між соціальними функціями, статусами і ролями.** Створення єдиної помісної ПЦУ, надання їй Томосу про автокефалію від материнської Константинопольської православної церкви, а також паралельні процеси Московсько-Константинопольської схизми, дискурс з приводу перейменування УПЦ(МП) в УПЦ, її собор з приводу так званого «розірвання зв'язків з російською православною церквою» створило невизначеність і новий виток обговорень щодо того, яка з церков має канонічно визнаний статус, яка працює в інтересах України або ж росії тощо. Нарешті, не останнім фактором був так званий статус «намоленості» самої церкви як будівлі, тобто

переконання в тому, що новобудова володіє меншою «святістю», незважаючи на приналежність її чи самої особи до того чи іншого патріархату.

3. Амбівалентність у сталих відчуттях та ситуативних емоціях. Тут важливими є, приміром, ситуації, коли священник відмовляє у похованні чи ритуальних обрядах загиблого під час російсько-української війни, або ж ситуативний емоційний вплив на вибір та вчинки індивіда під час масованих обстрілів, навіщо якщо індивід в цілому відноситься до одного конкретного патріархату і раніше цей факт не піддавав сумніву.

4. Амбівалентність духовно-моральних цінностей культури і засобів людської діяльності. Комплексний суперечливий портрет, коли один і той самий релігійний авторитет може одночасно бути і моральним орієнтиром, і про нього після публікацій в медіа чи обшуків спецслужб можуть бути оприлюднені факти корупції, сексуальних контактів, колаборації з ворогом, нажитого майна та його джерел тощо. Водночас, і з боку самого індивіда ці цінності можуть поєднуватися досить неоднозначно: так, скажімо, популярність онлайн азартних ігор або ж відзначання свят з алкоголем доволі мирно співіснують з релігійними настановами. Так, наприклад, і міра релігійності, і частота відвідування храмів мали надзвичайно низькі коефіцієнти кореляції (0,04...0,08) з твердженнями «Ставлення до підтасування фактів з метою отримання виплат по страховці», «Ставлення до купівлі чогось, що могло бути вкраденим» та «Ставлення до порушення правил дорожнього руху» (Парашевін, 2017, с. 170), що також є доказом моральної амбівалентності: навіть якщо людина заявляла про свою релігійність, це не змінювало її ставлення до подібних морально сумнівних фактів діяльності. Зрештою, лише 25% респондентів в Україні були згодні з твердженням «більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи» (Разумков Центр, 2024, с. 11), що є доволі критичним рівнем.

5. Міжпоколінська амбівалентність. Старші покоління, в яких світогляд сформовувався в атеїстичні часи, повинні, гіпотетично, мати нижчий рівень релігійних практик, ніж ті, хто зростає вже в пострадянський період. Насправді це не так: складається враження, що релігійна соціалізація також була багато в чому багатозоровою, частково прихованою або навіпаки, декларативною.

6. Амбівалентність релігійного і позарелігійного. Сусідство двовірства (bi-spirituality), християнського і «народного» (в різних його формах: квазі-язичництва, забобів та інших духовно-побутових практик) – явище, притаманне не лише Україні. Проте в пострадянських пост-атеїстичних умовах, де довгий час населення не мало взаємодії з інституціоналізованою та кодифікованою формою релігії, такі риси особливо вкорінені. Д. Канефф з університету Бірмінгема провів дослідження двовірності на прикладі одного з сіл Одеської області, де на фоні такої дуальності були навіть локальні конфлікти зі священником (Kaneff, 2018). Особливо це стосується сільської місцевості, де досі сильне мислення «це завжди робилося таким чином», і ці народні позарелігійні практики – це своєрідна «мова для своїх», виключно для односельчан.

Усі ці категорії протиріч існують в окремих вимірах: протиріччя в особистому виборі індивіда і протиріччя самого релігійного поля, в рамках якого цей індивід існує, діє і спостерігає. Умовно кажучи, навіть якщо цей індивід має сформований чіткий і неамбівалентний погляд на життя, під впливом його навколишнього середовища цей погляд може трансформуватися.

Релігійна амбівалентність у емпіричних показниках

У 2024 році 68% українців назвали себе людьми «віруючими», проте лише 25,5% ствердно відповіли на запитання «Чи є Ви членом певної релігійної громади?» (Разумков Центр, 2024). За даними червня 2025 року 70,2% вказують на належність до православної конфесії, уточнення якої дає таку варіацію відповідей: 46,5% є просто православними і до жодної церкви не належать, 35,2% ідентифікують себе з ПЦУ і 18,3% – з УПЦ (SOCIS, 2025). Фактично йдеться про третину населення України (28,9% за підрахунками згідно з даними 2024 року і 32,6% – 2025): православного, але неоцерковленого. Це доволі істотна різниця між декларованою і реальною релігійністю.

За цієї причини говорити про реальний стан речей у релігійному полі України вкрай важко; посилюють причину масові хвилі міграції від 2022 року і незнання реального складу населення країни, яка живе у війні; розрив між декларованою і практикованою релігійністю має фактор невідвідуваності спочатку через ковід-19 і згодом через повномасштабне вторгнення росії на територію України у 2022 році. Тому, наприклад, дуже важко знаходити реальні причини падіння відсотка афіліації українського населення з УПЦ в період повномасштабного вторгнення: наскільки воно спричинене реальною зміною масової свідомості, а наскільки відчуттям страху осуду чи будь-якими подібними емоціями, а відтак і нещирими відповідями? Власне, остання причина проявляється у тому, що рівень вірян УПЦ був критично низьким у перший рік війни – 4% (Грушецький, 2022) і зріс на третій рік війни, коли політичний інтерес держави до церкви фактично зник, – 18,3% (SOCIS, 2025), перевищивши показник у 12% станом на 2016 рік (Богдан, 2016, с. 1). Або не перевищив: доля вірян УПЦ серед біженців війни могла бути значно нижчою, ніж решти (не)релігійних груп. «Повернення» частини вірян до УПЦ було прогнозованим, процес їхнього відтоку почався ще до

надання Томосу ПЦУ, тож картину транзиту парафій від одного патріархату до іншого не відображає (Salnikova, & Savelyev, 2025).

Паращевін (2017, с. 142) зазначає, що у випадку самооцінки ми часто ризикуємо отримати тенденційну відповідь зі схильністю завищування власної релігійності задля того, аби відповідати загальним очікуванням. Проте він наполягає, що якщо порівняти суб'єктивні оцінки з об'єктивними індикаторами (наприклад, частотою відвідування храмів чи частотою молитви), то отримаємо достатню кореляцію (близько 0,7), а тому, зрештою, можна користуватися цими суб'єктивними показниками рівня релігійності (проте завжди тримаючи в голові ці ймовірності тенденційної відповіді). Щоправда, й показники частоти молитви чи частоти відвідування храмів ми також сприймаємо зазвичай зі слів респондента. Ми не наводитимемо дані щодо релігійного обслуговування/практик, важливо, що такі показники є значно нижчими, аніж конфесійна належність.

Р. Чарльз з університету Каліфорнії, досліджуючи сучасне поле релігії в Грузії, Вірменії та Азербайджані, побачив подібні амбівалентні тенденції (Charles, 2010). Результати його роботи показали, що теорія секуляризації не зовсім коректно проявлялася в цьому регіоні в її класичному розумінні як модернізація, що впливає на занепад релігійного авторитету. Вірменія, Азербайджан і Грузія згідно з теоріями секуляризації вважалися секулярними. Однак ці країни мають водночас низький рівень релігійних практик (посту, молитви, відвідування церкви / мечеті тощо) та дуже високу довіру до релігійних інститутів (часто в опитуваннях на другому місці після довіри до війська). Для цих країн високим є рівень так званої «приватизованої релігії» (суб'єктивної її важливості та чисто номінального віднесення себе до пастви). На основі даних World Values Survey, він поділив країни на 4 категорії: висока релігійність і висока довіра (Колумбія, Малі, Гана, Індонезія), висока релігійність і низька довіра (Польща, Ефіопія, Бразилія, Руанда), низька релігійність і висока довіра (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Румунія), низька релігійність і низька довіра (Швеція, Франція, Японія, Сербія, Німеччина). В третій категорії, де він зосередився на прикладі трьох кавказьких країн і провів регресійний аналіз впливу на довіру до церкви різних факторів (від соціально-економічних та демографічних показників до міжособистісної довіри чи довіри до інших інститутів), його модель фактично 'розвалилася': єдиним показником, який стабільно мав значущий зв'язок з довірою до церкви, була довіра до армії, всі інші чинники були дуже спорадичними.

На тлі належності України до країн з низькою релігійністю і високою довірою зазначимо, що від 2014 року ситуація змінилася. Українці довіряли церкві як нейтральному інституту, а 2014 рік актуалізував питання національної єдності та безпеки. За даними національних опитувань Сальнікова і Савельєв (Salnikova, & Savelyev, 2025) продемонстрували, що УПЦ(МП) поступово втрачала довіру українців ще до повномасштабного вторгнення, тобто до того, як питання діяльності церкви розглядалося у світлі національної безпеки. Баланс ставлення до церкви та її очільника у 2019–2021 роках був негативним для УПЦ(МП) (-4% / -2% / -11%) і Онуфрія (-12% / -1% / -9%), та позитивним для ПЦУ (+60% / +55% / +43%) та Епіфанія (- / +33% / +39%) (КМІС, 2019, 2020; Грушецький, 2021). Попри повернення пастви довіра до Онуфрія (УПЦ) не зросла, навпаки, у 2025 році баланс довіри до нього є від'ємним і становить -14%, особиста довіра до Епіфанія (ПЦУ) знизилася і показник балансу довіри становить 18%. Сальнікова і Савельєв (2025) вказують на репутаційні втрати УПЦ, перш за все через ігнорування діалогу з українським суспільством (Salnikova, & Savelyev, 2025). Звідси, репутація церкви та її предстоятеля є важливою, і довіра є складовою цієї репутації.

Довіра в сучасному українському полі релігії

М. Бешич (Bešić, 2021, р. 421) відзначив, що довіра, окрім поділу на міжособистісну та політичну (інституційну) довіру, має численні інтерпретації («очікувана поведінка інших щодо індивіда», «етична категорія, тобто аспект моральних норм у певній спільноті», «саморефлексія, тобто очікування, що інші ставитимуться до нас так само, як ми до них», «різновид самоаналізу ризиків», тощо) та смислові відмінності (як от confidence у European Values Study (EVS) та trust у European Social Survey (ESS)). В інформаційну епоху дослідження довіри ускладнюються ще більше. Так, Т. Бранч та Г. Оріджі підтверджують, що у роки, що передували революції соціальних мереж, показники соціального капіталу, включаючи соціальну довіру, знизилися в багатьох демократичних країнах. Це поєднується з їх висновком про те, що всі форми довіри значуще змінюються при перебуванні в онлайн-мережах. В онлайн-контексті, де люди вирішують, кому довіряти, на основі показників типу кількості підписників у Twitter, кількості лайків у Facebook, або тому, що стає вірусним, ці показники можуть мати майже рівень експертного впливу, а відтак і сприйматися як соціальний показник довіри (Branch, & Origg, 2022, р. 536). Глорія Оріджі описує межу між епістемічною та соціальною довірою, представленою соціальними показниками довіри (Origg, 2004). Вона стверджує, що неепістемічні показники (наприклад, репутація чи цінності) можуть раціонально сприяти формуванню нашої довіри раціональним чином, відмінним від простої віри в правду. Однак вона також визнає, що ці неепістемічні соціальні показники є крихкими.

В контексті релігії це набуває трохи інших значень, оскільки аксіоматична віра є, напевно, однією з основних підвалин цього інституту. Від вірянина вимагається емоційне залучення, а не раціональне. Проте в сучасному світі це вже не працює так масово: одним з найважливіших проявів секуляризації (навіть в її сучасному постсекулярному розумінні) є «розвінчання магії».

Натомість вагомим чинником в полі релігії був і залишається статус. Коли в інших сферах це більш-менш зводиться до терміну «експерт» та «довіра експертам», в полі релігії традиційно статусам «отець», «старець» чи «патріарх» надавався майже беззаперечний карт-бланш. Тепер, особливо в інформаційну епоху, навіть високий релігійний статус як такий може подекуди сприйматися як індикатор колективного егоїзму (умовно кажучи, релігійні переходи з патріархату в патріархат в Україні відбувалися далеко не через те, що, приміром, митрополит Єпіфаній є більш моральним, талановитим і переконливим оратором та має більшу «святість», ніж митрополит Онуфрій).

Окрім того, важливо приймати до уваги деякі *особливості застосування показника довіри в полі релігії*:

1. Термін «довіра» є здебільшого емоційним, а не раціональним індикатором, а відтак, його флуктуації більш залежні від ситуативних проявів. У Р. Патнема ця «тонка довіра» (на відміну від «товстої», або thick trust) є хиткою сутністю, коли особа та об'єкт (в даному випадку, приміром, церква) не знайомі особисто, і респондент формує цей образ опосередковано, на основі репутації, норм, цінностей чи зовнішніх сигналів (Mapping, 2010, p. 258). У Ф.Фукуями відносини між «товстою» та «тонкою» довірою ілюструються за допомогою терміна «радіус», тобто ширина кола інтеракції (Fukuyama, 2000, p. 4). Для вузького радіусу кола (своїх рідних чи друзів) індивід може формувати зовсім інші стандарти довіри чи моралі, ніж для широкого. Цю двошарову моральну систему він вважає однією з підвалин для розвитку корупції; у цьому проглядається і згадувана соціальна амбівалентність.

2. Довіра, будучи композитною категорією, в дослідженнях складається лише з одного параметра (що зазвичай формулюється як «скажіть мені, будь ласка, наскільки Ви довіряєте N» за п'ятибальною шкалою) – це не індекс, не латентна змінна, не результат, що залучає допоміжні індикатори – через це трактування даної категорії цілком лягає на плечі самого респондента та його власного розуміння, що саме є довірою. В своєму огляді дискурсу формування і вимірювання даного терміну, А. Морроне, Н. Тонторанеллі та Г. Рануцці відзначають його багатовимірність, яка іноді використовується для опису дуже різноманітних явищ, таких як мораль, емпатія, взаємність, ввічливість, повага, солідарність, толерантність чи братерство (Morrone, Tontoranelli, & Ranuzzi, 2009, p. 8). В опитуванні Центру Разумкова було видно різницю між рівнем довіри до церкви (62,5%) та рівнем визнання морального авторитету церкви (43%) (Разумков Центр, 2024), що є доволі суттєвою розбіжністю між двома спорідненими показниками.

3. Словосполучення «довіра до церкви» в умовах конфлікту церков є, по суті, склейкою надзвичайно різних сутностей, приміром, діяння представників УПЦ в такому випадку впливатиме на рівень довіри до ПЦУ (і навпаки), навіть висловлювання (або ж мовчання) Папи Римського (який знаходиться поза межами України, та є впливовою особою в християнському світі) тут можуть мати свій вплив. Свій вплив може мати навіть ставлення до ісламу (більш релевантне для Західної Європи з широким дискурсом на дану тематику, в Україні в основному представлене діяннями кримських татар та, зокрема, їх сучасною політичною позицією: ісламо-християнський діалог також забарвлений і вбудований в поле політики). Так, наприклад, позитивне ставлення до православ'я в цілому в Україні в 2024 році було на рівні 75,3%, в той час як до ПЦУ – 64,3%, а до УПЦ – 13,3% (Разумков Центр, 2024, с. 103). Ці дані не лише показують велику різницю у ставленні до різних патріархатів, а також і той факт, що узагальнена аморфна категорія «православ'я» отримувала оцінки вищі, ніж кожна з окремих її частин. А це значить, що подібні тенденції ми потенційно зможемо спостерігати і на інших подібних категоріях, індикаторах та запитаннях в полі релігії.

4. В оцінці довіри часто дуже переплетений мікро- та макрорівень. На макрорівні це зазвичай буде організаційна чи інституційна довіра, на мікрорівні – орієнтована в першу чергу на персону (Blind, 2006, p. 3). Донедавна українські дослідження практично не розводили інституційні рівні між собою, через це факторами формування чи динаміки рівня довіри могли бути одночасно особисте відношення до релігії як такої, діяння/висловлювання того чи іншого конкретного релігійного діяча або ж дії на рівні релігійної організації. Лише останні роки, наприклад, почали активно вводитися окремі більш конкретні індикатори про патріархат чи патріарха. Р. Чарльз у аналізі поля релігії південнокавказьких країн (Charles, 2010, p. 7), який ми згадували вище, вважає, що навіть термін «інститут релігії» для пострадянських суспільств може бути сплутаний з департаментами уряду, що завідують релігійними питаннями (типу Управління мусульман Кавказу, що знаходиться в Баку, або ж вірменський Відділ етнічних меншин та релігійних справ).

5. Вплив на довіру інших інститутів або ж загального рівня довіри в суспільстві, в тому числі й міжособистісного. Це більшою мірою стосується соціально амбівалентних суспільств, де

можна спостерігати доволі низькі показники довіри не лише до якогось конкретного інституту, але й загальну атмосферу недовіри. А.Морроне зі співавторами, аналізуючи результати Eurobarometer та Gallup World Poll, стверджують наявність статистичного зв'язку між, приміром, довірою до соціальних інститутів та довірою до статистики як такої (зі східноєвропейськими Польщею та Словаччиною як виключеннями, в яких висока довіра до статистики поєднується з низькою довірою до соціальних інститутів), або ж зв'язок між Індексом корупції та довірою до соціальних інститутів (Morrone, Tontoranelli, & Ranuzzi, 2009, p. 20).

Не варто в цьому контексті також забувати і про інституціоналізацію капеланства (Starodubets, Sokoliuk, & Voroshchuk, 2022, p. 154) – трохи окремої сутності, продукту взаємодії поля військового (яке в останні роки дуже високо оцінюється, наприклад, в рейтингах довіри) і релігійного. Воно, по суті, активно почало формуватися лише з 2014 року, і в період повномасштабного вторгнення може позитивно впливати на рівень довіри до церкви, хоча раціональні фактори таких емоційних оцінок, швидше за все, знаходитимуться швидше в площині діяльності Збройних Сил України, а не власне релігійних організацій.

В контексті досліджень міжособистісної довіри важливо також знову згадати концепцію Р.Патнема про thick та thin trust. К.Ландесваттер та П.Бауер, аналізуючи різницю між довірою до людей, які знає респондент, та до гіпотетичної абстрактної «більшості» чи «чужинця», висловили важливість цього близького кола не лише в площині позитивних коннотацій та асоціацій, але й негативних (Landesvatter, & Bauer, 2024, p. 7). Так, в середньому довіра до більш знайомих та звичних соціальних кіл є вищою, але є випадки, коли може бути й навпаки. Дослідники наводили як яскравий приклад зраду, борг та плітки. У випадку України періоду повномасштабного вторгнення можна згадати, наприклад, ситуації, коли релігійний перехід громади того чи іншого села відбувався не внаслідок якогось загального падіння довіри в суспільстві, а через конкретну причину, приміром, відмову священника ховати чи сповідати військового. Іншими словами, прямим чинником падіння довіри була дуже близька до локальної громади особа, і ця майже персональна зрада вплинула, в свою чергу, на довіру в цілому, а потім і на конкретні дії.

6. Важливість релігійних питань для українців перебуває не стільки в площині власної релігійності, скільки в площині питань національної безпеки (Salnikova, & Savelyev, 2025). Так, наприклад, за результатами опитування КМІС (Грушецький, 2024), навіть атеїсти на такі питання «як Ви ставитеся до ідеї, що в Україні має бути тільки одна Православна Церква», «який би з варіантів процесу єднання Православної Церкви України та Української Православної Церкви Московського Патріархату» або ж «чи підтримуєте Ви схвалення закону, який дозволяє у разі наявних доказів через певний час заборонити діяльність релігійних організацій, які мають зв'язок і залежні від Росії» обирали здебільшого не варіант «мені байдуже» чи «важко сказати», а саме сутнісну відповідь на подібні питання, тобто навіть люди, що не асоціюють себе з тією чи іншою релігією, розуміли дані питання як релевантні відносно себе і, в першу чергу, такі, що належать полю політики, а не релігії.

З іншого боку, М. Паращевін, аналізуючи динаміку даних Центру Разумкова, підкреслив, що відсоток тих, хто згоден з твердженням «релігія є елементом політичного життя» знижувався з 2000 по 2014 рік, а вже за 2014–2016 роки різко зріс (з 34% до 50,2%) і повернувся на попередній рівень, навіть перевищивши його (Паращевін, 2017, с. 145). Очевидно, що початок російської агресії в 2014 році різко змінив відчуття респондентів щодо взаємодії поля релігії та національної безпеки.

Вже в 2024 році, відповідаючи на питання «З якою соціальною спільнотою Ви ідентифікуєте себе насамперед?» (в опитуванні Центру Разумкова), 70% респондентів дали відповідь «з громадянами України», 20% – «з жителями мого міста(села)/регіону», 6% – «з представниками моєї національності», і лише 2% – «з людьми тієї ж віри, що і я», а 0,7% – «з людьми тієї ж Церкви, до якої належу я», і цей показник ідентифікації за релігією тільки знижується останні роки (Разумков Центр, 2024, с. 30). Окрім того, частка людей, що вважають, що церква має бути національно орієнтованою, збільшилася з 39% в 2021 році до 52% в 2024 році (Разумков Центр, 2024, с. 16). Це означає, що навіть питання ідентифікації в українців пропускаються через релігійне поле далеко не в першу чергу, а первинним є все-таки питання держави, громадянства та національної безпеки (Salnikova, 2023).

До цієї ж картини можна віднести і зниження асоціації себе з «аморфним православ'ям», істотно зменшилася частка тих, хто відносить себе до «просто православних» – від 27% у 2020 р. до 22% у 2021 р., 19% у 2022 р. і 14% у 2024 р. (Разумков Центр, 2024). Це означає, що в нинішніх умовах для українців важливими стають не лише суто узагальнені релігійні питання, умовно кажучи, як відсвяткувати чи помолитися: відтепер це все більше підпадає під дилему «вибрати свою сторону», здійснити свій вибір навіть тим, хто раніше не задумувався про свій релігійний вибір в політичному ключі.

На цьому пункті про національну безпеку важливо зупинитися детальніше, оскільки, на нашу думку, він є одним з найбільш стрижневих в розумінні сучасних релігійних процесів в Україні. У своїй

критиці теорії секуляризації, Р. Волліс і С. Брюс пропонують відповідь на питання, як модернізація може по-різному впливати на процеси секуляризації (Stolz, & Voas, 2023, p. 1). І серед важливих винятків з правил вони відзначали «*культурний захист*» і «*культурний транзит*». Й. Штольц та Д. Воаз розширюють цю класифікацію до «реакції», «транзиту», «кризи», «державної інтервенції» та «композиції». Коли транзит вважається більш релевантним для мігрантських общин, то культурний захист – яскравий випадок України періоду повномасштабного вторгнення: релігія стає насамперед ресурсом ідентифікації для об'єднання групи проти зовнішньої загрози. В деяких випадках це вторгнення аналітики можуть називати «першою релігійною війною XXI століття» (Leustean, 2022). Причому не обов'язково цей культурний захист повинен підвищити рівень релігійності або довіри до церкви: через наявність соціальної амбівалентності або ж імітативної релігійності в оцінці респондента поле релігії може плавно і непомітно перетікати в поле релігії і навпаки. Цей культурний захист в багатьох країнах дійсно призводив до зростання релігійності (католицизм в Польщі як опозиція до комуністичного режиму 80-х, католицьке відродження в Ірландії в XIX–XX століттях як опозиція до британської влади, ісламизм Близького Сходу як відповідь до швидкої прозахідної модернізації, зростання кількості ортодоксальних юдеїв у відповідь на загрози з боку арабських сусідів тощо). Проте в Україні цей процес пішов зовсім іншим шляхом.

Цей процес «культурного захисту» притаманний не лише Україні. Навіть у Західній Європі, де рівень релігійності нижчий, поживається правоконсервативний дискурс щодо місця ісламу в сучасній, приміром, Франції чи Німеччині. Так, до більшої довіри до християнської церкви або ж почастішання релігійних практик це не призводить, але тут важлива саме призма розуміння поля релігії – переважно також через призму національної безпеки. В своєму обрисі даного загальноєвропейського процесу І. Моррісон відзначає одну з важливих стартових точок французький *affaire du foulard* – суспільно значущий дискурс щодо носіння паранджі в навчальних закладах (Morrison, 2021, p. 7), який згодом розвився і на багато інших сфер і використовується під різними епітетами (залежно від політичної позиції), від *celebrate diversity* до балканізації, ліванізації чи югославізації.

Висновки та перспективи. Аналіз українського релігійного поля демонструє певні протиріччя, що досі притаманні релігії попри війну, великі хвилі пов'язаної з нею міграції, та численні релігійні переходи пастви і парафій. Лишаючись релігійно амбівалентними, українці більш диференційовано підходять до різних релігійних інститутів та постатей, пропускаючи їх крізь призму національної безпеки та моральних імперативів. Важливу роль у довірі до церкви як необхідному базовому елементі релігійної участі відіграє її репутація, а сама довіра розглядається як багатовимірне поняття, що опирається на мораль, емпатію, взаємність, ввічливість, повагу, солідарність, толерантність, братерство, тощо. Проте через амбівалентність сучасного українського суспільства вимірювання довіри є потенційно неточним. Дослідник може отримувати викривлені результати через багатозначність розуміння цього терміну, його ситуативність через емоційне забарвлення; також об'єкт вимірювання є доволі часто мішаниною конфліктуючих між собою сутностей, рівнів, та й піддається сильному зовнішньому впливу інших інститутів та чинників.

Найважливішими способами виходу з такої ситуації варто назвати такі: (1) *раціоналізація* – перехід від емоційних індикаторів до більш раціоналізованих, навіть якщо вони перебуватимуть в царині оціночних суджень в опитувальнику. Не обмежуватися запитаннями про релігійні практики (молитви чи відвідування церкви), навпаки, це змушує розуміння відносин респондента і церкви (Moniz, 2023, p. 3), яке в українському випадку є багатограним; (2) *розшарування* – відхід від дослідження лише інституту церкви в цілому, додавання до дослідження інших рівнів (зокрема, персон / діячів поля релігії на мікрорівні, релігійних організацій на мезорівні); (3) *реформулювання* – перехід від формулювань в опитувальнику виключно про довіру до більш композитних і складних методик. Наприклад, вимірювання репутації буде в себе включати не лише індикатор «я довіряю N», але й інші, в тому числі й емоційні параметри.

Більш певно, такі кроки будуть ефективними для *deep dive*, розширених за своїм характером досліджень. Окрім того, вони не виключатимуть стандартні емоційні методики, звичні для стандартних моніторингів. Дані пропозиції та кроки розкривають поле для **подальших досліджень** та порівнянь в даній царині:

- Логічними були б порівняння результатів стандартних моніторингів інституційної довіри, розходження, приміром, між емоційними та раціональними індикаторами:
- Порівняння результатів вимірювання між мікро-, мезо– та макрорівнями інституту церкви:
- Порівняння між патріархатами православ'я, а також аналогічними вимірами серед інших конфесій:
- Порівняння між вимірюваннями довіри, поваги, захоплення, репутації та іншими індикаторами за різними раціоналізованими методиками:

– Додавання в методику та оцінювання тверджень щодо можливих релігійних та позарелігійних чинників формування рівня довіри (для прикладу, «церква / релігійна організація N бере участь у благодійності», «церква / релігійна організація N не порушує національної безпеки», «церква / релігійна організація N допомагає особисто мені психологічно» тощо)

– Порівняння ставлення до інституту церкви та рівня релігійності і т.п.

Таким чином, перед нами відкривається доволі широкий спектр більш глибокого занурення в поле релігії сучасної України та його зв'язки з іншими сферами життя.

Tienin P., Salnikova S. The potential of applying the concept of trust to the study of the religious field of Ukraine in conditions of social ambivalence

This article analyzes the Ukrainian religious field in conditions of social ambivalence using secondary data from national research organizations such as KIIS, SOCIS, Razumkov Centre, and the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine over various years. The authors highlight the challenges of measuring religiosity, which stem from (1) mass migration waves since 2022 and (2) the lack of accurate demographic data in a nation at war; (3) the discrepancy between declared and practiced religiosity, influenced by avoidance of church attendance due to COVID-19 restrictions and Russian terrorist attacks since 2022; and (4) numerous religious transitions among congregations and parishes. They conclude that, despite the persistence of society's ambivalent character – where antonymous elements of different value-normative systems or opposing models and attitudes for behaviour often coexist – Ukrainians increasingly differentiate between religious institutions and figures, evaluating them through the lens of national security and moral imperatives, especially during the full-scale invasion. The authors propose broadening the conceptual framework of trust as a multidimensional construct in the study of the religious field of Ukraine, while avoiding measurement inaccuracies caused by semantic ambiguity (of both the term itself and the object of the study in the context of the church conflict), situational factors, emotional meaning of the term, and external influences from other institutions (the state, in particular) – focusing, in turn, on more composite methods, more rationally coloured indicators, as well as moving away from studying only the institution of the church as a whole: adding other levels to the study (for example, persons in the field of religion, as well as religious organizations).

Key words: trust, institutional trust, religiosity, religious ambivalence, religious field, secularization.

Література:

1. Богдан, О. (2016). Релігійна самоідентичність і молитва в Україні. Аналітичний звіт. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=638&t=9&page=4>
2. Головаха, Є. І., Паніна, Н. В. (1994). *Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика*. Київ: Абрис, 132–133.
3. Грушецький, А. (2021). *Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року*. Аналітичний звіт. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052&t=9&page=1>
4. Грушецький, А. (2022). *Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року*. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>
5. Грушецький, А. (2023). *Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2022 роках*. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1>
6. Грушецький, А. (2024). *Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій*. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>
7. Дембіцький, С. (2023). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16 місяців війни*. Інститут соціології НАН України. URL: <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2023/07/23071116541350-6026.pdf>
8. КМІС (2019). *Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України: травень 2019*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&t=9&page=2>
9. КМІС (2020). *Ставлення до окремих церков України і очікування від діяльності Православної церкви України: лютий 2020 року*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=921&page=2&t=9>

10. Лобанова, А.С., Тарасенко, В.І. (2019). Амбівалентність соціальна. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://surl.li/mjfhus>
11. Паніотто, В. (2023). *Ставлення українців до державних свят*. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1200>
12. Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 362.
13. Паращевін, М. (2022). Трансформація конфесійного простору України. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022; за ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, с. 120-130.
14. Петрова, І.М. (2011). Секуляризаційні процеси в сучасній Україні. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки: Філософські науки*, 24, 143–148.
15. Разумков Центр (2022). *Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (листопад 2022 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r>
16. Разумков Центр (2024). *Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2024*. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>
17. Трегуб, Г. (2013). Епоха секуляризму. Соціолог релігії Хосе Казанова про сучасні трансформації секуляризму в світі та унікальне місце України на релігійній мапі Європи. *Український тиждень*, 33(301). URL: <https://tyzhden.ua/epokha-sekuliaryzmu-sotsiolog-relihii-khose-kazanova-pro-suchasni-transformatsii-sekuliaryzmu-v-sviti-ta-unikalne-mistse-ukrainy-na-relihijnij-mapi-ievropy/>
18. Bešić, M. (2021). Measuring the Trust in the European Values Study and the European Social Survey. *Sociologija*, 63(2), 419–439. <https://doi.org/10.2298/SOC2102419B>
19. Blind, P. K. (2006). *Building Trust in Government in the Twenty-First Century: Review of Literature and Emerging Issues*. Paper presented at the 7th Global Forum on Reinventing Government, Building Trust in Government, June 2007, Vienna.
20. Branch, T. Y., & Origgi, G. (2022). *Social Indicators of Trust in the Age of Informational Chaos*. *Social Epistemology*, 36(5), 533–540. DOI:10.1080/02691728.2022.2121622
21. Carlsson, F., Demeke, E., Martinsson, P., & Tesemma, T. (2024). Measuring trust in institutions. *Oxford Economic Papers*, 76(1), 22–40. <https://doi.org/10.1093/oep/gpac047>
22. Casanova, J. (2022). The Three Kyivan Churches of Ukraine and the Three Romes. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9, 209–234. DOI: 10.21226/ewjus714
23. Charles, R. (2010). Religiosity and Trust in Religious Institutions: Tales from the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan, and Georgia). *Politics and Religion*, 3(2), 228–261. DOI: 10.1017/S1755048310000052
24. Fukuyama, F. (2000). *Social Capital and Civil Society*. IMF Working Papers. 00. DOI: 10.5089/9781451849585.001.
25. Kaneff, D. (2018). Religion, Customs and Local Identity: bi-spirituality in rural Ukraine. *Religion, State and Society*, 46(2), 139–155. <https://doi.org/10.1080/09637494.2018.1459011>
26. Landesvatter, C., & Bauer, P. C. (2024). How Valid Are Trust Survey Measures? New Insights From Open-Ended Probing Data and Supervised Machine Learning. *Sociological Methods & Research*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00491241241234871>
27. Leustean, L. (2022). *Russia's Invasion of Ukraine: The First Religious War in the 21st Century*. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2022/03/russias-invasion-of-ukraine-the-first-religious-war-in-the-21st-century/>
28. Manning, P. (2010). Putnam and Radical Socio-Economic Theory. *International Journal of Social Economics*, 37(3), 254–269. <https://doi.org/10.1108/03068291011018794>
29. Masood, M., Xiang, M., Skoric, M.M., & Ahmed, S. (2022). Trust in Religious Others: A Three-Way Interaction Model of Religious Bias, Informational Use of Digital Media, and Education. *International Journal of Communication*, 16, 3402–3421.
30. Moniz, J.B. (2023). Secularization in Europe: Causes, Consequences, and Cultural Diversity. *Religions*, 14: 423. <https://doi.org/10.3390/rel14030423>
31. Morrison, I.A. (2021). Desiring the Secular: Capital, Cohesion, and the Fantasy of Secularization. *Religions*, 12, 410. <https://doi.org/10.3390/rel12060410>
32. Morrone, A., Tontoranelli, N., & Ranuzzi, G. (2009). *How Good is Trust?: Measuring Trust and its Role for the Progress of Societies*. OECD Statistics Working Papers, No. 2009/03, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/220633873086>
33. Origgi, G. (2004). Is Trust an Epistemological Notion? *Episteme*, 1(1), 61–72. <https://doi.org/10.3366/epi.2004.1.1.61>

34. Salnikova, S. (2014). Peculiarities of the normative regulation in Ukrainian and Belarusian societies. In Ye. Muradyan (eds) *The dynamics of value and norm system and life chances: the experience of post-Soviet transformation in the Borderlands*, Vilnius: YeGU, 90–193, 329–352.
35. Salnikova, S. (2023). Autocephaly for the Ukrainian Church: Religious Transitions Before and After Tomos and Attitudes Towards it (the Case of the Volyn Region). *Filosofija. Sociologija*, 34(2), 202–212. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.2.9>
36. Salnikova, S. & Savelyev, Y. (2025). The role of political institutions in the religious sphere before and during the Russo-Ukrainian war: national security vs. freedom of religion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 11–27. <https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2395265>
37. SOCIS (2025). *Соціально-політична ситуація в Україні – ЧЕРВЕНЬ 2025*. URL: <https://socis.kiev.ua/wp-content/plugins/pdfjs-viewer-shortcode/pdfjs/web/viewer.php?file=/wp-content/uploads/2025/06/2025-06-25.pdf>
38. Solarz, A.M., & Korniiuchuk, I. (2023). The Reactions of Orthodox Churches to Russia's Aggression towards Ukraine in the Light of the Postsecular Approach to IR Studies. *Religions*, 14, 515. <https://doi.org/10.3390/rel14040515>
39. Starodubets, G., Sokoliuk, S., & Voroshchuk, O. (2022). Religious situation in Ukraine and its influence on development of military-religious relations. *The Person and the Challenges*, 12(2), 141–162. <https://doi.org/10.15633/pch.12208>
40. Stolz, J., & Voas D. (2023). Explaining Religious Revival in the Context of Long-Term Secularization. *Religions*, 14, 723. <https://doi.org/10.3390/rel14060723>
41. Wanner, C. (2014). 'Fraternal' nations and challenges to sovereignty in Ukraine: The politics of religious and linguistic ties. *American Ethnologist*, 41, 427–39.
42. Wanner, C. (2022). *Everyday religiosity and the politics of belonging in Ukraine*. Cornell University Press Ithaca and London. <https://doi.org/10.7298/scv8-f015>

Стаття надійшла до редакції 30.06.2025

Стаття рекомендована до друку 07.07.2025

УДК 32:35.071.7(477)

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337623](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337623)

ЗМІНА ПАРАДИГМ ЛЕГІТИМНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС КРИЗИ ВІЙНИ: ВІД ПАТЕРНАЛІЗМУ ДО РЕЗИЛІЄНТНОСТІ

Білоцерківська О. М.,

аспірантка кафедри політології, соціології і культурології

Харківського національного педагогічного університету

імені Г.С. Сковороди

ORCID ID: 0009-0001-1329-9553

belotserkovskaya.sasha@gmail.com

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило фундаментальну трансформацію парадигм легітимності інститутів публічної влади. Це дослідження аналізує зміну джерела легітимності: від традиційних патерналістських очікувань (Dworkin, 1988; Kleinig, 1984; Conly, 2023), що ґрунтувалися на здатності держави надавати блага, до концепції резилієнтності – здатності інститутів влади і суспільства ефективно функціонувати та адаптуватися в умовах криз (Briske et al., 2008; Hollnagel & Sundström, 2017). Метою статті є концептуальний аналіз та емпіричне обґрунтування цього переходу, що є критичним для розуміння функціонування держави в умовах екзистенційної загрози. Аналіз базується на класичних (Weber, 1978; Lipset, 1959) та сучасних теоріях легітимності (Cohen & Toland, 2024; Van Ham et al., 2017), патерналізму та резилієнтності (Holloway & Manwaring, 2023; Merkel & Lührmann, 2021). Емпіричну базу становлять дані соціологічних моніторингів (KMIC, 2024; Центр Разумкова, 2025; Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2024) за 2017–2025 роки. Застосовані методи включають системний, порівняльний, історико-політологічний, контент-аналіз та інституційний підхід. Основні результати демонструють, що війна зміцнила резилієнтну легітимність. Це виявляється у феноменально високій довірі до інститутів безпеки та оборони (ЗСУ, ДСНС тощо) та зростанні горизонтальної довіри до самоврядування та волонтерських організацій. Водночас, зберігається глибокий дефіцит довіри до традиційних інститутів публічної влади (Верховна Рада, Уряд) та системи справедливості (суди, антикорупційні органи), що свідчить про їхню неспроможність адаптуватися до нових суспільних очікувань. Дослідження також показує пріоритет національної єдності та перемоги над формальними демократичними процедурами, що підкреслює гнучкість суспільного договору в умовах екзистенційної загрози. Висновки підтверджують зміну парадигми легітимності в Україні: від патерналізму до резилієнтності як стратегічного імперативу. Ця трансформація перетворює громадян на активних учасників формування стійкості, що є ключовою умовою виживання та демократичної розбудови України. Перспективи досліджень включають поглиблений аналіз взаємозв'язку міжособистісної довіри та ефективності політик, впливу інформаційної фрагментації на резилієнтність та механізмів відновлення довіри до судової та антикорупційної системи.

Ключові слова: Легітимність, інститути публічної влади, криза війни, патерналізм, резилієнтність держави, суспільна довіра, трансформація, стратегія національної безпеки.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну в лютому 2022 року стало не лише наймасштабнішою воєнною агресією в Європі з часів Другої світової війни, а й унікальним випробуванням для фундаментальних засад функціонування держави та суспільства. В умовах екзистенційної загрози, що чинить безпрецедентний тиск на звичні політичні та соціальні інститути, питання легітимності публічної влади набуває особливої гостроти. В академічному порядку денному та дискусіях міжнародних організацій стійкість і крихкість держав займає центральне місце, особливо

з огляду на геополітичні зміни та проблеми безпеки останніх десятиліть. Як зауважує П. Росвадоскі-да-Сілва разом з співавторами (Rosvadoski-da-Silva, Corrêa Gomes, & Pinheiro Deboçã, 2021), крихкість держав, окрім занепокоєння міжнародної спільноти, призводить до втрати внутрішньої політичної легітимності, що зрештою може спричинити колапс і регіональну нестабільність. Водночас, здатність держави діяти ефективно попри кризи, прямо пов'язана з політичною легітимністю, яка підживлюється довірою як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях (Rosvadoski-da-Silva, Corrêa Gomes, & Pinheiro Deboçã, 2021). К. ван Хем і Ж. Томассен слушно зауважують, що легітимність є наріжним каменем демократії, адже вона забезпечує дотримання громадянами правил, сприяє вирішенню проблем колективних дій та зміцнює стабільність політичної системи (Van Ham, Thomassen, Aarts, & Andeweg, 2017). Згода громадян, на якій ґрунтується легітимна політична система (Van Ham, Thomassen, Aarts, & Andeweg, 2017), забезпечує прийняття суспільством політичного порядку денного та дотримання законів, навіть якщо вони суперечать індивідуальним інтересам. Тож якщо у мирний час легітимність традиційно спирається на стабільність, ефективність державного управління та відповідність демократичним процедурам (Weber, 1978), то в період війни ці критерії суттєво трансформуються. Адже саме в умовах воєнного стану стандартним є запровадження обмежень низки демократичних прав і свобод, зокрема таких як свобода пересування, проведення мирних зібрань, запровадження цензури та особливого порядку доступу до інформації тощо. Суспільні очікування від влади, що раніше могли містити елементи патерналістської моделі відносин (де держава виступає головним опікуном і провайдером усіх благ) (Huntington, 1968), тепер зазнають якісних змін, фокусуючись на здатності влади забезпечувати виживання, стійкість та мобілізацію ресурсів нації.

Ця динаміка вимагає переосмислення класичних підходів до розуміння легітимності інститутів публічної влади, що є критично важливим як для аналізу сучасних політичних процесів в Україні, так і для ширшого академічного дискурсу. Хоча проблематика легітимності влади в кризових умовах активно розробляється в політологічній науці (Beetham, 2013; Fukuyama, 2014; Kriesi, 2013; Merkel, & Lührmann, 2021), існує помітна прогалина у дослідженнях, що концептуалізують перехід від патерналістської парадигми до парадигми резиліентності (Brown, 2022; Holloway, & Manwaring, 2023), як ключового джерела легітимності в умовах кризи війни. Український досвід демонструє, як здатність публічних інститутів до швидкої адаптації, ефективного реагування на надзвичайні виклики та активної співпраці з громадянським суспільством стає невід'ємним елементом суспільної довіри. Ця зміна не просто відображає тимчасові модифікації, а сигналізує про глибоку трансформацію суспільної угоди, де громадяни та інститути публічної влади стають активними співтворцями національної стійкості (Mair, 2013; Putnam, 1998). Важливо зазначити, що феномен резиліентності як джерела легітимності виходить за межі суто інституційної ефективності, охоплюючи також здатність до самоорганізації та взаємодопомоги у суспільстві (Ash, & Gunn, 2023; Evans & Theobald, 2003).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика легітимності інститутів публічної влади традиційно є ключовим концептом політології, визначаючи стабільність політичних систем та ефективність управління. Її класичні основи були закладені наприкінці XIX – на початку XX століття типологією легітимного панування М. Вебера (Weber, 1978). Подальші дослідження С. Ліпсета (Lipset, 1959) акцентували на соціальних засадах політики та взаємозв'язку між економічним розвитком і легітимністю, а Д. Істон (Easton, 1965) підкреслював її роль у стійкості політичної системи. Р. Баркер (Barker, 1990) вивчав роль держави у формуванні легітимності, тоді як Д. Бітем (Beetham, 2013) запропонував комплексний підхід, наголошуючи на важливості не лише легальності, а й нормативної виправданості та суспільної згоди. Ці праці становлять фундаментальну основу для сучасних інтерпретацій.

На рубежі XX–XXI століття, в умовах «перманентної кризи», академічна дискусія щодо легітимності значно розширилася. Й. Хабермас (Habermas, 1979) розвивав теорію комунікативної дії для формування легітимності, а М. Доган (Dogan, 1992) адаптував різні її концепції до мінливого політичного ландшафту. Сучасні роботи, такі як дослідження Р. Коена і Дж. Толанда (Cohen & Toland, 2024) про формування держави через призму легітимності, чи роботи Е. Россі (Rossi, 2014) про легітимність у контексті лібералізму Джона Роулза, свідчать про безперервний розвиток цієї сфери. І. Кларк (Clark, 2005) розширив застосування легітимності на міжнародні відносини, а дослідження кризи легітимності в усталених демократіях (Van Ham, Thomassen, Aarts, & Andeweg, 2017), підкреслюють універсальність цього виклику. Отже, проблематика легітимності залишається динамічною та багатоаспектною галуззю, що постійно адаптується до нових викликів.

Метою статті є концептуальний аналіз та емпіричне обґрунтування трансформації парадигм легітимності інститутів публічної влади в Україні в умовах повномасштабної війни, з особливим акцентом на дослідження переходу від патерналістських очікувань суспільства до принципів резиліентності як ключового джерела суспільної довіри та підтримки. Дослідження ґрунтується на комплексному підході, що поєднує якісні та кількісні методи для всебічного аналізу означеної трансформації.

Аналітичну базу становлять: академічні джерела (монографії, статті вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячені теоріям легітимності, патерналізму, резилієнтності, а також досвіду функціонування державних інститутів у кризових умовах), а також дані соціологічних досліджень (2017–2025 рр.) (опитування громадської думки проведені провідними українськими службами (KMIC, Соціологічна група «Рейтинг», Центр Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва), що відображають динаміку суспільних очікувань, оцінок діяльності влади та рівень довіри до державних інститутів). Для досягнення поставленої мети застосовано низку методів дослідження: системний підхід для аналізу інститутів публічної влади як взаємодіючої системи; концептуальний та порівняльний аналіз для розкриття сутності «патерналізму» та «резилієнтності» та зіставлення парадигм легітимності; історико-політологічний метод для простеження генезису патерналістських очікувань та їх трансформації; контент-аналіз для якісного та кількісного аналізу змісту офіційних документів та соціологічних звітів; інституційний підхід для дослідження правил та структур, що визначають функціонування інститутів влади. Зазначені матеріали та методи забезпечують комплексний та багатовимірний підхід, що дозволить отримати обґрунтовані та достовірні результати щодо трансформації парадигм легітимності в Україні під час війни.

Виклад основного матеріалу. Патерналізм одна з найдавніших і найбільш дискусійних концепцій у політичній та моральній філософії, що визначає модель відносин, де влада втручається у свободу індивіда заради його ж блага, часто всупереч його волі (Dworkin, 1988; Kleinig, 1984). Хоча Дж. Стюарт Мілль у класичному лібералізмі рішуче виступав проти патерналізму, сучасні дослідники активно вивчають його межі та тонкощі (de Marneffe, 2006; Shiffrin, 2000). У патерналістських контекстах держава часто виступає як «батько» чи «опікун», що контролює суспільне життя та надає блага в обмін на лояльність (Le Grand & New, 2015). Сара Конлі (Conly, 2023) відзначає складність та численні прояви патерналізму в сучасній державності. Легітимність такої влади ґрунтується на «ефективнісній легітимності» – її здатності забезпечувати базові потреби та стабільність, а не на демократичних процедурах. Для пострадянських суспільств, як-от Україна, патерналізм є спадком радянської системи, що культивує очікування щодо держави як всеосяжного провайдера рішень і благ. Це породжує інституційний дисонанс між формальними демократичними інститутами та неформальними суспільними запитами на «батьківську» опіку влади, що зберігався і після здобуття незалежності.

У сучасному політологічному дискурсі, особливо на тлі глобальних геополітичних змін та загострення безпекових викликів, відбувається переосмислення феномену крихкості держави. Традиційні підходи до її оцінки критикуються як упереджені та обмежені (Lemay-Hébert, 2019). Ця переоцінка спричинила значний сплеск інтересу до концепції резилієнтності (стійкості) та управління ризиками як ключових для забезпечення життєздатності держав. Резилієнтність розуміється не просто як здатність повернутися до попереднього стану після шоку, а як динамічна спроможність системи адаптуватися, реорганізуватися та «відскочити вперед» до нового, часто покращеного, стану (Briske et al., 2008; Hollnagel & Sundström, 2017). У політичному вимірі це означає здатність політичних систем, інститутів та суспільств витримувати, поглинати та відновлюватися після екзогенних і ендегенних шоків та стресорів, зберігаючи або навіть посилюючи свої базові принципи та інститути (Fjäder, 2014; Krüger, 2019). Ніколя Лемей-Ебер (Lemay-Hébert, 2019) стверджує, що сучасна інтерпретація «крихкості як стійкості» відображає перехід від зовнішньої легітимізації втручання до внутрішньої розробки нових стратегій пом'якшення ризиків. Цей поворот до резилієнтності є фундаментальним для розуміння трансформації легітимності інститутів публічної влади. На відміну від патерналістської моделі, легітимність якої ґрунтується на очікуванні державної опіки та гарантуванні благ, концепція резилієнтності переносить акцент на спільну відповідальність, адаптивність та здатність до самоорганізації. Вона підкреслює активну роль суспільства та взаємодію з владою у формуванні стійкості, стаючи новим, критично важливим джерелом суспільної довіри та підтримки у кризові періоди.

Повномасштабна гібридна війна, розв'язана Росією проти України, поставила інститути публічної влади перед безпрецедентними викликами. Для демократичної України, яка рішуче відстоює свій суверенітет, ці виклики вимагають не лише негайного реагування, а й глибокої трансформації у функціонуванні та взаємодії з суспільством. Довіра громадян та міжнародних партнерів прямо залежить від здатності держави демонструвати адаптивність та стійкість у «новій нормальності». Соціологічні моніторинги, проведені провідними українськими службами, зокрема Київським міжнародним інститутом соціології (KMIC) у період 2021-2024 років, Центром Разумкова у лютому-березні 2025 року та Фондом «Демократичні ініціативи» з аналізом тенденцій за 2017-2024 роки, надають вичерпну емпіричну картину цих змін. Ці дані підтверджують гіпотезу про зміну парадигм легітимності від патерналістських очікувань до критеріїв резилієнтності, що є критично важливим для розуміння функціонування держави в умовах екзистенційної загрози.

Ключовим показником трансформації є феноменально висока та стабільна довіра до інститутів, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та стійкості. За даними KMIC

(грудень 2024), Збройним Силам України (ЗСУ) довіряють 92% українців, при цьому лише 2% висловлюють недовіру. Ці дані майже ідентичні показникам Центру Разумкова (лютий-березень 2025), що фіксує 93,5% довіри до ЗСУ, а також 85,5% довіри до Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС), 85,5% до добровольчих загонів, 79% до Національної гвардії України та 74% до Державної прикордонної служби. Особливо показовою є довгострокова динаміка, представлена Фондом «Демократичні Ініціативи», згідно з якою довіра до ЗСУ зросла більш ніж утричі: з 21% у 2017 році до 69% у 2024 році (КМІС, 2024; Центр Разумкова, 2025). Це зростання, що розпочалося ще після 2014 року і прискорилося після повномасштабного вторгнення, свідчить про те, що легітимність військових та безпекових структур ґрунтується на їхній здатності до подолання та ефективному реагуванні на безпосередні загрози, що є фундаментальним для виживання держави.

Поряд із цим, висока довіра до волонтерських організацій (81% за КМІС, 80% за Центром Разумкова) та зростання підтримки благодійних/гуманітарних організацій (з 8,6% повної довіри у 2017 до 13,6% у 2024 за ДІ) підкреслюють зростаючу роль горизонтальних суспільних зв'язків та самоорганізації у забезпеченні національної резилієнтності. Це корелює зі збільшенням частки тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти (з 17% у 2017 до 32% у 2024 за ДІ), що вказує на зміцнення соціального капіталу (Фонд «ДІ» ім. І. Кучеріва, 2024). У патерналістській моделі, де суспільство часто залежить від централізованого державного управління, така потужна горизонтальна активність була б менш вираженою. У контексті резилієнтності вона є свідченням адаптивної здатності суспільства до мобілізації ресурсів та формування стійкості.

Водночас, довіра до традиційних інститутів публічної влади, що *historically* спиралася на патерналістські очікування чи процедурну легітимність, залишається критично низькою. За даними КМІС (грудень 2024), Верховній Раді довіряють лише 13% (68% не довіряють), а Уряду – 20% (53% не довіряють) (КМІС, 2024). Центр Разумкова (лютий-березень 2025) підтверджує ці тенденції: державному апарату (чиновникам) не довіряють 79%, політичним партіям – 77%, Верховній Раді – 77%, а Уряду – 71% (Центр Разумкова, 2025). Ця системна недовіра свідчить про те, що ці інститути або не змогли повною мірою трансформувати свою взаємодію з суспільством, або не відповідають новим, підвищеним очікуванням громадян щодо ефективності та адаптивності в умовах війни.

Особливо загрозливою є масштабна недовіра до інституцій у сфері забезпечення справедливості. За даними Центру Разумкова, судам (судовій системі загалом) не довіряють 73%, Прокуратурі – 63,5%, а спеціалізованим антикорупційним органам (НАБУ, НАЗК, САП) – близько 62% кожній (Центр Разумкова, 2025). КМІС також вказує на зростання сприйняття корупції: у вересні 2024 року 47% українців вважали Україну «безнадійно корумпованою», проти 36% у вересні 2023 (КМІС, 2024). Ця ситуація підриває фундамент правової держави та суперечить євроінтеграційним прагненням України, ставлячи під сумнів її трансформаційну здатність до глибинних системних змін. Зневіра, що викликана відсутністю відчутних результатів у боротьбі з корупцією, може вести до песимізму та підривати морально-психологічну готовність населення продовжувати опір, що прямо впливає на колективну резилієнтність.

Водночас, довіра до Президента України, хоч і знизилася порівняно з піком повномасштабного вторгнення, залишається відносно високою (57,5% за даними Центру Разумкова), що свідчить про збереження персоналізованого елементу легітимності в умовах війни та потреби у лідері, що уособлює національну стійкість. Відносно вища довіра до місцевих органів влади (голова міста – 51%, рада міста – 48% за Центром Разумкова) може вказувати на їхню більшу адаптивність та безпосередній контакт з населенням, що є важливим для реалізації «адаптивної здатності» на місцевому рівні (Центр Разумкова, 2025). Незважаючи на зниження оптимізму щодо «правильного напрямку» розвитку країни (лише 32% у лютому-березні 2025 проти 61% у лютому-березні 2023 за Центром Разумкова) (Центр Разумкова, 2025), стійка віра у перемогу (74% за даними Центру Разумкова) є фундаментальним елементом колективної резилієнтності українського суспільства, який підтримує його здатність продовжувати опір навіть попри критику конкретних інститутів (Центр Разумкова, 2025).

Надзвичайно важливим показником, що демонструє пріоритетність національної єдності та резилієнтності над формальними демократичними процедурами в умовах війни, є ставлення до виборів. Переважна більшість (66% за даними Центру Разумкова) українців негативно ставляться до ідеї проведення виборів до завершення війни. 47% вважають, що вибори роз'єднують суспільство, а 49% – що зміна влади перешкоджатиме перемозі (Центр Разумкова, 2025). Це вказує на розуміння суспільством потенційної дестабілізації та ризиків для національної стійкості, підтверджуючи, що легітимність влади під час війни ґрунтується на здатності забезпечувати єдність та перемогу, а не на сліпому дотриманні виборчих циклів.

Таким чином, результати соціологічних досліджень чітко ілюструють, що в умовах війни парадигма легітимності в Україні зазнає трансформації: від патерналістських очікувань щодо держави як всеосяжного провайдера до акценту на резилієнтності як здатності інститутів і суспільства до подолання, адаптації та трансформації перед обличчям криз. Ця зміна є ключовою для розуміння

динаміки суспільної довіри та її значення для функціонування публічної влади в умовах безпрецедентних викликів.

Висновки та перспективи досліджень. Проведений аналіз соціологічних моніторингів (КМІС, Центру Разумкова, Фонду «Демократичні Ініціативи») чітко демонструє, що повномасштабна війна спричинила фундаментальну трансформацію парадигм легітимності інститутів публічної влади в Україні. Ця трансформація полягає у зміщенні акцентів від традиційних патерналістських очікувань, що ґрунтувалися на здатності держави надавати блага та забезпечувати стабільність, до моделі, де джерелом легітимності стає резилієнтність – здатність інститутів та суспільства ефективно функціонувати, адаптуватися та розвиватися в умовах постійних криз.

Аналіз виділяє такі аспекти трансформації легітимності:

Домінування резилієнтної легітимності. Суспільна довіра в Україні зосереджена на інститутах, що безпосередньо асоціюються з національною стійкістю та здатністю до подолання. Збройні Сили України, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Національна гвардія, Прикордонна служба, СБУ, а також волонтерські та благодійні організації демонструють найвищі показники довіри (понад 70–90% за КМІС та Центром Разумкова). Ці дані підтверджуються й довгостроковими тенденціями Фонду «Демократичні Ініціативи» (КМІС, 2024; Центр Разумкова, 2025; Фонд «ДІ» ім. І. Кучеріва, 2024). Ця довіра є прямим відображенням їхньої ефективності у захисті суверенітету та забезпеченні виживання нації.

Дефіцит довіри до традиційних інститутів та системи справедливості. Органи законодавчої (Верховна Рада) та виконавчої (Уряд, державний апарат/чиновники) влади, а також судова система й антикорупційні інституції продовжують відчувати глибоку кризу довіри (рівень недовіри сягає 60–80% за даними КМІС та Центру Разумкова) (КМІС, 2024; Центр Разумкова, 2025). Це свідчить про їхню неспроможність повною мірою адаптуватися до нових суспільних очікувань щодо прозорості, ефективності та справедливості, що ставить під загрозу трансформаційну здатність держави у розбудові демократичних інститутів та європейській інтеграції. Відсутність відчутних результатів у боротьбі з корупцією особливо підриває морально-психологічну готовність суспільства до подальшого опору.

Пріоритет єдності та перемоги над формальними процедурами. Переважна більшість українців (66% за Центром Разумкова) негативно ставляться до проведення виборів під час війни, вважаючи, що це роз'єднає суспільство та перешкоджатиме перемозі (Центр Разумкова, 2025). Це чітко свідчить, що в умовах екзистенційної загрози суспільна легітимність влади вибудовується навколо здатності забезпечити національну єдність та перемогу, а не формальне дотримання електоральних циклів. Це підкреслює гнучкість суспільного договору та пріоритет колективної резилієнтності.

Зростання горизонтальної довіри як фундамент стійкості. Збільшення міжособистісної довіри (з 17% до 32% за Фондом «Демократичні Ініціативи») та довіри до громадських організацій і місцевого самоврядування (51% довіри голові міста, 48% раді міста за Центром Разумкова) (Центр Разумкова, 2025; Фонд «ДІ» ім. І. Кучеріва, 2024) вказує на зміцнення соціального капіталу та розвиток адаптивної здатності суспільства через самоорганізацію. Це критично важливо для формування «горизонтальної легітимності», що доповнює або навіть замінює традиційні вертикальні зв'язки в умовах кризи.

Враховуючи, що війна в Україні, за аналогією з досвідом Ізраїлю, може бути тривалою, а також потенційні поствоєнні кризи (економічна, демографічна, екологічна та ін.), які набувають системного характеру, для української держави критично важливо вибудовувати всеосяжну стратегію резилієнтності. Ця стратегія має балансувати на межі крихкості умов сучасного світу, ґрунтуючись на трьох взаємопов'язаних вимірах резилієнтності (Keck & Sakdapolrak, 2013), посилені здатністю демократій до відновлення та розвитку (Holloway & Manwaring, 2023; Merkel & Lührmann, 2021; Profiroiu, & Nastacă, 2021). Ключові напрямки розвитку цієї стратегії охоплюють:

1. Зміцнення здатності до подолання кризи:

– *Пріоритет безпеки та оборони:* Підтримка високої довіри до ЗСУ та силових структур через постійне забезпечення їхньої ефективності, прозорості та потреб.

– *Безперервність публічних послуг:* Гарантування безперебійного та якісного надання критично важливих державних послуг в умовах постійної загрози. Це вимагає гнучких сценарних планів, оперативного спрощення процедур та розширення повноважень місцевого самоврядування для швидкого реагування.

– *Антикризове управління:* Постійне вдосконалення механізмів антикризового управління, включаючи регулярне стрес-тестування спроможностей державних органів та розробку чітких планів безперервності діяльності.

2. Розвиток адаптивної здатності політичної системи:

– *Посилення місцевого самоврядування*: Зміцнення фінансової та інституційної автономії місцевих органів влади для гнучкого та оперативного реагування на виклики громад та підвищення довіри на локальному рівні.

– *Розбудова горизонтальних зв'язків*: Підтримка та стимулювання розвитку громадянського суспільства, волонтерських та благодійних організацій, що створює умови для їх співпраці з державою та мобілізації суспільних ресурсів.

3. Посилення трансформаційної здатності держави:

– *Реформа системи правосуддя та антикорупційних органів*: Це є фундаментальним кроком для відновлення довіри та забезпечення верховенства права. Необхідне доведення справ про корупцію до логічного завершення та демонстрація незворотності покарання для корупціонерів, щоб відновити суспільну віру у справедливість.

– *Розбудова цілісної державної системи стійкості*: Інтегрування принципів резиліентності у всі сфери державного управління, включаючи гнучкі протоколи міжвідомчої взаємодії.

– *Євроінтеграційний курс*: Неухильне дотримання та прискорення реформ, необхідних для європейської інтеграції, що є стратегічним орієнтиром для демократичної стійкості.

– *Інформаційна політика та комунікація*: Розробка ефективної державної стратегії з комунікації, яка б протидіяла фрагментації медіапростору, підвищувала довіру до якісних джерел інформації та сприяла формуванню єдиного розуміння викликів та цілей.

Таким чином, у постпатерналістській парадигмі української держави резиліентність є не просто ситуативною відповіддю на кризу, а стратегічним імперативом для майбутнього розвитку. Це акцент на здатності до самоорганізації, адаптації та спільного творення, перетворюючи громадян із пасивних отримувачів послуг на активних учасників формування стійкості. Саме ця зміна є ключовою у трансформації парадигм легітимності української влади та необхідною умовою для виживання та подальшої демократичної розбудови України в умовах глобальної крихкості.

Перспективи подальших досліджень можуть включати поглиблений аналіз взаємозв'язку між рівнем міжособистісної довіри та ефективністю реалізації державних політик, а також вивчення впливу інформаційної фрагментації на суспільну резиліентність у довгостроковій перспективі. Особливої уваги потребує дослідження механізмів відновлення довіри до судової та антикорупційної системи як ключового чинника трансформаційної здатності держави в умовах тривалої війни та повноенної відбудови.

Bilotserkivska O. Shifting paradigms of public authority institutions' legitimacy in Ukraine during the war crisis: from paternalism to resilience

The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation triggered a fundamental transformation in the paradigms of legitimacy for public authority institutions. This study analyzes the shift in the source of legitimacy: from traditional paternalistic expectations (Dworkin, 1988; Kleinig, 1984; Conly, 2023), which were rooted in the state's capacity to provide benefits, to the concept of resilience – the ability of governing institutions and society to effectively function and adapt under crisis conditions (Briske et al., 2008; Hollnagel & Sundström, 2017). The article aims to conceptually analyze and empirically substantiate this transition, which is critical for understanding state functioning amidst an existential threat. The analysis draws upon classical (Weber, 1978; Lipset, 1959) and contemporary theories of legitimacy (Cohen & Toland, 2024; Van Ham et al., 2017), paternalism, and resilience (Holloway & Manwaring, 2023; Merkel & Lührmann, 2021). The empirical basis consists of data from sociological surveys (Kyiv International Institute of Sociology, 2024; Razumkov Centre, 2025; Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, 2024) conducted between 2017 and 2025. Applied methods include systemic, comparative, historical-political, content analysis, and an institutional approach.

Key findings demonstrate that the war has strengthened resilient legitimacy. This is evidenced by the phenomenally high trust in security and defense institutions (Armed Forces of Ukraine, State Emergency Service, etc.) and the growing horizontal trust in local self-governance and volunteer organizations. Simultaneously, a deep deficit of trust persists in traditional public authority institutions (Verkhovna Rada, Government) and the justice system (courts, anti-corruption bodies), indicating their inability to adapt to new societal expectations. The study also highlights the priority of national unity and victory over formal democratic procedures, underscoring the flexibility of the social contract in the face of an existential threat. Conclusions confirm the paradigm shift in Ukraine's legitimacy: from paternalism to resilience as a strategic imperative. This transformation redefines citizens as active participants in building resilience, a crucial condition for Ukraine's survival and further democratic development. Future research directions include a deeper analysis

of the interplay between interpersonal trust and policy effectiveness, the impact of information fragmentation on resilience, and mechanisms for restoring trust in the judicial and anti-corruption systems.

Key words: Legitimacy, public authority institutions, war crisis, paternalism, state resilience, public trust, transformation, national security strategy.

Література:

1. Ash, T., & Gunn, J. (2023). The struggle for Ukraine. Chatham House. URL: <https://surl.li/ieofiw3>
2. Barker, R. (1990). *Political Legitimacy and the State*. Clarendon Press.
3. Beetham, D. (2013). *The legitimation of power*. Bloomsbury Publishing.
4. Briske, D. D., Bestelmeyer, B. T., Stringham, T. K., & Shaver, P. L. (2008). Recommendations for development of resilience-based state-and-transition models. *Rangeland Ecology & Management*, 61(4), 359–367. <https://doi.org/10.2111/07-051.1>
5. Brown, F. Z. (2022). «Governance for Resilience: How Can States Prepare for the Next Crisis?» *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/05/23/governance-for-resilience-how-can-states-prepare-for-next-crisis-pub-87175>.
6. Easton, D. (1965). A systems analysis of political life ER.
7. Evans, B., & Theobald, K. (2003). Local Agenda 21 and the shift to 'soft governance'. *Local environmental sustainability*, 74–92.
8. Clark, I. (2005). *Legitimacy in International Society*. Oxford University Press.
9. Cohen, R., & Toland, J. D. (Eds.). (2024). *State formation and political legitimacy*. Taylor & Francis.
10. Conly, S. (2023). Paternalism. In *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy* (pp. 2652–2657). Dordrecht: Springer Netherlands. URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-94-007-6519-1_917
11. de Marneffe, P. (2006). Avoiding Paternalism. *Philos Public Aff* 34:68–94.
12. Dogan, M. (1992). *Conceptions of legitimacy*. In *Encyclopedia of government and politics* (1st ed., p. 11). Routledge.
13. Dworkin G (1988) *The theory and practice of autonomy*. Cambridge University Press, New York.
14. Fjäder, C. (2014). The nation-state, national security and resilience in the age of globalisation. *Resilience*, 2(2), 114–129. <https://doi.org/10.1080/21693293.2014.914771>
15. Fukuyama, F. (2014). *Political order and political decay: From the industrial revolution to the globalization of democracy*. Macmillan.
16. Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society* (Th. McCarthy, Trans.). Heinemann Educational Books.
17. Huntington, S. P. (1968). *Political order in changing societies*. Yale university press.
18. Holloway, J., & Manwaring, R. (2023). "How Well Does 'Resilience' Apply to Democracy? A Systematic Review." *Contemporary Politics* 29 (1): 68–92. <https://doi.org/10.1080/13569775.2022.2069312>
19. Hollnagel, E., & Sundström, G. (2017). States of resilience. In *Resilience engineering* (pp. 339–346). CRC Press.
20. Keck, M., & Sakdapolrak, P. (201). «What Is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward». *Erdkunde* 67 (1): 5–19. <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02>
21. Kleinig J (1984) *Paternalism*. Rowman & Allenheld, Totowa.
22. Kriesi, H. (2013). Democratic legitimacy: Is there a legitimacy crisis in contemporary politics? *Politische Vierteljahresschrift*, 609–638. <https://www.jstor.org/stable/24201256>
23. Krüger, M. (2019). Building instead of imposing resilience: Revisiting the relationship between resilience and the state. *International Political Sociology*, 13(1), 53–67. <https://doi.org/10.1093/ips/oly025>
24. Le Grand J, New, B. (2015). *Government paternalism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
25. Lemay-Hébert, N. (2019). From saving failed states to managing risks: reinterpreting fragility through resilience. *Governance and political adaptation in fragile states*, 75-101.
26. Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy1. *American political science review*, 53(1), 69–105.
27. Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Verso books.
28. Merkel, W., & Lührmann, A. (2021). Resilience of democracies: responses to illiberal and authoritarian challenges. *Democratization*, 28(5), 869–884. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1928081>
29. Profiroiu, A., & Nastacă, C. (2021). What strengthens resilience in public administration institutions? *Eastern Journal of European Studies*, 12, 100–125. <https://doi.org/10.47743/ejes-2021-SI05>
30. Putnam, R. D. (1998). How democracy works.

31. Rossi, E. (2014). Legitimacy and Consensus in Rawls' Political Liberalism. *Iride: Filosofia e Discussione Pubblica*, 27, 37–56. <https://www.rivisteweb.it/doi/10.1414/76383>
32. Rosvadoski-da-Silva, P., Corrêa Gomes, R., & Pinheiro Deboça, L. (2021). Theoretical Approaches to the Fragility of States: Proposal for a Comprehensive Model from Political Legitimacy in Statehood Construct. *Administração Pública E Gestão Social*, 13(3). <https://doi.org/10.21118/apgs.v13i3.9627>
33. Shiffrin, S. (2000). Paternalism, unconscionability doctrine, and accommodation. *Philos Public Aff* 29 (3):205–250. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.2000.00205.x>
34. Van Ham, C., Thomassen, J. J., Aarts, K., & Andeweg, R. B. (Eds.). (2017). *Myth and reality of the legitimacy crisis: Explaining trends and cross-national differences in established democracies*. Oxford University Press.
35. Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Vol. 1). University of California press.
36. Київський міжнародний інститут соціології (KMIC). (2024). *Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках*. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1#_ftnref1
37. Центр Разумкова. (2025). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instituty-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
38. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (ДІІ). (2024). *Стійкість, оборона, безпека: погляд з України та Швеції*. URL: https://dif.org.ua/article/stiykist-oborona-bezpeka-poglyad-z-ukraini-ta-shve-tsii?fbclid=IwY2xjawKkDh9leHRuA2FlcQlXMAbicmlkETfsTGVHSEtsVVgzczWILeHk0AR4GhW0mGtV1Z8lz_DDgklu7faN2VejGtCBomvC38y2bEOkv_vodYmS1ErOCA_aem_2l6cSC8g49AqZLDkHJiOJg

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 17.06.2025

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Буканов Г. М.,

*професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»*

ORCID ID: 0000-0002-5398-5953

vip.gregorov5@gmail.com

У статті визначено особливості політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану. Визначено, що політична комунікація виступає як комунікаційна взаємодія між владою і суспільством з метою легітимації державно-політичних рішень, стабілізації суспільно-політичних відносин і підтримки позитивних настроїв в суспільстві і його адаптації до викликів сучасності, серед яких для України є російсько-українська війна. Інститути громадянського суспільства в умовах війни впливають на прийняття парламентом нормативно-правових актів, які адаптовані до реалій воєнного часу і відповідають за регламентації соціально-політичного життя країни. Але організації громадського сектору суспільства все ж такі обмежені в комунікаційній взаємодії із владою і органами державного управління, а отже для усунення таких недоліків передбачає регламентацію на нормативно-правовому рівні такої взаємодії в умовах воєнного стану. Особливостями політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану в Україні визначено: обмеження на громадський контроль за діяльністю державних органів; нерозвиненість громадсько-політичної комунікації; політична комунікація в умовах воєнного стану набуває ознак стратегічної комунікації; політична комунікація в умовах війни переміщується в інформаційне інтернет-середовище, причому значна частина населення отримує інформацію із соціальних мереж та месенджерів; в політичній комунікації в умовах війни продовжують транслювати євроінтеграційний наратив, незважаючи на певні обмеження політичної участі громадян в прийнятті політичних рішень. За результатами експертного опитування визначено основні канали політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану: електронні канали інформації і офіційні заяви і виступи представників влади. Виділено чинники підвищення ефективності політичної комунікації в умовах війни: протидія інформаційно-психологічному впливу з боку країни-агресора в засобах масової комунікації; посилення боротьби з дезінформацією і пропагандою; надання достовірної інформації про політичну і воєнну ситуацію в країні; налагодження ефективної комунікації між владними структурами та інституціями громадянського суспільства

Ключові слова: політична комунікація, політична влада, громадянське суспільство, засоби масової комунікації, інформаційне інтернет-середовище.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Повномасштабна російсько-українська війна, розпочата рф 24 лютого 2022 року і введення в Україні правового режиму воєнного стану позначилася як житті громадян, але й на функціонуванні національного громадсько-політичного простору, особливо в інформаційно-комунікаційному аспекті, де політична комунікація влади і суспільства виступає механізмом легітимації влади і прийняття нею державно-політичних рішень та підтримки стабільності суспільно-політичних і владних відносин. Тому актуальним є визначення особливостей політичної комунікації в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам політичної комунікації присвячені наукові розробки і праці таких зарубіжних і вітчизняних авторів, як: М. Ажажа, А. Акаймова, Ю. Бокоч, Д. Брайант, А. Вайер, Н. Віннер, Т. Воронова, Ю. Габермас, К. Дойч, В. Дабіжа, А. Данько-Сліпцова, Д. Істон, П. Лазарсфельд, Г. Лассвел, О. Максимович, М. Остапенко, Л. Пай, І. Проноза, О. Рафальський, Л. Тесфайє, Дж. Фішкін, О. Шиманова-Стефанишин, Т. Шлемкевич, С. Шрам, І. Цікул, та багато інших. Особливостям політичної комунікації влади і суспільства присвячені роботи таких вітчизняних науковців, як: Т. Лушахіна, В. Маракін, О. Михайлова, О. Ніцевич, Н. Окша, Я. Попович, А. Похожало, Л. Хорішко, В. Цимбалюк, О. Шиманова-Стефанишин та інші.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – визначити особливості політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична комунікація в сучасному політичному просторі постає як основа демократичного процесу в країнах, орієнтованих на цінності верховенства права, законності, свободи і толерантності. До того ж сама політична сфера перетворюється на інформаційно-комунікаційний простір, в якому суспільно-політична комунікація відбувається як взаємообмін і взаємодія між суб'єктами політики і громадянами. З цього приводу актуальним залишається класичне визначення політичної комунікації Р.-Ж. Шварценберга, – це «процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між елементами політичної системи, а також між політичною і соціальними системами. Безперервний процес обміну інформацією здійснюється як між індивідами, так і між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, з метою досягнення згоди» (Акаймова, 2011).

Політичну комунікацію Ю. Тищенко визначає «як процес, що охоплює політичну сферу життя людини, за посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями, населенням. Налагодження та відтворення комунікаційних процесів між політичними партіями та виборцями, інформованість виборців про діяльність політичних партій сприяють легітимації політичних утворень у суспільстві, що є невід'ємною частиною інституалізації демократії та її консолідації» (Тищенко, Байор, Товт, Горобчишина, 2010). Вдалим визначенням є інтерпретація поняття, надане Я. Попович і В. Маракіним: «комунікативний процес взаємообміну політичною інформацією і трансляції політичного дискурсу серед політичних суб'єктів, органів державного управління, громадянського суспільства, спрямований на досягнення консенсусу в прийнятті політичних і управлінських рішень, легітимації влади і підтримку стабільності демократичної політичної системи через засоби масової комунікації, соціальні мережі Інтернету, неформальні контакти тощо» (Popovych, Marakin, 2024).

В умовах воєнного стану політична комунікація влади і суспільства змінюється як інституційно-організаційний механізм взаємодії в комунікаційному політичному просторі. З іншого боку, нарративи і політичний дискурс такої взаємодії набуває ознак стратегічної комунікації. Як відзначає О. Ніцевич «воєнний стан, як надзвичайний правовий режим, ставить перед державою особливі завдання з управління, координації та забезпечення стабільності в умовах високого рівня небезпеки та невизначеності. У цьому контексті, взаємодія між владними структурами та громадянським суспільством являється ключовим для забезпечення прав людини, підтримки соціальної згуртованості та ефективного реагування на кризові ситуації» (Ніцевич, 2024).

Незважаючи на правові обмеження і зменшення політичної участі громадянського суспільства в прийнятті державно-політичних рішень і публічному управлінні, вітчизняні науковці наголошують на тому, що рівень соціально-політичної активності громадських організацій збільшився. Так, В. Цимбалюк, аналізуючи стан комунікативної взаємодії влади і суспільства, стверджує, що воєнний стан і активні бойові дії сприяють активізації інститутів громадянського суспільства у нормативно-правовій, безпековій й соціальній діяльності держави. А отже, саме інститути громадянського суспільства в умовах війни впливають на прийняття парламентом нормативно-правових актів, які адаптовані до реалій воєнного часу і відповідають за регламентації соціально-політичного життя країни. Однак, разом з тим, автор зазначає, що організації громадського сектору суспільства все ж такі обмежені в комунікаційній взаємодії із владою і органами державного управління, а отже для усунення таких недоліків передбачає регламентацію на нормативно-правовому рівні такої взаємодії в умовах воєнного стану (Цимбалюк, 2023). О. Шиманова-Стефанишин також зазначає, що «однією з проблем неможливості своєчасної адаптації політичної системи України до реалій сьогодення є нерозвиненість громадянської комунікації. Тобто діяльність учасників комунікативного процесу далеко не завжди корелюється з загальнолюдськими цінностями, перш за все, цінностями безпеки і миру, екологічними і сімейно-родинними цінностями. Це ставить під загрозу життєздатність як суспільства, так і держави» (Шиманова-Стефанишин, 2024).

Отже, ці науковці відзначають, що основною проблемою комунікативної взаємодії політичної влади і громадянського суспільства є певні обмеження на громадський контроль за діяльністю державних органів і нерозвиненість громадсько-політичної комунікації.

Н. Окша виділяє виклики, що є наслідком війни і правового режиму воєнного стану в Україні (Окша, 2024): по-перше, прийняття управлінських рішень повинно забезпечуватися легітимацією з боку громадськості із врахуванням інтересів соціальних спільнот, громад і органів місцевого самоврядування; по-друге, більшість громадських організацій і об'єднань переорієнтували свою діяльність на допомогу ЗСУ і волонтерську діяльність; по-третє, воєнний стан становить загрозу продовження курсу на реформування державного управління на основі принципів належного врядування – прозорості, відкритості, підзвітності органів влади суспільству.

Ще одним аспектом політичної комунікації в умовах воєнного стану є набуття нею ознак стратегічної комунікації, яка виступає як сфера комунікативної взаємодії політичної влади, органів публічного управління і громадян та інформаційної та комунікативної політики України в умовах війни.

Л. Хорішко виокремлює можливості стратегічних комунікацій військових і політичних суб'єктів в умовах воєнного стану, що створюють умови для: 1) забезпечення інтегративної функції політичної комунікації в сфері впливу та інформування населення щодо стану у військовій сфері і політики держави у відстоюванні суверенітету і незалежності; 2) налагодженої координації владних структур різного рівня управління і стратегічних міжнародних партнерів; 3) формування єдиної схеми і моделі комунікації, що включає єдиний вектор суспільно-політичних інформаційних повідомлень, каналів комунікації і забезпечення зворотного зв'язку між владою і суспільством; 4) оцінки комунікаційної взаємодії владних структур, інституцій громадянського суспільства, міжнародних організацій і урядових структур країн-партнерів; 5) формування політичного дискурсу і національного наративу щодо політичного курсу України в міжнародному політичному просторі; 7) моніторингу дружніх сигналів партнерів по взаємодії та прогнозуванню потенційних сценаріїв розвитку військово-політичної ситуації (Хорішко, 2022).

Як зазначають дослідники «сьогодні первинною проблемою державних стратегічних комунікацій є проблема ефективної координації суб'єктів стратегічної комунікації у різнорівневих системах із власною ієрархією, системою прийняття рішень, традицій і навіть цілей. І головне завдання держави в умовах військового російсько-українського протистояння і в подальшому – забезпечити єдність дій цих структур у межах єдиного вектору діяльності» (Михайлова, 2022). В цьому сенсі політична комунікація спрямована на захист національних інтересів в інформаційному просторі, деконфліктизацію між різними управлінськими структурами і політичними інститутами. У практичному вимірі політична комунікація в умовах війни спрямована на такі проблемні питання як: внутрішньополітична ситуація в Україні, вступ до ЄС і НАТО, формування позитивного іміджу України серед міжнародної спільноти.

Одним із важливих аспектів комунікації органів публічної влади з громадськістю під час кризових ситуацій є наявність кризової комунікативної стратегії, що включає в себе план реагування на кризову ситуацію, основні канали комунікації, групи реагування і т.д. (Лушахіна, 2023). Як зазначають науковці, кризові комунікації «не тільки реакція на кризові ситуації, вони починаються з підготовки до кризових комунікацій і закінчуються аналізом того, що було зроблено. Державні установи гарантують, що оприлюднена громадськості інформація містить огляд ситуації та вказівки щодо поведінки, а державні інституції мають забезпечити безперервний потік інформації, аж поки ситуація не буде вирішена» (Лушахіна, 2023). Отже, в умовах надзвичайних і кризових ситуаціях набуває особливого значення ефективна комунікація політичної влади і громадськості, що забезпечує для громадян відчуття захищеності і стабільності, приналежності до своєї громади і держави в цілому.

Неабияке значення для ефективної комунікації між політичною владою і суспільством мають джерела і канали комунікації. Як показують дослідження, значна частина українців за період воєнного стану, отримує інформацію із соціальних мереж та месенджерів. Так, громадська організація «Детектор медіа» провела дослідження щодо індексу медіаграмотності серед українців за 2020–2022 роки. За даними цього дослідження у порівнянні з 2020 роком, у 2022 році кількість споживачів суспільно-політичного контенту саме у месенджерах зросла в 2,5 рази, тобто від 19% до 49%. Аудиторія соціальних медіа зросла з 50% до 61%. Чисельність українців, які користуються інформаційним інтернет-ресурсами також збільшилася з 24% до 32%. А національний телемарафон «Єдині новини» дивляться 41% українців (Лушахіна, 2023). Отже, з початком повномасштабної російсько-української війни саме соціальні інтернет-медіа виступають провідним каналом комунікації політичної влади і суспільства, надаючи можливість отримувати різноманітну інформацію про перебіг подій на фронті, громадсько-політичне життя України.

Ефективність політичної комунікації влади і суспільства в умовах війни багато в чому залежить від її правових та організаційних форм. В цьому аспекті важливим кроком було прийняття в 2021 році Закону України «Про публічні консультації». Даний Закон було прийнято задля удосконалення та унормування взаємодії влади і суспільства на основі забезпечення впровадження європейських принципів і стандартів належного врядування. А основні завдання з удосконалення законодавства і практики публічних консультацій було визначено в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, проект якої розроблявся Секретаріатом Кабінету Міністрів у тісній співпраці з громадянським суспільством.

Курс на інкорпорацію принципів належного врядування в систему державного і публічного управління в Україні було продовжено завдяки реалізації міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», основними принципами якої є доступ до публічної інформації, участь громадськості, підзвітність та впровадження технологій та інновацій для підзвітності та прозорості на основі розвитку

сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та електронного урядування. Так, в 2023 році Секретаріатом Кабінету Міністрів було забезпечено інклюзивний процес розроблення нового плану дій України з впровадження Ініціативи. В межах плану дій з реалізації Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», зокрема, створюється система DREAM, що покликана забезпечити прозорість відбудови України. Крім того, планом передбачено залучення громадян до напрацювання стратегічних документів щодо відновлення та розвитку регіонів, що може бути забезпечено через налагоджену політичну комунікацію влади і суспільства (Окша, 2024).

Слід також зазначити, що в політичній комунікації в умовах війни продовжується євроінтеграційний наратив, незважаючи на певні обмеження політичної участі громадян в прийнятті політичних рішень і здійсненні громадського контролю за органами державного управління і уряду. А отже орієнтація України на євроінтеграції і вступ до Європейського Союзу звучить як один з провідних дискурсів в політичній комунікації, незважаючи на воєнний стан і тривалість війни. Наприклад, «5 червня 2024 року в Києві відбулося друге засідання Керівного комітету Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова» за участі громадськості. Де зазначено, що заходи і проекти Плану дій є вагомим підтримкою процесів, орієнтованих на відбудову та економічне відновлення України, підвищення стійкості державних установ, захисту основоположних прав громадян, набуття повноправного членства в ЄС» (Ніцевич, 2024). Також слід зазначити що Проект Ради Європи «Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень в Україні» впроваджується Офісом Ради Європи в Україні в рамках ухваленого Плану дій для України «Стійкість, відновлення, реконструкція» на 2023–2026 рр., метою якого є збільшення впливу і політичної участі громадськості та органів державного і публічного управління для подальшої співпраці між ними й побудови сталого інклюзивного політико-комунікаційного діалогу і співробітництва в процесі прийняття рішень (Проект, 2024).

На інституційно-організаційному рівні актуальним є створення Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України. Діяльність Центру спрямована на: 1) формування наративів і політичних дискурсів щодо зміцнення позицій України на міжнародній політичній арені; 2) розробку меседжів і суспільно-політичних повідомлень для скоординованої державної комунікації; 3) налагодження ефективної політико-комунікаційної взаємодії держави та громадянського суспільства для скоординованої протидії дезінформації і пропаганди з боку агресора. До того ж Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки виступає як платформа для деліберації (обговорення) суспільно-політичних проблем з громадянами та інституціями громадянського суспільства, розробки питань щодо напрямків і методів з протидії дезінформації і пропаганди, проведення інформаційно-політичних кампаній, створення соціальної реклами, формування стратегії мобілізації і рекрутингу (Ткачова, Іваницька, Похожалова, 2022).

Отже, незважаючи на продовження війни, правовий режим воєнного стану, політична комунікація влади і суспільства з одного боку, набуває ознак стратегічної комунікації як єдиного вектору комунікаційного процесу, а з іншого – враховує запити суспільства на прозорість і відкритість суспільно-політичної інформації з боку владних структур, політичних суб'єктів, уряду і парламенту. Особливого значення набуває доступність і прозорість інформації в провідних каналах політичної комунікації в умовах воєнного стану.

Для оцінки ефективності провідних каналів реалізації політичних комунікацій між державою і суспільством, а також визначення чинників підвищення ефективності політичної комунікації в умовах воєнного стану було проведено експертне опитування серед науковців в сфері політичних наук, які займаються вивченням проблеми взаємодії держави і суспільства у політико-комунікаційному вимірі (n=56, березень – квітень 2025 р.).

Для визначення основних джерел інформації про політичне та економічне життя в країні, ситуацію на фронті респондентам було запропоновано відповісти на питання: «З яких джерел, на Вашу думку, населення України частіш за все отримують інформацію про політичне та економічне життя в країні, ситуацію на фронті (можна обрати 3 варіанти відповіді)?». Результати представлено на рис. 1.

Результати дослідження вказує на те, що основними каналами політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану виступають електронні канали інформації (соціальні мережі, новинні інтернет-сайти, чати, блоги тощо) і офіційні заяви і виступи представників влади. Друковані ЗМІ і радіо, на думку експертів, мають найменший показник. Особисті зв'язки, думки родичів, колег, друзів також, на думку експертів, мають невеликий вплив на громадян.

Причому, найбільший ступінь довіри в інформаційно-комунікативному політичному просторі України мають: Президент України (79,5%), представники ЗСУ (74,2%), журналісти і воєнкори (60,1%), представники Офісу Президента України (57,3%). Найбільший негативний рівень довіри отримали депутати ВРУ (44,7%) і представники політичних партій (35,6%), що свідчить про фрагментованість політичного простору в Україні і відсутність комунікативної взаємодії політичних партій і суспільства.

Рис. 1. Канали політичної комунікації, які на думку експертів, мають значення для громадян України в умовах війни (можна було обрати 3 варіанти відповідей)

Для визначення чинників підвищення ефективності політичної комунікації в умовах воєнного стану експертам було запропоновано відповісти на питання: «Оберіть, будь-ласка, 4 (чотири) найбільш значимих чинників, які б сприяли підвищенню ефективності політичної комунікації в умовах воєнного стану?» (рис. 2).

Серед основних чинників підвищення ефективності політичної комунікації експерти відзначають фактори, пов'язані із протидією інформаційно-психологічному впливу з боку країни-агресора

Рис. 2. Чинники підвищення ефективності політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану (можна було обрати не більше 4 варіантів відповідей)

в засобах масової комунікації, особливо в мережі Інтернет, а також захищеністю персональних даних від кібератак: посилення боротьби з дезінформацією і пропагандою (85,8%) і посилення інформаційної безпеки в Інтернет середовищі (77,2%). Також значний відсоток експерти відзначили такі фактори як надання достовірної інформації про політичну і воєнну ситуацію в країні (74,2%) і налагодження ефективної комунікації між владними структурами та інституціями громадянського суспільства (72,3%). Найменший показник має такий чинник як доступність інформації про діяльність посадових осіб (32,9%), що в умовах війни є виправданим через можливість доступу до такої інформації з боку РФ. Отже, підтримка національних засобів масової інформації (особливо незалежних ЗМІ), створення безпечного інформаційного інтернет-середовища, налагоджена комунікаційна взаємодія влади і громадянського суспільства можуть виступати чинниками підвищення рівня ефективності політичної комунікації в умовах воєнного стану.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, узагальнюючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки:

- по-перше, політична комунікація виступає як комунікаційна взаємодія між владою і суспільством з метою легітимації державно-політичних рішень, стабілізації суспільно-політичних відносин і підтримки позитивних настроїв в суспільстві і його адаптації до викликів сучасності, серед яких для України є російсько-українська війна;

- по-друге, особливостями політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану в Україні визначено: обмеження на громадський контроль за діяльністю державних органів; нерозвиненість громадсько-політичної комунікації; політична комунікація в умовах воєнного стану набуває ознак стратегічної комунікації; політична комунікація в умовах війни переміщується в інформаційне інтернет-середовище, причому значна частина населення отримує інформацію із соціальних мереж та месенджерів; в політичній комунікації в умовах війни продовжують транслювати євроінтеграційний наратив, незважаючи на певні обмеження політичної участі громадян в прийнятті політичних рішень;

- по-третє, основними каналами політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану виступають електронні канали інформації і офіційні заяви і виступи представників влади;

- провідними чинниками підвищення ефективності політичної комунікації влади і суспільства в умовах війни, на думку експертів, є: протидія інформаційно-психологічному впливу з боку країни-агресора в засобах масової комунікації, особливо в мережі Інтернет; посилення боротьби з дезінформацією і пропагандою; надання достовірної інформації про політичну і воєнну ситуацію в країні; налагодження ефективної комунікації між владними структурами та інституціями громадянського суспільства.

Перспективним напрямком подальших досліджень є визначення механізмів удосконалення політичної комунікації влади і суспільства в умовах воєнного стану і у період післявоєнного відновлення України.

Bukanov G. Political communication of the authorities and society under martial law in Ukraine

The article defines the features of political communication of the authorities and society under martial law. It is determined that political communication acts as a communication interaction between the authorities and society in order to legitimize state and political decisions, stabilize socio-political relations and support positive sentiments in society and its adaptation to the challenges of modern times, including the Russian-Ukrainian war for Ukraine. Institutions of civil society in wartime influence the adoption by parliament of normative legal acts adapted to the realities of wartime and responsible for regulating the socio-political life of the country. But organizations of the public sector of society are still limited in communication interaction with the authorities and government bodies, and therefore, in order to eliminate such shortcomings, it provides for regulation at the normative and legal level of such interaction under martial law. The features of political communication of the authorities and society under martial law in Ukraine are: limitation of public control over the activities of government bodies; underdevelopment of socio-political communication; political communication under martial law acquires the characteristics of strategic communication; political communication in war conditions is moving to the online information environment, with a significant portion of the population receiving information from social networks and instant messengers; in political communication in war conditions, the Euro integration narrative continues to be broadcast, despite certain restrictions on the political participation of citizens in political decision-making. Based on the results of an expert survey, the main channels of political communication between authorities and society in martial law conditions were identified: electronic information channels and official statements and speeches by government representatives. The following factors are identified for increasing the effectiveness of political communication in war conditions: counteracting the information and psychological influence of the aggressor

country in the media; strengthening the fight against disinformation and propaganda; providing reliable information about the political and military situation in the country; establishing effective communication between government agencies and civil society institutions.

Key words: political communication, political power, civil society, mass media, online information environment.

Література:

1. Акайомова А. (2011) Політична комунікація як процес взаємодії політичних суб'єктів. *Політичний менеджмент*, № 1, 87–91.
2. Лушахіна Т. (2023) Комунікативна політика органів публічної влади під час війни. *Публічне адміністрування і регіональний розвиток*, № 20, 471–491.
3. Михайлова О.Г. (2022) Стратегічні комунікації в інформаційній політиці держави: шляхи розвитку в умовах російсько-української війни. *Публічне управління і адміністрування в Україні*, Випуск 30, 23–26.
4. Ніцевич О.В. (2024) Проблеми комунікації між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*, № 2, 10–14.
5. Окша Н.В. (2024) *Залучення громадськості до формування та реалізації державної політики під час воєнного стану*. URL: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/>
6. Проект (2024) Ради Європи «Зміцнення стійкості демократичних процесів через громадську участь під час війни та в післявоєнний період». URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/promoting-civilparticipation-in-democratic-decision-making-inukraine>.
7. Тищенко Ю., Байор П., Товт М., Горобчишина С. (2010) *Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство*. К., : Агентство «Україна», 148.
8. Ткачова Н.М., Іваницька О.М., Похожалова А.І. (2022) Стратегія розвитку комунікацій держави та суспільства під час дії правового режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, Випуск 5, 33–37.
9. Хорішко Л. (2022) *Стратегічні комунікації України в умовах російсько-української війни*. URL: <https://baltijaapublishing.lv>.
10. Цимбалюк В.І. (2023) Взаємодія органів влади з інститутами громадянського суспільства: специфіка в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*, Вип., 1 (66), 46–54.
11. Шиманова-Стефанишин О.В. (2024) Вплив політичної комунікації на державотворчі процеси в Україні. *Науковий журнал «Політикус»*, Випуск 4, 107–112.
12. Popovych Y., Marakin V.I. (2024) Structural and functional aspects of political communication in the context of modern social development. «Academia Polonica» Scientific journal of polonia university. *Periodyk naukowy akademii polonijnej*. 65, 4, 209–219.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2025

Стаття рекомендована до друку 10.06.2025

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ УСПІХИ ПРАВОРАДИКАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ У ФРАНЦІЇ 2024 ТА НІМЕЧЧИНІ 2025 РОКУ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ПОЛІТИЧНУ КРИЗУ

Василиндра В. Р.,

аспірант кафедри політології і державного управління

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID ID: 0000-0001-5278-0473

valentyn.vasylyndra@uzhnu.edu.ua

Стаття присвячена аспектам електорального успіху праворадикальних партій на позачергових парламентських виборах 2024 року у Республіці Франція та 2025 року у Федеративній республіці Німеччина, впливу на результати таких виборів міграційних криз, військових конфліктів та економічної нестабільності, що у свою чергу передбачає аналіз партійного ландшафту парламентів країн, які входять до предмету дослідження та зумовлює необхідність охарактеризувати право радикальні партії як соціальне та політичне явище.

У статті розкрито тенденції, що зумовили «правий» поворот у політичних процесах Європейського Союзу, встановлено основоположні принципи та погляди на управлінські процеси у державі, виокремлено групи інтересів, що визначають автентичність праворадикальної ідеології та звернуто увагу на основних з них – ролі народу як носія державності та демократії, питань свободи народу та його волевиявлення, економічних аспектів політичного регулювання та ролі соціального забезпечення, співвідношення малого/середнього та транснаціонального бізнесу, впливу наднаціональних утворень на порядок денних держав-членів таких наднаціональних утворень та ролі глобалізаційних процесів.

Разом з теоретичними напрацюваннями, у статті проаналізовано причини та передумови проведення позачергових парламентських виборів у країнах, праворадикальні партії яких є предметом дослідження, здійснено огляд партійного ландшафту Республіки Франція та Федеративної республіки Німеччина, встановлено підстави зростання підтримки партій крайнього правого політичного спектру, серед яких – акцентування уваги партійних програм на політиці національної ідентичності, міграційна криза, стагнація економіки, військові конфлікти у Східній Європі та на Близькому Сході та зроблено низку висновків щодо перспектив розвитку суспільно-політичних процесів як з огляду на значну частку місць у парламентах так і з огляду на опозиційну роль праворадикальних партій.

Ключові слова: вибори, парламентські вибори, політичні партії, праворадикальні партії, ультраправі партії, ідеологія, міграції, зовнішня політика, глобалізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Політичні кризи, зміни пріоритетів у обранні електоральної бази з бідних прошарків населення на середній клас, який прагне захисту як від посягань держави, так і третьої сторони, якою є іммігранти та наднаціональні утворення, втрата співпраці політиків з виборцями призвели до зростання політичної ваги партій з популістською риторикою. Антимусульманські протести, рух антиглобалістів, Європа без мігрантів, мітинги проти біженців та квот на їх розподіл в межах країн ЄС, мітинги проти політики відкритих дверей, яку відстоюють в Брюсселі. Ця тенденція засвідчує загальне розчарування або навіть несприйняття якості розв'язання питань регіональної безпеки, політики економіки, відсутністю врегулювання процесу масової міграції, втручанням наднаціональних утворень у внутрішні справи держав щодо квот на розподіл біженців, проведення реформ тощо. Зростання ролі та електоральні успіхи праворадикальних партій у Франції та ФРН є вираженням політичної та соціальної волі щонайменше частини народу, як наслідок, уже сьогодні предметом аналізу є найширше представлення праворадикальних поглядів у парламентах провідних держав Європи, що в свою чергу зумовлює необхідність вирішення викликів, що ставлять сучасні глобалізаційні процеси, зокрема щодо космополітичної етики та національної солідарності

та розробки теоретичної бази щодо їх співвідношення, зокрема, з огляду на сучасні політичні процеси у країнах Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Важливий внесок у розробку теоретичного наукового доробку щодо даної тематики здійснені такими науковцями як Ч. Еверт, Х. Крієсі, Я. Бучек, М. Плешивчак, Ч. Ламур, Б. Гіблін, Г. Бетц, Г. Кітшелт К. Мудде, П. Ігнаці, Р. Ітвелл, П. Норріс, праці яких є підґрунтям для нових наукових розробок і публікацій. Аналізуючи український науковий дискурс, варто відзначити, що найбільш системно ця тематика представлена у працях А. Шеховцова, електоральний та ідеологічний виміри крайніх правих політичних партій розглянуто у роботі М.Гримської, у межах огляду та систематизації теоретичних напрацювань про партійні та виборчі системи країн Європейського Союзу, характеристика праворадикальним партіям надається у працях А. Романюка, Ю. Ключковського, Ю. Остапця, Ю. Шведа.

Метою статті є з'ясування специфіки сучасних ультраправих політичних партій у країнах Європи як явища, з'ясування специфіки ідеології політичних партій крайнього правого спектру та формування внутрішньої та зовнішньої політики держави та визначення основних причин зростання електоральної привабливості таких партій у електоральних процесах Франції 2024 року та ФРН 2025 року.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У ході аналізу ідеологічної основи діяльності право радикальних партій, перш за все, необхідно встановити основоположні принципи та погляди на управління державою та аспекти внутрішньої політики. У межах даного дослідження, встановлення змісту таких принципів має особливе значення з огляду на звинувачення ультраправих партій у антидемократичній риториці та способі управління (Полякова, 2012).

Праворадикальні партії характеризуються централізованою організацією та чіткою ієрархією, у своїй риториці наголошують на важливості демократії. Ультраправі заперечують сучасні форми розвитку демократії, підтримуючи принципи, закладені на початкових етапах демократії та характеризують себе як позасистемні.

Стародавні демократії передбачали пряму участь громадян у політичних процесах та відповідальність влади перед народом. З розвитком сучасних держав демократія стала представницькою, де політичні партії агрегують інтереси різних груп, намагаючись задовольнити потреби електорату через свої передвиборні програми.

Ця модель управління заклала основу більшості сучасних демократій, при цьому визнаючи необхідність обмеженого делегування влади народу через низький рівень освіти та можливість прийняття імпульсивних рішень, які можуть завдати шкоди державі. Для цього було створено превентивні механізми, такі як парламентське схвалення результатів референдумів.

У міру підвищення рівня освіти громадян зростала і їхня громадянська активність, проте політичні партії не змогли пристосуватися до цих змін, зберігши стабільну електоральну базу серед відданих виборців. (Гримська, 2016).

Аналізуючи програмні документи сучасних ультраправих політичних партій можливо виокремити низку груп інтересів або поглядів, що впливають на автентичність їх ідеології

Перша група поглядів, що становлять ідеологічну базу праворадикальних партій звертає увагу волю народу як основний напрямок розвитку існуючої моделі влади, яка повинна здійснюватись через інструменти прямої демократії.

У контексті поглядів крайніх правих на безпеку держави важливо також розглянути їхнє ставлення до військового обов'язку, який нерозривно пов'язаний із свободою. Вони вважають, що людина, котра прагне жити у мирному і безпечному суспільстві, повинна бути готовою присвятити частину свого життя і пройти базову армійську підготовку, що формує чіткий зв'язок захисту громадянина державою та захисту держави громадянином (Alternative für Deutschland [AfD], 2024).

До другої групи поглядів, притаманних крайнім правим політичним партіям, відносяться переконання, щодо економіки та ролі соціальної держави – аналіз власне партійних документів свідчить про другорядність даної проблематики. Водночас, характеристика ультраправої ідеології без визначення специфіки економічного аспекту діяльності держави та суспільства свідчатиме про недостатнє висвітлення проблематики.

Крайні праві політичні партії, у своїх маніфестах, значну увагу приділяють захисту національного виробника, а відтак – держава має створювати механізми захисту своїх підприємців від міжнародної конкуренції насамперед у тих сферах і галузях, які є важливими для економіки країни та які найбільшою мірою страждають від негативних впливів глобалізації. Разом з тим, поза увагою не залишено ідеї захисту з боку держави малого та середнього бізнесу, які не можуть конкурувати з транснаціональними компаніями, розвивають інфраструктуру та сплачують податки, не обираючи,

натомість, країни з пільговими податковими режимами (Rassemblement National [RN], 2024; Alternative für Deutschland [AfD], 2017).

Розглядаючи погляди представників крайнього правого політичного спектру неможливо оминути міграційну політику, яка не позбавлена протиріч – у програмах крайніх правих партій наявні відмінності між прихильним ставленням до представників інших європейських країн, які є носіями загальноєвропейської культури та мігрантів позаєвропейського походження, яких, зазвичай, ультра-праві політичні сили розглядають як джерело підвищення злочинності, оскільки у більшості мігрантів не виникає відчуття належності до тієї спільноти, де вони проживають, а відтак не виникає і обов'язку дотримуватися правил поведінки такої спільноти (Aked, Jones and Miller, 2019).

Характеризуючи погляди крайніх правих політичних партій на зовнішню політику, політичні програми партій та зміст публічних виступів їх представників виокремлюють такі проблеми як глобалізація та євроінтеграція.

Наслідки глобалізації розглядаються відходячи від узагальненої риторики, часто занадто абстрактної для пересічного виборця, зосереджуючи увагу економіці, суспільному житті і міжнародних відносинах. Формування спільного ринку і відкриття кордонів базувалось на необхідності активізувати міжнародну торгівлю та забезпечити умови для вільної і рівної конкуренції. Проте, наслідком такої конкуренції, стала неможливість національних виробників протистояти транснаціональним корпораціям, які завдяки обсягам активів та гнучкості їх розміщення витісняють малий та середній бізнес – головних роботодавців у країні, що в свою чергу призводить до зростання безробіття та зачіпає вже сферу соціальної підтримки та забезпечення. Ведучи розмову про євроінтеграцію, більшість крайніх правих політичних партій розглядають Європу як простір спільної культури, історії, цінностей та релігії, а відтак Європейський Союз повинен залишатись об'єднанням християнських країн, що виключає можливість приєднання Туреччини. Разом з тим, економічні чинники також відіграють дуже важливу роль оскільки діяльність європейських спільних інституцій є занадто витратною частиною бюджетів окремих країн (Balfour & Lehne, 2019).

Як зазначає Ю. Остапець, електоральну базу праворадикальних політичних партій утворюють: а) робітники некваліфікованої та низькокваліфікованої праці, які через розвиток новітніх технологій втрачають робочі місця та перспективу знайти інше місце праці; б) вразливі верстви населення, які залежать від державної допомоги (соціальних виплат), і яких приваблює «соціальний шовінізм» праворадикалів; в) представники малого бізнесу (фермери, власники невеликих крамниць, кафе і ресторанів, агенцій надання послуг, майстерень тощо), які потерпають від транснаціональних кампаній і сподіваються на державний протекціонізм, сприятливу податкову політику, популяризацію національного продукту, про що чітко вказано у програмних положеннях «нових правих»; г) молодь.

Таким чином, на відміну від мейнстримних партій, чиї програми орієнтовані в основному на бенефіціаріїв глобалізації, праворадикали роблять ставку на тих, хто програв від неї (Остапець, 2023).

Одним із найбільш очевидних факторів, що впливає на ймовірність голосування за крайні праві партії, є тип виборчої системи в конкретній країні. Це також включає інші виборчі правила, такі як реєстрація кандидатів чи ведення передвиборчої кампанії. Чим рівніший доступ до необхідних ресурсів і більш пропорційний розподіл мандатів, тим вищі шанси крайніх правих партій на електоральний успіх. Це пояснюється тим, що мажоритарна система обмежує можливості для нових партій. По-перше, вона має механічний ефект: третя та четверта партії отримують значно менше місць у парламенті, ніж їхній відсоток голосів. По-друге, психологічний ефект змушує виборців вважати голосування за менші партії марним і голосувати за одну з двох основних, що ускладнює появу нових політичних сил.

Маючи вихідні дані щодо ідеологічних поглядів право радикальних партій на роль держави у регулюванні діяльності суспільства, на культуру, економіку, зовнішню та внутрішню політику, ознайомившись із електоральною базою ультраправих партій, видається за можливе провести аналіз результатів головних праворадикальних політичних партій Франції та ФРН на останніх парламентських виборах.

23 лютого 2025 року в Німеччині відбулися федеральні вибори, на яких було обрано 630 депутатів 21-го Бундестагу, порівняно з 736 у 2021 році, що пов'язано з реформами виборчого законодавства.

Вибори 2025 року відбулися на сім місяців раніше запланованого терміну через розпад чинної правлячої коаліції 2024 року і стали четвертими достроковими виборами в історії післявоєнної Німеччини та першими з 2005 року. Три опозиційні партії збільшили кількість голосів на виборах, порівняно з попередніми федеральними виборами 2021 року. Консервативний альянс ХДС/ХСС став найбільшою групою в Бундестазі, незважаючи на те, що цей результат є значно нижчим за 41,5% голосів, які вони набрали в 2013 році, і став другим із найгірших результатів з 1949 року, це дозволило їм очолити новий уряд (Die Bundeswahlleiter [DB], 2025).

Дострокові вибори в Німеччині, спровоковані розпадом лівої коаліції канцлера Олафа Шольца, призвели до різкого зсуву вправо. Ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини» (АДН) подвоїла свою частку та досягла найкращого результату на загальнонаціональних виборах у Німеччині, отримавши друге місце.

Альтернатива для Німеччини отримала 10,328,780 голосів, що становить 20.8%, отже партія зафіксувала найвищу підтримку виборців та покращила результат на 10,4% щодо попереднього електорального циклу. Частково, успіх партії пов'язаний з позицією щодо політики імміграції та низки економічних проблем (Downes, 2025).

Альтернатива для Німеччини вже була найбільшою опозиційною силою 2017 році, коли вперше потрапила до парламент. Проте, наразі партія є значно сильнішою, а сучасна коаліція – більш хиткою. Більша частка голосів у АДН також означає, що вона отримає більше державних грошей, що дозволить парламентарям вносити більше пропозицій і мати більше впливу на парламентські комітети. У Німеччині розмір державного фінансування партії залежить від її результатів на виборах. У 2024 році АДН отримала близько 10 мільйонів євро державного фінансування, але після подвоєння своєї частки голосів і збільшення кількості членів, у партії з'являться значні фінансові можливості.

Разом з тим, голови комітетів поділяються залежно від партійної сили, а найбільша опозиційна сила традиційно очолює бюджетний комітет країни, який веде переговори та затверджує урядовий бюджет. Однак АДН також може бути зацікавлена в тому, щоб очолити комітет внутрішніх справ, який займатиметься внутрішньою безпекою (Nöstlinger & Schultheis, 2025).

Німецька ультраправа політична партія Альтернатива для Німеччини виникла лише у 2013 р., а відтак – можливість ґрунтовного аналізу її програмних документів є обмеженою. Разом з тим, історія партії бере початок з 2010 року, коли у суспільстві постало питання доцільності масштабної фінансової допомоги іншим країнам, що викликало необхідність формування тих політичних сил, які б змогли запропонувати інший зовнішньополітичний курс для Німеччини. Критики зовнішньоекономічної допомоги, що походить з Німеччини об'єдналися у низку громадських ініціатив, що і стало основою заснування партії у 2013 році (Decker, 2022). Партія керується «Керівними принципами Альтернативи для Німеччини», що затверджені у 2014 році і низкою передвиборчих програм, розроблених спеціально на вибори різного рівня, де ці положення деталізуються та конкретизуються.

Зокрема, на виборах до Європейського Парламенту та Бундестагу партія робила наголос на кризу в «єврозоні», нові виклики і політичні проблеми, особливо у сферах енергетики, зайнятості, сім'ї та імміграції. При цьому, народу, як носію влади та суверенітету нав'язують програми і зобов'язання ззовні через європейські інституції.

Напротивагу Альтернативі для Німеччини, ідеологія французького Національного союзу пройшла більш тривалу еволюцію. Перша програма партії мала назву «Захищаючи французьке» та була представлена на виборах 1973 року, а партія закликала до відновлення та захисту традиційних національних цінностей, обмеження втручання держави в економіку з одночасним створенням програм підтримки малого бізнесу. У цій програмі партія висловлювала позитивне ставлення до європейської інтеграції і виступала за утворення конфедерації, яка б включала і Великобританію (Shields, 2007).

У перших програмах партії питання імміграції майже не згадувалося, що стало головним питанням значно пізніше. Однак поміркованість таких програм не задовольнила радикальні групи і призвела до розколу всередині партії. Після того, як влада зосередилася в руках Жана-Марі Ле Пена, партія поступово почала трансформуватися у професійну політичну організацію, що відбилося в її програмних документах. У 1980-х роках Національному фронту вдалося подолати маргіналізацію та здійснити електоральний прорив. Це, у свою чергу, спричинило черговий перегляд програми партії. У ній наголошувалися питання імміграції та правопорядку, які були взаємопов'язані. Відповідно до нової позиції, зростання імміграції призводить до зростання злочинності, іммігранти забирають робочі місця та соціальні блага, які мають належати французьким громадянам. Також висловлювалася ідея про неможливість інтеграції людей із незахідних культур до європейського суспільства. На відміну більшості інших крайніх політичних сил, Національний союз спочатку дотримувався як проєвропейських, а й чітко виражених проамериканських позицій. Підтримуючи економічні моделі тетчеризму та рейганізму, партія виступала за розширення співробітництва зі США. Лідер політичної сили Жан-Марі Ле Пен навіть вважав США прикладом для наслідування у багатьох аспектах життя. Однак ці переконання змінилися після початку війни у Перській затоці на початку 1990-х років. Національний фронт різко критикував втручання США та ООН у цей конфлікт (Гримська, 2016).

Разом з тим, розширення сфери повноважень загальноєвропейських інституцій та суттєве обмеження народного суверенітету наднаціональними утвореннями, зовнішньополітичні та економічні зобов'язання викликали побоювання у представників ультраправих політичних партій. (Mayer & Perrineau, 1992). Водночас, електоральні процеси пов'язані з Європейським Парламентом з одного боку не мають реального впливу на захист окремих соціальних груп у конкретних країнах, з іншого

боку можуть дестабілізувати внутрішнє політичне середовище у державі – у 2024 році основною причиною розпуску Національної Асамблеї Франції та призначення позачергових виборів стало те, що 9 червня, у країнах Європейського Союзу, відбулися фінальні голосування на виборах до Європарламенту, відповідно до результатів яких, популярність ультраправих партій спостерігалася в ключових країнах ЄС – у Німеччині праворадикальна «Альтернатива для Німеччини» випередила правлячих соціал-демократів Олафа Шольца та інші партії коаліції в Бундестазі. В Італії також перемогу здобула права партія «Брати Італії» Джорджі Мелоні – чинного прем'єр-міністра країни.

З 2017 року Франція не розв'язала ключових проблем, подолання яких було основою виборчої програми чинного президента Франції у 2017 році – суспільне невдоволення інфляцією, падінням купівельної спроможності, нелегальною міграцією та вуличною злочинністю збільшувалось. Такий накопичувальний ефект безпосередньо вплинув на результат виборів до Європарламенту, де громадяни підтримали Ле Пен – пропрезидентський альянс «Відродження» набрав лише 14,6% голосів на виборах до Європарламенту та вдвічі поступився «Національному союзу» (31%) (European Parliament [EP], 2024). Відповіддю Макрона став розпуск парламенту та призначення дострокових виборів.

За результатами виборів «Новий народний фронт» – отримав 182 місця в парламенті, «Разом» – 168 місць, «Національний союз» – 143 місця, «Республіканці» – 63 місця. Решта місць розподілені між іншими кандидатами (Aubert, Breteau, Ferrer and Manon, 2024).

Отже, партія під керівництвом Марін Ле Пен скористалася зростанням популярності ультраправих і популістських ідей, акцентуючи увагу на питаннях імміграції та національної безпеки та здобула значну кількість місць у Національних зборах. Це дозволило партії стати однією з основних політичних сил у парламенті. Частково, цей успіх спричинено негативним впливом соціальних протестів і економічних труднощів, які стали невід'ємною частиною політичного порядку денного та погіршили становище партії президента Емманюеля Макрона, яка зберегла значну частину своїх місць, але втратила частку контролю, що ускладнить їй проведення реформ без союзників.

Перемога Нового народного фронту не забезпечила абсолютної більшості в парламенті, що спричинило необхідність формування коаліцій та створило умови для політичних переговорів та компромісів. Водночас, парламентська та урядова нестабільність може уповільнити процес прийняття законів і реформ, оскільки різні групи будуть боротися за вплив та відстоювати положення своїх програм.

Разом з тим, посилення правих сил впливає на французьку політику стосовно Європейського Союзу, зокрема, на питання імміграції та європейських реформ.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку.

Ультраправі політичні партії виступають за абсолютний та безумовний пріоритет національних інтересів, народний суверенітет, що не може бути обмежений наднаціональними утвореннями. Крайні праві політичні партії категорично проти виступають проти того напрямку, в якому розвивається Європейський союз з огляду на його федералізацію щодо кількості повноважень щодо прийняття важливих рішень європейським бюрократам.

Результати парламентських виборів 2024 року у Франції та 2025 року у ФРН свідчать про дуже фрагментований політичний ландшафт. За результатами виборів ці країни могли стати одним з перших великих європейських демократій, де уряд сформують ультраправі політики.

Крайнім правим на виборах, які відбулися у Франції, прогнозували впевнену перемогу, за сприятливого збігу обставин – абсолютну більшість із перспективою формування уряду на чолі з головою партії Ле Пен – Жорданом Барделлою, у найгіршому випадку – просту більшість,.

На минулих виборах, у 2022 році, партія перевищила прогнози соціологів, виборовши 89 місць на протипагу прогнозованим 40-50, а за підсумками парламентських виборів 2017 року мала всього вісім депутатів у Національній Асамблеї. Проте, «Національний союз» не зміг задовольнити попит виборців достатньою кількістю професійних кандидатів – французькі ЗМІ перед другим туром «викривали» кандидатів від партії знаходячи расистські та антисемітські висловлювання та демонструючи приклади їх некомпетентності.

Результати виборів свідчать як про суспільний запит на політику крайнього правого спрямування, так і про неготовність самих ультраправих сил до якісного представлення інтересів народу та відсутності достатньої кількості депутатів, що якісно скеровуватимуть державу до виходу з економічної та політичної кризи, а відтак, наразі, роль ультраправих політичних сил полягає у «редагуванні» курсу, що обраний іншими, більш стабільними учасниками політичної арени.

У ФРН, Альтернатива для Німеччини, скоріш за все використає роль найбільшої опозиційної партії щоб завдати шкоди будь-якому уряду, сформованому під керівництвом Фрідріха Мерца. Маючи вдвічі більше можливостей для виступів у парламенті, політика АДН, ймовірно, буде спрямована на антиімміграційні настрої та критику економічних реформ.

Ідеологія ультраправих поступово відходить від радикальних положень, що прослідковується

у останніх політичних програмах партій, а відтак посилення крайніх правих політичних сил може призвести як до виходу з стагнації економіки та політичної кризи, шляхом посиленої артикуляції інтересів народу та його суверенітету так і до погіршення політичного та економічного становища з огляду на надмірний популізм, парламентської та урядової нестабільності, відсутність стратегічного бачення та розколу єдиної Європи.

Vasylyndra V. Electoral success of radical right-wing ideology in the parliamentary elections in France 2024 and Germany 2025 as a response to the political crisis

The article is devoted to aspects of the electoral success of right-wing radical parties in the extraordinary parliamentary elections of 2024 in the Republic of France and 2025 in the Federal Republic of Germany, the impact of migration crises, military conflicts and economic instability on the results of such elections, which in turn involves an analysis of the party landscape of the parliaments of the countries included in the subject of the study and necessitates the characterization of right-wing radical parties as a social and political phenomenon.

The article reveals the trends that led to the “right” turn in the political processes of the European Union, establishes the fundamental principles and views on the management processes in the state, identifies interest groups that determine the authenticity of the radical right ideology and draws attention to the main ones – the role of the people as the bearer of statehood and democracy, issues of people’s freedom and expression of their will, economic aspects of political regulation and the role of social security, the ratio of small/medium and transnational businesses, the influence of supranational entities on the agenda of the member states of such supranational entities and the role of globalization processes.

Along with theoretical developments, the article analyzes the reasons and prerequisites for holding early parliamentary elections in countries whose radical right parties are the subject of research, reviews the party landscape of the Republic of France and the Federal Republic of Germany, establishes the reasons for the growth of support for parties of the far-right political spectrum, including the emphasis of party programs on the politics of national identity, the migration crisis, economic stagnation, military conflicts in Eastern Europe and the Middle East, and draws a number of conclusions regarding the prospects for the development of socio-political processes, both in view of the significant share of seats in parliaments and in view of the opposition role of radical right parties.

Key words: elections, parliamentary elections, political parties, right-wing radical parties, far-right parties, ideology, migration, foreign policy, globalization.

Література:

1. Гримська М. (2016). Крайні праві політичні партії в країнах Європи: ідеологічний та електоральний виміри (докторська дисертація) Київ., 2016. 416 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/ea8/dis_Grymska%20M.I..pdf.
2. Остапеч Ю. (2023). Причини успіху, ідеологічні маркери та електоральні результати праворадикальних партій в країнах Європейського Союзу (2019–2022). Регіональні студії (2023) № 33. URL: <https://www.politico.eu/article/germany-far-right-alternative-for-germany-afd-opposition>.
3. Полякова А. (2012). Праворадикальні партії в Центрально-Східній Європі: це економіка? А. Полякова. *Спільне: журнал соціальної критики*, № 5. 2012. URL: <https://commons.com.ua/uk/pravoradikalni-partiyyi-v-tsentralno/>.
4. Aked H., Jones M., Miller D. (2019). Islamophobia in Europe: How governments are enabling the far-right ‘counter-jihad’ movement. https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/192414854/Aked_Jones_Miller_Counterjihad_report_2019.pdf.
5. Alternative für Deutschland (2017). URL: https://web.archive.org/web/20201104191042/https://cdn.afd.tools/wp-content/uploads/sites/111/2017/04/2017-04-12_afd-grundsatzprogramm-englisch_web.pdf.
6. Alternative für Deutschland (2024). Leitantrag der bundesprogrammkommission programm der Alternative für Deutschland. URL: <https://www.afd.de/wp-content/uploads/2024/11/Leitantrag-Bundestag-swahlprogramm-2025.pdf>.
7. Aubert R., Breteau P., Ferrer M. and Manon M. (2024). La carte des résultats des législatives 2024 au second tour: la composition de l'Assemblée et le député élu dans votre circonscription *LeMonde*. URL: <https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2024/07/08/>

la-carte-des-resultats-des-legislatives-2024-au-second-tour-la-composition-de-l-assemblee-et-le-depute-elu-dans-votre-circonscription_6247510_4355771.html

8. Balfour R., Lehne S. (2024) Charting the Radical Right's Influence on EU Foreign Policy. <https://carnegieendowment.org/research/2024/04/charting-the-radical-rights-influence-on-eu-foreign-policy?lang=en¢er=europe>.
9. Decker F. (2022). Kurz und bündig: Die AfD. <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/afd/211108/kurz-und-buendig-die-afd/>.
10. Die Bundeswahlleiter (2025). Vorläufiges Ergebnis der Bundestagswahl 2025 steht fest. URL: https://bundeswahlleiterin.de/info/presse/mitteilungen/bundestagswahl-2025/27_25_vorlaeufiges-ergebnis.html.
11. Downes J. (2025) The 2025 German election: far-right surge and coalition collapse. URL: <https://theloop.ecpr.eu/the-2025-german-election-far-right-surge-and-coalition-collapse/>.
12. European Parliament. (2024). Election results 2024. European election results. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/european-results/2024-2029/>.
13. Mayer N., Perrineau P. (1992). Why do they vote for Le Pen? *European Journal of Political Research*, 22(1). URL: <https://sciencespo.hal.science/hal-03458164v1/file/1992-mayer-perrineau-why-do-they-vote-for-le-pen.pdf>
14. Nöstlinger N., Schultheis E. (2024). How Germany's far right intends to use its big stage in opposition. URL: <https://www.politico.eu/article/germany-far-right-alternative-for-germany-afd-opposition/>
15. Rassemblement national (2024). Bardella premier ministre. 202406 programme. URL: <https://rassemblementnational.fr/documents/202406-programme.pdf>.
16. Shields J. (2007). The extreme right in France: from Pétain to Le Pen. James Shields. New York: Routledge, 2007. 432 p.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 19.06.2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ В ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Єгорова О. В.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету*

«Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-9003-6909

egorova.olena@gmail.com

Рудік О. М.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету*

«Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-5671-5476

omrudik@gmail.com

У статті висвітлюється трансформація ролі Європарламенту в політиці Європейського Союзу на тлі наявних викликів сьогодення. Зазначено, що Європейський Парламент є єдиною в світі наднаціональною представницькою установою, і її роль у політиці Європейського Союзу постійно зростає. Показано, що кардинальні зміни у функціонуванні Європарламенту розпочались із загальноєвропейських виборів 1979 р., що встановило прямі зв'язки між європейцями і обраними ними представниками. Віхами на шляху збільшення ролі Європарламенту були Маастрихтський (1992 р.), Амстердамський (1997 р.), Ніццький (2001 р.) та Лісабонський (2007 р.) договори. Зазначено, що серед засад діяльності Європарламенту є інструментарій для оцінки ситуації з правами людини та демократією в країнах, застосування принципу дегресивної пропорційності при розподілі місць для держав-членів, згуртування депутатів за принципом ідеологічного підґрунтя політичної групи. На сьогоднішній день Європарламент має повноваження участі в призначенні Президента Комісії і комісарів, членів Європейського суду аудиторів та Омбудсмена. Важелі впливу включають право звертатися до Європейської Комісії з проханням подати законодавчу пропозицію, прийняття рішень щодо бюджету ЄС разом із Радою ЄС. Доведено, що поділ повноважень із Радою є проявом демократичної реалізації влади, що передбачає баланс представництва на рівнях громадян, країн і Союзу загалом. Показана тенденція зростання явки виборців на виборах до Європарламенту 2019 р. та 2024 р. Зроблено висновок про авторитет Європарламенту серед громадян, які бачать у ньому запоруку сталості демократичних традицій і європейської єдності.

Ключові слова: Європейський Парламент, Європейський Союз, Європейська Комісія, транснаціональне представництво, явка виборців.

Постановка проблеми. Останні два десятиліття характеризуються посиленням у світі авторитарних тенденцій, що розгортаються на тлі погіршення ситуації з безпекою. За цих умов значимості набувають чинники, здатні виступати гарантами сталого розвитку і демократичних засад. Стороною, прихильною демократії і міжнародному праву, залишається Європейський Союз. Його політика формується через взаємодію інституцій, легітимність яких забезпечується механізмом формування представницької установи – Європейського Парламенту. З огляду на наявні тенденції й відповідну потребу у силі, що зможе згуртувати зорієнтованих на порядок й демократію акторів, актуальним є питання вивчення трансформації ролі Європарламенту в політиці Європейського Союзу та з'ясування можливостей установи в умовах сьогоденного життя.

Аналіз останніх досліджень. У значній сукупності присвячених Європарламенту наукових праць – монографії, ювілейні видання, наукові статті. Серед них є такі, що розглядають повноваження Європарламенту (ЄП) в динаміці, в історичній ретроспективі, але також є і такі, що зосереджені на його статусі й ролі в конкретний період. Так, інформативною є книга «Будівництво парламенту: 50 років історії Європейського Парламенту 1958–2008». В ній історики та політичні експерти розглядають архітектуру, механізми й політику Європарламенту в контексті парламентаризації Європейського Союзу, зумовленої потребою заповнити «демократичний дефіцит», що розглядався як «парламентський дефіцит» (Building Parliament, 2009, с. 14). Аспекти проведення виборів до Європарламенту висвітлені в написаній за редакторства професора Германа Шмітта книзі «Вибори до Європейського Парламенту після розширення на Схід» (Schmitt, 2010). Колектив авторів вивчає виборчі кампанії до і після розширення Європейського Союзу за рахунок посткомуністичних країн Східної Європи і замислюється над змінами легітимності ЄС в нових умовах.

Ґрунтовністю позначена й праця «Європейський Парламент у конкуруючому союзі». Колектив дослідників проаналізував спроможність інституції застосовувати оновлені Лісабонським договором повноваження та приймати рішення з ключових питань, серед яких зміни в економічному управлінні Євросоюзу та бюджет, надання притулку, ситуація з Brexit (Bressanelli & Chelotti, 2020 р.). У рамках видання Магнус Шоллер та Адрієнна Ерітьє зосереджуються на отриманому Європарламентом праві спільного прийняття рішень в економічному управлінні (Schoeller & Héritier, 2020). Про законодавчі і бюджетні повноваження Європарламенту йдеться у Пола Кардвелла, Давора Янчича і Джакомо Бенедетто (Cardwell & Jančić, 2020; Benedetto, 2020). Аріадна Сервент відтворює роль парламентаріїв у формуванні єдиної позиції у реформі системи надання притулку (Servent, 2020). Шарлотта Бьорнс наголошує позитивний вплив Європарламенту на екологічну політику ЄС (Burns, 2020). Едоардо Брессанеллі, Нікола Челотті та Вільгельм Леман зазначають повноваження у сфері координації умов виходу окремої держави з ЄС (Bressanelli, Chelotti & Lehmann, 2020). Емі Креппел та Майкл Вебб розглядають чинник відсутності прямої законодавчої ініціативи ЄП (Kreppel & Webb, 2020). Брігід Лаффан досліджує трансформацію ЄП на тлі процесу європейської інтеграції (Laffan, 2020), а Серджіо Фаббріні – різні ролі ЄП у різних політиках (Fabbrini, 2020).

Важливій складовій проблематики присвячена книга «Європарламент: між виборами та діями» (2024), написана за редакцією румунського дослідника Міхая Александреску (Alexandrescu, 2024). Значна частина праці присвячена ролі ЄП у глобальній політиці прав людини: наданий аналіз механізмів зміцнення його позиції як захисника європейських цінностей. До доволі детальних матеріалів з проблеми можна віднести опис за авторством політолога Олександра Рудіка у виданні «Інституційна система ЄС» (2021). Питанням ролі Європарламенту в різних контекстах також приділяли увагу Данієла Браун, Едгар Гранде (Braun & Grande, 2021), Карлгайнц Нойнрайтер (Neunreither, 1995), Тетяна Краснопольська (2018), Анастасія Донець (2019), Юрій Остапець та Михайло Зан (2024). Хікс Саймон та Хойланд Бьорн у статті зазначили, що розширення повноважень єдиної наднаціональної асамблеї у світі, що обирається прямими виборами, є одним із найвидатніших демократичних подій у Європі за останні десятиліття (Simon & Bjorn, 2013, с. 171).

Отже, проблематика трансформації ролі Європарламенту вже тривалий час перебуває в полі зору дослідників. Утім огляд літератури дає можливість говорити про відтворення ролі Європарламенту в європейській політиці або на тлі тривалих, але таких, що не враховують сьогодення, часових відрізках, або у вузьких тематичних контекстах. Це акцентує увагу на узагальненні матеріалу з урахуванням сьогоденних умов функціонування інституції. Тому **метою статті** є висвітлити тривалий процес трансформації ролі Європарламенту в політиці Європейського Союзу з урахуванням сьогоденних реалій.

Виклад основного матеріалу. Історія Європарламенту пов'язана з витоками процесу європейської інтеграції і сягає корінням підписання 18 квітня 1951 р. Паризького Договору про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), що вступив у силу 23 липня 1952 р. Перший з чотирьох основоположних договорів Європейського Союзу об'єднав Бельгію, Францію, Німеччину, Італію, Нідерланди та Люксембург. Документом були засновані вищі органи влади: Комісія, Асамблея, Рада міністрів і Суд. Перше зібрання прототипу майбутнього Парламенту – Асамблеї ЄОВС у складі 78 представників національних парламентів – відбулось 10 вересня 1952 р. Її тодішні повноваження були скоріше номінальними, хоча пункти Договору включали й формулювання про демократичний контроль над Верховною владою.

Зміна ролі Асамблеї пов'язана з підписанням 25 березня 1957 р. Римських договорів, що заснували Європейську економічну спільноту (ЄЕС) та Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом). За цим послідувало рішення про створення Європейської парламентської асамблеї як єдиного представництва для всіх економічних організацій: ЄОВС, ЄЕС та Євроатому. 19 березня 1958 р. на першу установчу сесію у Страсбурзі зібрались 142 депутати Асамблеї (Building Parliament,

2009, с. 45). В той час її компетенція передбачала контроль за виконавчими органами відповідних регіональних організацій та консультативні функції. Римські договори в ст. 137 повторили положення про врахування національних і спільних інтересів: «Асамблея, яка складається з представників народів держав, об'єднаних у межах Співтовариства, здійснює повноваження щодо обговорення та контролю, які надаються їй цим Договором» (Building Parliament, 2009, с. 16). Згадані договори дещо збільшили обсяг повноважень Парламентської Асамблеї. По-перше, за результатами оцінки річного звіту вона мала право висунення вотуму недовіри Комісії з наступним відправленням її в відставку. По-друге, вищенаведені документи забезпечили контроль Асамблеї над бюджетом Співтовариства. 30 березня 1962 р. її було перейменовано на Європейський Парламент, однак економічний характер об'єднання не передбачав суттєвого розширення його впливу.

Дослідники різних аспектів діяльності Європарламенту наголошують, що зміни в його повноваженнях у цей час відбувались у межах неформальних підходів, одним з яких була застосована з 1964 р. за ініціативою Міністра закордонних справ Нідерландів Йозефа Лунса процедура Luns-Westerterp (Teasdale & Bainbridge, 2012). Вона містила обов'язок Ради та Комісії інформування парламентаріїв щодо торговельних угод, підписаних з третіми країнами. Подальше розширення владних механізмів Європарламенту відбулось завдяки Люксембурзькому договору 1970 р. – він закріпив право остаточного рішення щодо «необов'язкових витрат», та Брюссельському договору 1975 р., що уможлиблював повністю відхиляти бюджет. Цими заходами представницька установа отримала можливість поділу контролю над ресурсами з Радою, що, однак, різнилось від обставин, та посилила свої бюджетні повноваження (Building Parliament, 2009, с. 16).

На тлі першого розширення ЄС – приєднання Данії, Ірландії та Великої Британії у 1973 р. – особливої важливості набуває питання більш демократичного правління, яке вбачалось у прямому обранні членів Європейського Парламенту. Розв'язанню проблеми значною мірою сприяла активна позиція Президента Франції Валері Жискара д'Естена (1974–1981). Так, у Комюніке саміту глав держав і урядів у Парижі від грудня 1974 р. наголошувалась необхідність проведення саме прямих парламентських виборів. Рішення про формування Парламенту шляхом загального прямого голосування було прийнято в Брюсселі 20 вересня 1976 р.

Утім перші прямі вибори до Європейського Парламенту відбулись лише у червні 1979 р. Вони відзначились дуже високим показником явки виборців (майже 62 %), що продемонструвало значимість цієї інституції для громадян ЄС (European elections, 2024). Вибори стали «фундаментальною, дійсно революційною подією» (Building Parliament, 2009, с. 37). Початковий склад установи налічував 410 депутатів, які вже в липні зібрались на першу установчу сесію. 185 млн виборців, що взяли участь у голосуванні, заклали значний мандат народної довіри для посилення авторитету загальноєвропейського представництва. І вже в грудні 1979 р., скориставшись своєю новою легітимністю, Парламент використав бюджетні повноваження, відхиливши проєкт бюджету на 1980 р. Таким чином вибори відкрили шлях до зміцнення його контролю за виконавчою владою та політикою Європейського Союзу загалом.

Відтоді механізми впливу Європарламенту збільшувалися й розповсюджувались на письмові та усні запити, компетенції створення тимчасових слідчих комісій для розгляду порушень при управлінні або застосуванні законодавства Співтовариства. 1981 р. на основі свого права приймати декларативні резолюції Парламент здобув неформальні повноваження інвестити Комісії (Building Parliament, 2009, с. 62). 1992 р. Маастрихтський договір закріпив положення про призначення урядами країн-членів Президента та членів Комісії за попереднього схвалення Європейським Парламентом. Призначення Президента Комісії за результатом окремого парламентського схвалення і затвердження інших членів колегіального органу за результатами попередніх співбесід у відповідних парламентських комітетах було зазначено в Амстердамському договорі 1997 р. Ніццький договір 2001 р. для формування згаданої інституції та її Президента прописав положення про схвалення кваліфікованою більшістю членів Ради ЄС та затвердження більшістю голосів Європейського Парламенту. Лісабонським договором 2007 р. Європейському Парламенту була надана можливість звільняти Комісію більшістю у дві третини голосів. Серед його важливих повноважень були і бюджетні важелі, які реалізовувались через спільний з Радою ЄС контроль над фінансовими асигнуваннями Союзу.

Так на тлі поступового збільшення ролі Європарламенту відбувалось формування нових взаємин європейських інституцій. Проте дослідники по-різному оцінюють його збільшену потужність. Карлгайнц Нойнрайтер говорить про те, що за роки свого існування Європейський парламент змінився більш радикально, ніж інші інституції ЄС: «із простої дорадчої асамблеї ЄП став співзаконодавцем, а вибори його членів є джерелом прямої легітимності Європейського Союзу» (Neunreither, 1995, с. 1). Свою позицію автор навіть підкріплює історією з 1973 р., коли делегація британських лордів прибула на дуже важливе засідання брюссельського комітету і «на подив

континентальних парламентаріїв, зняла піджаки та послабила краватки, якого ніколи раніше не бачили на жодному із засідань ЄП» (Neunreither, 1995, с. 2). Наданий приклад є цікавим для нас із двох точок зору: по-перше, він показує значимість ролі Європарламенту для британських парламентаріїв. По-друге, перегукується з актуальним у сьогодишніх політичних умовах питанням вбрання високопосадовців і може бути підставою визнання непроTOCOLьного одягу в драматичних реаліях життя окремої країни.

Повертаючись до огляду оцінок значимості установи, зауважимо, що розповсюдженою є й позиція про дефіцит реальних засобів її впливу. Наприклад, найбільшою вадою в загальному їх переліку Емі Креппел та Майкл Вебб бачать відсутність прямої законодавчої ініціативи. Дослідники, з одного боку, погоджуються з тезою про зростання повноважень, а з іншого, – вказують на слабе місце – неспроможність запровадити нове законодавство (Kreppel & Webb, 2020, с. 115). Дійсно, Європарламент може звертатись до Комісії із запитом ініціювати законопроект, але не має права самостійно його вносити. Схожу думку висловлює Серджіо Фаббріні, говорячи про квазірозподіл важелів впливу, через що «Європарламент не набув парламентських або конгресових характеристик» (Fabbrini, 2020, с. 149). Однак, з нашої точки зору, підхід самого Європейського Союзу щодо обсягу повноважень своїх інституцій обумовлено вкоріненими переконаннями щодо демократичних стандартів реалізації влади. Іншими словами, владні важелі такого значного за територією і кількістю суб'єктів об'єднання мають застосовуватись обережно, з урахуванням, з одного боку, ідеї стримувань і проти-ваг, а з іншого – балансу різнорівневого представництва: громадян, країн і Союзу в цілому. Але навіть за такої складної моделі врахування різних інтересів наявний перелік можливостей Європарламенту повною мірою відповідає рівню загальноєвропейського мандату довіри.

Загальнонародне голосування знаменувало позитивні зміни у європейському політичному просторі. Адже прямі зв'язки між європейцями і обраними ними представниками зміцнювали легітимність Європарламенту. З розширенням європейської єдності до 27 держав-членів збільшилась і кількість виборців Євросоюзу. На сьогоднішній день 720 депутатів Європарламенту представляють 450 млн громадян. Одним із доволі погоджених питань у його різноплановій повісті є незмінний ще з 1962 р. принцип розподілу кількості місць між державами, який полягає у застосуванні методики «більшої значимості малих держав» – вона виправдовує певний розрив між кількістю громадян, представлених кожним депутатом в різних країнах. Так, «в обраному 1979 р. Європарламенті кожен депутат від Німеччини представляв близько 750 000 громадян, тоді як депутат від Люксембургу представляв лише 60 000 громадян» (Building Parliament, 2009, с. 48). Сьогодні представництво великих і малих держав є більш збалансованим, але принцип дегресивної пропорційності залишається чинним.

Неабияке значення в підвищенні ефективності роботи парламентаріїв зіграло скасування у 2002 р. одночасного представництва у національному і Європейському парламентах, що набуло чинності після виборів 2004 р. Важливе місце Європарламенту в європейському політичному житті також забезпечується згуртуванням депутатів за ідеологічною ознакою, тобто за прихильністю до політичної групи. Це є необхідною передумовою ефективного законодавчого процесу, адже транснаціональне об'єднання на основі цінностей, а не внутрішніх інтересів окремих країн, сприяє посиленню ролі загальноєвропейської установи як представниці спільних для громадян Союзу інтересів. Для запобігання фрагментації за регіональними ознаками Регламент Європейського Парламенту встановлює мінімальну кількість такої групи – 23 депутати від принаймні однієї чверті держав-членів (Alexandrescu, 2024, с. 28).

З часом Європарламент за допомогою своїх підкомітетів перебрав важливу роль захисника фундаментальних прав і свобод, розробивши інструментарій для оцінки ситуації з правами людини та демократією. Серед структур, дотичних до оцінки верховенства права в країнах, особливо значимим є Підкомітет з прав людини (DROI), який забезпечує злагодженість усіх зовнішніх політик ЄС з інструментами захисту прав людини. Зазначені засади діяльності Європарламенту сприяли зміцненню його позиції в європейській політиці. Сьогодні він має вагомий вплив на формування порядку денного Європейського Союзу, виступаючи авторитетною стороною у взаєминах усередині об'єднання і зі зовнішніми партнерами.

На офіційному сайті Європейського Союзу значиться розлогий список повноважень Європарламенту, найбільш важливими серед яких є такі:

Повноваження приймати рішення:

- здійснення законодавчої влади разом з Радою в більшості сфер компетенції ЄС;
- право звертатися до Європейської Комісії з проханням подати законодавчу пропозицію;
- прийняття рішень щодо бюджету ЄС разом із Радою;
- зовнішні дії ЄС (рішення ЄС щодо укладення зовнішніх угод), які потребують або згоди Парламенту, або його консультацій.

Повноваження контролювати Раду ЄС та Європейську Комісію, здебільшого, шляхом вотуму недовіри Комісії або через усні чи письмові запити до Ради. Контроль Парламенту може розповсюджуватись на Європейський центральний банк та інші структури.

Повноваження щодо призначення шляхом участі у призначенні комісарів, членів Європейського суду аудиторів та Омбудсмена.

Виконавчий контроль:

– Парламент може здійснювати низку заходів контролю над Комісією, виконавчою гілкою влади ЄС: Голова Комісії обирається Парламентом за пропозицією Європейської Ради, і результати виборів до Європейського парламенту мають бути враховані;

– інавгурація Комісії залежить від схвалення Парламенту – це схвалення також передбачає призначення Високого представника Союзу з питань закордонних справ та політики безпеки, який одночасно є віце-президентом Комісії (European Parliament, 2025).

Разом з тим зазначено, що парламентські консультації є обов'язковими для всіх типів міжнародних угод. Тож Парламент, як одна з гілок влади ЄС, має вагомий вплив у реалізації політики ЄС.

Певним критерієм усвідомлення ролі Європейського Парламенту для мешканців ЄС можна вважати показник їх явки на виборах. Огляд відповідних даних для періоду 1979–2024 рр., наданий міжнародною незалежною дослідницькою організацією Verian, відтворив наступну ситуацію (табл. 1) (European elections, 2024). На перших загальноєвропейських виборах зафіксований найвищий показник участі громадян ЄС, що поступово знижувався протягом наступних часів. Після тривалої перерви помітне зростання відбулось на виборах 2019 р., що закріпило тенденцію у 2024 р., покращивши результат явки виборців до 50,74 %.

Таблиця 1

Результати явки виборців на виборах до Європарламенту у 1979 – 2024 рр.

Роки	1979	1984	1989	1994	1999	2004	2009	2014	2019	2024
Результат по ЄС, %	61.99	58.98	58.41	56.67	49.51	45.47	42.97	42.61	50.66	50.74

Повернення активності на останніх двох виборчих компаніях можна пояснити сьогодишньою кризою безпеки, пов'язаною з розгорнутою в Європі війною, геополітичними загрозами і посиленням впливів праворадикальних сил. Сукупність загрозливих чинників змушує занепокоєних долею європейської єдності мешканців Союзу свідомо чи підсвідомо шукати авторитетні інституції, здатні, з їх точки зору, протистояти наявним викликам. Схоже, що запоруку збереження демократичних цінностей і стандартів життя громадяни ЄС бачать у наднаціональній інституції – Європейському Парламенті.

Висновки. Таким чином, Європейський Парламент є єдиною в світі наднаціональною представницькою установою, створення якої було невід'ємною частиною процесу європейської інтеграції. 1952 р. була заснована Асамблея Європейського Об'єднання вугілля та сталі з повноваженнями символічного характеру. Але навіть в умовах формування за рахунок призначення представників з боку урядів країн європейського співтовариства її можливості поступово збільшувалися, чому спочатку сприяли Римські договори.

1962 р. організацію було перейменовано на Європейський Парламент. Подальше розширення його влади пов'язано з Люксембурзьким договором 1970 р. та Брюссельським договором 1975 р. Так він отримав можливості поділу контролю над ресурсами з Радою та посилив свій вплив на бюджет. Проте економічний характер європейської співдружності не передбачав істотної ролі Європарламенту в європейській політиці. Кардинальні зміни розпочались із загальноєвропейських прямих виборів 1979 р. Віхами на шляху зміцнення його авторитету були Маастрихтський договір 1992 р., Амстердамський договір 1997 р. і Ніццький договір 2001 р. Лісабонським договором Європейському Парламенту була надана можливість звільняти Комісію більшістю у дві третини голосів. Серед істотних повноважень вже були бюджетні механізми, які реалізовувались через спільний з Радою ЄС контроль над фінансовими асигнуваннями Союзу. Загальноєвропейське голосування знаменувало прямі зв'язки європейців з обраними ними представниками, що суттєво посилало легітимність Європарламенту.

Підвищенню значимості європейських інституцій значною мірою сприяли засади діяльності Європарламенту. Серед них можна назвати інструментарій для оцінки ситуації з правами людини та демократією в країнах, застосування принципу дегресивної пропорційності при розподілі місць для держав-членів, а також згуртування депутатів за принципом ідеологічного підґрунтя політичної групи, чим забезпечуються транснаціональні зв'язки на основі цінностей.

На сьогоднішній день Європарламент є потужною інституцією, що здобула право участі в призначенні Президента Комісії і комісарів, членів Європейського суду аудиторів та Омбудсмена. Також повноваження включають здійснення законодавчої влади разом з Радою в більшості сфер компетенції ЄС; право звертатися до Європейської Комісії з проханням подати законодавчу пропозицію; прийняття рішень щодо бюджету ЄС разом із Радою; рішення ЄС щодо укладення зовнішніх угод, які потребують згоди Парламенту або його консультацій. Компетенція у сфері законодавства надає Парламенту рівний статус із Радою. Поділ повноважень із Радою є проявом демократичної реалізації влади в Європейському Союзі, що передбачає виважений принцип стримувань і противаг, а також баланс представництва на рівнях громадян, країн і Союзу загалом.

Про авторитет Європарламенту серед мешканців ЄС свідчать показники зростання явки виборців на виборах до Європарламенту 2019 р. та 2024 р. В умовах кризи безпеки на Європейському континенті в цій інституції громадяни вбачають запоруку сталості демократичних традицій і європейської єдності.

Yehorova O., Rudik O. Transformation of the role of the European Parliament in the European Union policy in historical retrospective

The article highlights the transformation of the European Parliament's (EP) role in the policy of the European Union (EU) against the background of the existing challenges. It is noted that the EP is the only supranational representative institution in the world, and the scope of its powers in the EU policy has been constantly growing. It is shown that fundamental changes began with the pan-European direct elections of 1979. Milestones on the path to increasing the role of the EP were the Maastricht (1992), Amsterdam (1997), Nice (2001) and Lisbon (2007) Treaties. Among the EP's principles there are a toolkit for assessing the human rights and democracy in countries, the principle of digressive proportionality in the distribution of member states' seats, and the unification of deputies according to the political group ideology. Today, the EP has the authority to participate in the appointment of the President of the Commission and Commissioners, members of the European Court of Auditors and the Ombudsman. Levers of influence include the right to address the European Commission with a request to submit a legislative proposal; making decisions on the EU budget together with the Council, etc. It is proven that the sharing of powers with the Council is a display of the democratic exercise of power in the EU, which provides for a balance of representation at the levels of citizens, countries and the EU. The trend of increasing voter turnout in the EP elections in 2019 and 2024 is shown. The conclusion is made about the authority of the EP among citizens, who see it as a guarantee of the sustainability of democratic traditions and European unity.

Key words: European Parliament, European Union, European Commission, transnational representation, voter turnout.

Література:

1. Донець, А. (2019). *Щодо втілення ідеї «Європи регіонів»: чи може комітет регіонів ЄС стати другою палатою Європарламенту?* Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку. Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, 15 трав., 64–70.
2. Краснопольська, Т.М. (2018). Узгодженість та вплив в Європейському парламенті крізь призму політичних груп. *Актуальні проблеми політики*, № 62. 103–113.
3. Мартинов, А. (2024). Вибори Європейського Парламенту 2024 року: історичні тенденції та диспозиція політичних сил. *European Historical Studies*, № 29. 49–66.
4. Остапеч, Ю. & Зан, М. (2024). Вибори до Європарламенту 2024 року: характеристика результатів та їхній вплив на структурування національних партійних систем країн-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, № 48, 208–217. <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.32>
5. Рудік, О.М. (2021). Основні інститути ЄС. У Л. Прокопенко (ред.), *Інституційна система ЄС : навч. посіб.* (сс. 49–94). Дніпро : ДРІДУ НАДУ.
6. Alexandrescu, Mihai (Ed.) (2024). *European Parliament: Between elections and actions*. Presa Universitara Clujeana (190 p.). <http://surl.li/sngjai>
7. Benedetto, Giacomo. (2020). The European Parliament as a budgetary extractor since the Lisbon Treaty. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 64–81). London. <https://doi.org/10.4324/9781003030454>

8. Braun, D. & Grande, E. (2021). Politicizing Europe in Elections to the European Parliament (1994–2019): The Crucial Role of Mainstream Parties. *Journal of common market studies*. 59 (5), 1124–1141. <https://doi.org/10.1111/jcms.13168>
9. Bressanelli, E. & Chelotti, N. (2020). Introduction: Power without Influence? Explaining the Impact of the European Parliament post-Lisbon. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 1–12). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
10. Bressanelli, E., Chelotti, N. & Lehmann, W. (2020). Negotiating Brexit: the European Parliament between participation and influence. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 82–97). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
11. Building Parliament: 50 years of European Parliament History 1958–2008. (2009). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. 300 p.
12. Burns, Charlotte. (2020). In the eye of the storm? The European Parliament, the environment and the EU's crises. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 47–63). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
13. Cardwell, J. P. & Jančić, D. (2020). The European Parliament and development cooperation: democratic participation in the «low politics» of EU external relations. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 98–114). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
14. European elections 2024 (2024). *European Parliament*. Retrieved May 2025. <https://results.elections.europa.eu/en/turnout/>
15. Fabbrini, S. (2020). Between power and influence: the European parliament in a dual constitutional regime. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 149–161). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
16. Kreppel, A. & Webb, M. (2020). European Parliament resolutions – effective agenda setting or whistling into the wind? In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 115–136). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
17. Laffan, B. (2020). The European Parliament in turbulent political times: concluding reflections. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 137–148). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
18. Neunreither, Karlheinz. (1995). “The European Parliament and Enlargement: 1973 to 2000”. In: UNSPECIFIED, Charleston, South Carolina. <https://aei.pitt.edu/6970/>
19. Schmitt, Hermann (Ed.). (2010). *European Parliament Elections after Eastern Enlargement*. New York (168 p.) <http://surl.li/xkscr>
20. Schoeller M., & Héritier A. (2020). Driving informal institutional change: the European Parliament and the reform of the Economic and Monetary Union. In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 13–28). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
21. Servent, A. R. (2020). Failing under the «shadow of hierarchy»: explaining the role of the European Parliament in the EU's «asylum crisis». In Edoardo Bressanelli & Nicola Chelotti (Eds.), *The European Parliament in the Contested Union* (pp. 29–46). London <https://doi.org/10.4324/9781003030454>
22. Simon, H. & Bjorn, H. (2013). Empowerment of the European Parliament. *Annual Review of Political Science*. Vol. 16, 171–189. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-032311-110735>
23. Teasdale, A. & Bainbridge, T. (2012). Luns-Westerterp procedure The Penguin Companion to European Union. <http://surl.li/owpama>
24. The European Parliament. (2025). European Union. <http://surl.li/wkpucy>

Стаття надійшла до редакції 22.05.2025

Стаття рекомендована до друку 04.06.2025

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Качуровський О. П.,

аспірант кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала

Західноукраїнського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-0460-9393

oma132@ukr.net

Досліджено особливості політичного режиму України в умовах повномасштабної війни. Проведено аналіз специфічних змін у функціонуванні політичної системи країни, що спричинені критичними умовами військового стану. Описано вплив війни на трансформацію політичного режиму, особливо зроблений акцент на посиленні централізації державного керівництва, проблемі збереження демократичності управління, прозорості діяльності політичної влади, питанні верховенства права та захисту прав людей. Ключовий вектор дослідження пов'язаний з пошуком балансу між забезпеченням дієвості державного урядування і дотриманням демократичних орієнтирів протягом війни. Проаналізовано трактування поняття «політичний режим» та його характерні особливості. Запропоновано авторське визначення терміну «політичний режим» з урахуванням різних теоретичних підходів. Окреслено зв'язок між демократичною трансформацією суспільства і реалізацією демократичного транзиту політичного режиму. Визначено роль демократичних перетворень для консолідації нації в екстремальних обставинах життя держави. Звернено увагу на необхідність національної консолідації в період масштабної війни з агресивним окупантом для зміцнення національної безпеки країни. Охарактеризовано політичний режим в контексті розгляду рівня підтримки демократичних принципів в Україні на основі аналізу результатів сучасних досліджень. Одержані висновки демонструють траєкторію здійснення демократичних трансформацій та рекомендації щодо утвердження демократичних принципів адміністрування. Це спонукає нас проаналізувати специфіку політичного режиму модерної України в умовах повномасштабної війни.

Ключові слова: політичний режим, трансформація, перетворення, політична трансформація, демократична трансформація, демократичний транзит, демократизація, демократія, авторитаризм, тоталітаризм.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена потребою детального вивчення специфічних рис політичного режиму України у воєнний період, що допоможе розширити не лише наукове розуміння цього питання, але й сприятиме створенню практичних пропозицій для формування гармонії між дієвим державним керівництвом і захистом демократичних принципів.

Питання функціонування політичного режиму сучасної України виступає однією з основних тем політологічних досліджень, тому що режим набуває унікальних особливостей в умовах повномасштабної війни. Війна вплинула на всі сфери життя суспільства, примусила державну владу пристосувати політичні процеси, правову систему і принципи керівництва до критичних умов надзвичайної ситуації. З однієї сторони, це спричинило зростання централізації державного управління, а з іншого боку поставило на порядок денний проблематику демократичності, підзвітності влади і захисту прав людини.

Результатом трансформації політичного режиму України повинно стати закріплення демократичних механізмів управління, що створить умови для забезпечення верховенства права, прозорості державної влади і дотримання поваги до прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проходження трансформації політичного режиму сучасної України є ключовою та завжди дискусійною темою у межах вітчизняного політичного простору. Їй приділяється значна увага в працях таких політологів як от: С. Вонсоновича, Г. Зеленько, А. Ганжа, Г. Куца, Ю. Мацієвського, М. Требіна та О. Фісуна.

Становище перебігу демократичних перетворень в Україні є основною метою вивчення в наукових роботах вітчизняних учених, серед котрих необхідно згадати: В. Горбатенка, М. Головатого, А. Колодій, Л. Латигіну, М. Михальченка, Г. Мурашина, В. Погорілка, Ф. Рудича, О. Скрипнюка.

Мета статті – проаналізувати особливості політичного режиму України в умовах повномасштабної війни, беручи до уваги сучасний стан дослідження теми трансформації політичного режиму у науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні не існує єдиного визначення терміну «політичний режим». Поняття «політичний режим» походить від латинського слова *regimen*, тобто вектор, напрям, правитель. Він зародився в західній літературі ще в XIX столітті, а у звичний науковий вжиток увійшов опісля Другої світової війни. Політичний режим означається як сукупність методів і прийомів, завдяки яким господарюючий політичний клас (чи набір класів) організовує своє урядування, застосовує засоби для впливу влади на життя суспільства. У такий спосіб, політичний режим є передумовою політичного функціонування суспільства, певним середовищем, яке домінує в суспільстві в певний період історичного розвитку (Рудич, 2011, с. 3).

У «Енциклопедії політики і права» запропоновано таке трактування поняття «політичний режим»: «(франц. *regime*, лат. *regimen* – управління) – сукупність політичних відносин, інструментів, методів, важелів діяльності державної влади, форм і правил побудови відносин державно-владних структур із суспільством (Горбатенко, Мироненко, 2024, с. 562).

«Кембриджський словник» (Cambridge Dictionary) подає дещо інше означення, як певного способу функціонування або організації політичної системи; певне урядування, або система чи метод управління; спосіб або система правління чи урядування (Cambridge Dictionary, Dictionary.com, 2025).

«Словник української мови» містить своєрідну дефініцію цього терміну, як державного ладу, способу правління, який встановлює принципи необхідні для забезпечення функціонування політичної системи (Словник.ua, 2025).

«Історичний словник термінів та понять з Історії України» пропонує таке тлумачення: політичний режим – це є наукова категорія, що означає шляхи, інструменти й методи застосування політичної влади, сприяє об'єктивній оцінці сутнісних характеристик держави, тому що в межах єдиної форми правління на різних етапах її становлення політичне життя здатне суттєво трансформуватися у відповідності до своєї специфіки (Histua.com, 2025).

«Політологічний словник» описує термін «режим політичний», як сукупність практично вживаних (на відміну від формальних) засобів і прийомів політичного управління, які формують особливості взаємовідносин між публічною владою і громадянським суспільством, що визначає рівень захисту прав людини (Левчук, Богатчук, 2015, с. 33).

Г. Шипунов інтерпретує політичний режим, як «спосіб функціонування політичної системи, який забезпечує регуляцію її роботи та виявляється у вигляді сукупності найбільш типових для цього суспільства способів організації та функціонування основних політичних інститутів, комплексу методів та засобів (у тому числі ідеологічного порядку), що використовують органи влади для впливу на підвладних, а також системних принципів, на які вони при цьому опираються, які оформляють та структурують реальний процес взаємодії держави, суспільства, особистості, відображаючи тим самим фактичний стан конкретних політичних відносин, прав та свобод громадян, ступінь їхньої політичної активності, стан законності» (Шипунов, 2006, с. 241).

О. Євтушенко розглядає політичний режим в рамках політичної системи, як спосіб характеристики політико-владних взаємовідносин між тими, хто править і тими хто підпорядковується (Євтушенко, 2016, с. 13).

М. Требін характеризує політичний режим, як сукупність поширених методів функціонування ключових інститутів влади, застосованих ними ресурсів і важелів до примусу, які специфікують і структурують практичну взаємодію держави з суспільством (Требін, 2009, с. 114).

Ю. Мацієвський трактує політичний режим, як сукупність інструментів і методів, завдяки яким застосовується політична влада (Мацієвський, 2005, с. 18).

О. В. Лазоренко та О. О. Лазоренко пропонують таке тлумачення: політичний режим – це набір взаємопов'язаних між собою елементів (культурних, правових, соціально-економічних і політичних), які вказують на те, яким чином застосовується політична влада (Лазоренко, Лазоренко, 1996).

На нашу думку, політичний режим – це динамічна модель реалізації політичної влади, яка визначає домінуючі механізми організації, взаємодії та контролю у трикутнику взаємовідносин між державою, суспільством та індивідом. Іде мова не тільки про формальні інструменти адміністрування та можливості для впливу (правові, адміністративні, ідеологічні), але й про реальний тип політичної комунікації, ступінь політичної залученості суспільства та рівень забезпечення свобод.

Історія людського розвитку (європейської цивілізації) наявно демонструє, що домінуючою динамікою прогресу є поетапна демократизація суспільного життя. Це відбувається поперемінно, то

з «припливами» то з «відпливами», але все ж у напрямку від тоталітаризму через авторитаризм до демократії та утворення стабільної правової держави з сильним впливом громадянського суспільства (Рудич, 2011, с. 4).

У праці «Політичний порядок у мінливих суспільствах» С. Гантінгтон наголошує, що політична стабільність і суспільний розвиток значною мірою пов'язані з рівнем інституалізації. Це зв'язано і з процесом національної консолідації, тому що дієві, високорозвинені інституції здатні посприяти згуртуванню нації та формуванню спільної ідентичності. Науковець констатує, що найсуттєвіша відмінність між державами проявляється не в їхній формі правління, а в рівні їхньої контрольованості. Відмінності між демократичними і диктаторськими державами не настільки суттєві, ніж між країнами, політичне життя яких базується на консенсусі, консолідованості, легітимності, контрольованості, ефективності, соціальній стабільності, та тими політичними утвореннями, для яких неприйнятні такого роду характеристики [Huntington, 2006, с. 20].

У цьому ключі важливо згадати три основні складові аспекти державної стабільності, які Ф. Фукуяма виділяє у праці «Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції». Автор наголошує на необхідності забезпечення таких компонентів: переважання верховенства права, наявності відповідальності уряду (його звітності) та створення ієрархічної структури влади. Гармонійна взаємодія цих складових і мінімальний рівень згуртованості політичних еліт формують передумови для якісного розвитку держави у демократичному напрямку, що сприяє процесам консолідації нації [Fukuyama, 2014, с. 9].

Сучасний стан України, як констатують майже всі науковці, детермінований здійсненням трансформаційних процесів як у державному вимірі, так і на суспільному рівні при існуючій загрозі зі сторони небезпечного агресора (Бабенко, 2025).

О. Фісун досліджує дані трансформації застосовуючи концепцію «неопатрімоніалізму», констатуючи, що інструменти здійснення влади в Україні завжди містять у собі патрон-клієнтські взаємовідносини. А. Ганжа розглядає період 2010–2015 рр. також використовуючи неопатрімоніальний підхід. Г. Куц окреслює наслідки впливу двох Майданів (2004 і 2014 рр.) на зміну режиму в Україні, займаючись вивченням характерних особливостей режимів В. Ющенка та В. Януковича. Г. Зеленько вживає для проведення визначення еволюції політичного простору в Україні терміном «криза політичного розвитку». На її думку, наша країна, знаходившись наприкінці 1990-х рр. у такого роду кризі та не змігши зробити відповідний перехід до консолідованої демократії зупинилася на певному етапі. З того часу прослідковується переважання специфічних рис гібридного режиму. М. Требін стверджує, що умови пострадянських трансформацій є відмінними від досвіду держав ЦСЄ, внаслідок цього, іншими є і результати. Деструктивний політичний та культурний вплив радянського окупаційного режиму провокує накопичення значних перепон для здійснення ефективного демократичного управління (Пашков, Хомерікі, 2023, с. 136–137).

В. Томахів констатує, що під час знаходження України в СРСР стартував процес трансформації, тобто переходу від тоталітаризму до демократії. У політології такого роду процеси описують застосовуючи термін «транзит», «перехід», «трансформація». Вони охоплюють зміни в усіх сферах суспільного життя, насамперед у політичній. Фундаментом таких метаморфоз є трансформація політичного режиму (від тоталітарно-автократичного до демократичного) (Томахів, 2014, с. 336).

Після Революції гідності в українському суспільстві прослідковується суттєве суспільне схвалення демократичного державотворення. Одним із індикаторів демократичної підтримки є низький рівень попиту на ультраправі радикальні політичні партії, а також високий запит на інтеграцію в ЄС. ЄС значною мірою сприймається як «рольова модель», що ототожнюється з цінностями прав людини, верховенства права, миру, економічного процвітання та індивідуальних свобод (Terzyan, 2020, с. 189).

Сьогодні у публічному дискурсі постає актуальне запитання, а чи буде Україна прямувати до позитивної демократичної трансформації, загальної відмови від бездумного нагромадження матеріальних благ (це викликає ще більше розділення суспільства на багатих і бідних без превалювання середнього класу), чи відбудеться перехід від кількісного зростання на користь інтенсивного розвитку через зміну якості виробництва та використання новітніх технологій. Лише в такому випадку держава зазнаватиме ефективних трансформацій як цілісний організм, тобто на її території з'явиться можливість заможного жити не лише групі вибраних, але й всім українським громадянам (Рудич, 2011, с. 5).

Для визначення вектору трансформації політичного режиму в Україні потрібно здійснити аналіз показників демократизації.

Протягом 2023 року Україна підвищила власний показник демократії серед 29 країн Центральної Європи та Центральної Азії. Це є не враховуючи продовження повномасштабної війни і на фоні постійного зменшення рейтингу демократизації на території регіону за попередні 20 років підряд. Це згідно з результатами останнього дослідження «Країни перехідного періоду 2024» («Nations in Transit 2024») міжнародної правозахисної організації «Freedom House» («Дім Свободи»).

У звіті організації зазначено, що з 29 «перехідних» країн у десяти простежується зниження показнику демократичності в 2023 році, проте у п'яти країн позиція покращилася порівняно з попереднім роком. Серед них є Україна, яка отримала 3,43 бали з семи та найкраще зросла по рейтингу. Україна досягла суттєвого прогресу в організації функціонування судових і антикорупційних органів, а крім цього стабільно проводиться розслідування проявів корупції. Враховуючи це Україна досі перебуває в рейтингу держав перехідного періоду (гібридного режиму), тому що показники країн даного списку є у співвідношенні від 3.01 до 4.00 балів. Близько знаходяться такі держави як: Грузія з 3.04 балами, Вірменія (3.07 балів), Молдова (3.14 балів), Боснія та Герцеговина (3.18 балів), Косово (3.29 балів), Угорщина (3.57 балів), Сербія (3.61 балів), Чорногорія (3.75 балів), Північна Македонія (3.79 балів) та Албанія (3.79 балів) (див. табл. 1) (Freedom House, 2024).

Таблиця 1

Результати дослідження: «Країни перехідного періоду 2024» (Freedom House, 2024)

Держави	Рейтинг
Грузія	03.04 бали
Вірменія	03.07 бали
Молдова	03.14 бали
Боснія та Герцеговина	03.18 бали
Косово	03.29 бали
Україна	03.43 бали
Угорщина	03.57 бали
Сербія	03.61 бали
Чорногорія	03.75 бали
Північна Македонія	03.79 бали
Албанія	03.79 бали

«Найбільш яскравим прикладом є прагнення України побудувати стійку демократію, яка протистоїть екзистенційній загрозі з боку Москви. Революція Гідності 2014 року і подальше вторгнення Росії призвели до різкої трансформації системи управління, оскільки старі корупційні системи були викриті та викорінені новими кадрами реформаторів. Повномасштабне вторгнення Москви у 2022 році не тільки не зупинило цей процес, а й посилило його в деяких сферах. У 2023 році уряд Президента Володимира Зеленського зробив кроки щодо підвищення ефективності українських судів та антикорупційних органів, а також продемонстрував успіхи у розслідуванні корупції у судовій системі та армії», – стверджується в звіті організації «Дім Свободи» (Freedom House, 2024).

Висновки. Аналіз дослідження питання політичного режиму у науковій літературі вказує на багатогранність підходів до його трактування. Ми розглядаємо політичний режим як динамічну модель реалізації політичної влади, яка визначає домінуючі механізми організації, взаємодії та контролю у трикутнику взаємовідносин між державою, суспільством та індивідом. Йде мова не тільки про формальні інструменти адміністрування та можливості для впливу (правові, адміністративні, ідеологічні), але й про тип політичної комунікації, ступінь політичної залученості та рівень забезпечення свобод.

Україна знаходиться під впливом значних трансформаційних метаморфоз, які специфікуються ризиками та можливостями для удосконалення механізмів демократичного адміністрування. Ключові особливості функціонування політичного режиму України в умовах війни можна означити через вплив декількох компонентів: реалізація реформи правоохоронних органів, протидія поширенню політичної корупції, а також забезпечення незалежності українських судів (Качуровський, 2024, с. 198).

Політичний режим України в умовах повномасштабної війни характеризується посиленням повноважень виконавчої влади, концентруванням влади у президента та уряду, а також зростанням узгодженості дій між гілками державної влади для підвищення якості оборони країною. Війна змусила керівництво держави тимчасово обмежити окремі права і свободи українців, як-от свободу слова і зібрань, задля забезпечення національної безпеки й зменшення ризиків для дезінформації громадян (що пов'язано з процесом національної консолідації). У той же час міжнародна допомога, бажання інтегруватися до ЄС та НАТО, а також захист демократичних принципів все ще є основними компонентами наявного політичного режиму, що вирізняє його від тоталітаризму.

Однак, тривале збереження надмірної концентрації влади в руках правлячої верхівки після завершення воєнного стану може спричинити виклики для утвердження демократичних механізмів

управління. Подальше обмеження прав людей без відповідного нагляду з боку громадянського суспільства може викликати посилення авторитарних тенденцій керівництва. Сьогодні політичний режим України не можна вважати авторитарним. Не зважаючи на тимчасові обмеження свобод громадян, що спричинені війною, держава займається демократичним розвитком і перебуває в рейтингу держав перехідного періоду (гібридного режиму).

Kachurovskyi O. Features of Ukraine's political regime in conditions of full-scale war

Features of the political regime of Ukraine in the conditions of a full-scale war have been studied. The analysis of specific changes in the functioning of the country's political system caused by the critical conditions of the military state was carried out. The impact of the war on the transformation of the political regime is described, with a special emphasis on the strengthening of the centralization of state leadership, the problem of preserving democratic governance, the transparency of political power, the issue of the rule of law and the protection of people's rights. The key vector of the research is related to the search for a balance between ensuring the effectiveness of state governance and observing democratic guidelines during the war. The interpretation of the concept of «political regime» and its characteristic features are analyzed. An authorial definition of the concept of «political regime» has been proposed, with consideration given to various theoretical approaches. The connection between the democratic transformation of society and the realization of the democratic transit of the political regime is outlined. The role of democratic transformations for the consolidation of the nation in the extreme circumstances of the state's life is determined. Attention is drawn to the need for national consolidation in the period of a large-scale war with an aggressive occupier to strengthen the country's national security. The political regime is characterized in the context of considering the level of support for democratic principles in Ukraine based on the analysis of the results of modern research. The obtained conclusions demonstrate the trajectory of democratic transformations and recommendations for the approval of democratic principles of administration. This prompts us to analyze the specifics of the political regime of modern Ukraine in the conditions of a full-scale war.

Key words: political regime, transformation, converting, political transformation, democratic transformation, democratic transit, democratization, democracy, authoritarianism, totalitarianism.

Література:

1. Бабенко К. А. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Шостий апеляційний адміністративний суд*. URL: <https://www.baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/429-konstitutsijni-garantiji-demokratizmu-politichnogo-rezhimu-v-ukrajini-suchasnij-stan-ta-perspektivi-rozvitku.html>.
2. Енциклопедія політики і права : Наук. вид. / ред.: В. П. Горбатенко, П. В. Мироненко (2024). Київ : Політія, 788.
3. Євтушенко О. Н. (2016). Політичний режим та його роль у регулюванні взаємовідносин суспільства й держави. *Наукові праці. Політологія*. 272, 284, 12–16.
4. Качуровський О. П. (2024). Специфіка функціонування політичного режиму в сучасній Україні. *Сучасні інформаційні технології в освіті і науці* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 29–31 лип. 2024 р. Прага : European Conference, 196–199.
5. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. (1996). Політичні режими: нормативний підхід. *Генеза*. 1(4), 235–244.
6. Мацієвський Ю. (2005). Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 5, 18–32.
7. Пашков В. О., Хомерікі О. А. (2023). Політико-режимні трансформації в Україні (1991–2019): біг по колу на шляху до демократії. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 1 (56), 135–158.
8. Політичний режим. *Histua.com*. URL: <https://histua.com/slovník/p/politichnij-rezhim>.
9. Політологічний словник / авт.-укл.: Левчук К. І., Богатчук С. С. (2015). Вінниця: Вінн. нац. аграр. ун-т, 40.
10. Режим. Тлумачення із «Словника української мови». *Словник.ua*. URL: <https://slovník.ua/index.php?swrd=%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D0%BC>.
11. Рудич Ф. (2011). Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2, 3–13.

12. Рудич Ф. (2011). Політичний режим в Україні: тенденції формування. *Політичний менеджмент*. 5, 3–12.
13. Томахів В. (2014). Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 19(1), 336–342.
14. Требін М. П. (2009). Політичний режим як детермінанта рівня правової культури. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2, 113–125.
15. Шипунов Г. (2006). Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф., Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 18, 235–242.
16. Fukuyama F. (2014). *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. Profile Books. London, 576.
17. Huntington S. P. (2006). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London : Yale University Press, 448.
18. Nations in Transit 2024. A Region Reordered by Autocracy and Democracy. *Freedom House*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_House.
19. Regime. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/regime>.
20. Regime. *Dictionary.com*. URL: <https://www.dictionary.com/browse/Regime>.
21. Terzyan A. (2020). Towards Democratic Consolidation? Ukraine after the Revolution of Dignity. *Open Political Science*. 3, 183–191.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2025

Стаття рекомендована до друку 16.06.2025

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА РОЗБУДОВА ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

Ковальов А. В.,
*кандидат політичних наук,
речник Генерального штабу ЗСУ,
докторант кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-1081-3024
kovalyov_a_v@ukr.net*

У статті розглядається комунікаційно-інституційна підтримка військово-політичного представництва та військово-політичного управління, просування соціальних інтересів на політичний рівень, корекція діяльності публічних речників військового управління в умовах війни. Розглядаються роль неурядових організацій, які у правовий спосіб та відповідно до регламентів і процедур взаємодіють з військовими центрами ухвалення рішень. Виявлено необхідність подальшого покращення міжінституційної взаємодії на основі зразків євроатлантичної спільноти на сучасному етапі. Автор статті підкреслює завдання узгодження інформаційної політики підтримки спільної смислової лінії та версії подій, спільної боротьби з ворожими фейками та пропагандистськими наративами. Наголошено на потребі утвердженні альтернатив конструктивної комунікаційної поведінки, позитивної інституційно-акторної мотивації військово-цивільної взаємодії, а також оптимальних форм співпраці в кризові періоди. З'ясовано підходи до розбудови спроможності громадян реагувати на стреси та виклики воєнної ситуації. Нами розглянуто нормативно-правові рамки ефективної військово-цивільної взаємодії, які вже були визначені в Україні у передвоєнний період. Схарактеризовано поведінку системи військово-політичної комунікації в контексті військово-цивільної співпраці, яка передбачає послідовну і цілеспрямовану роботу щодо комунікування Збройних Сил і зовнішнього середовища. Здійснюється характеристика оптимальних засад військово-політичної комунікації, які формуються через обмін думками з представниками зарубіжних країн. Обґрунтовано необхідність міжінституційної взаємодії громадських організацій, неурядових медіаструктур та учасників військово-політичної комунікації, яка потребує істотної корекції в умовах євроатлантичної інтеграції.

Ключові слова: військово-політична комунікація, міжінституційна взаємодія, політична координація, інформаційний суверенітет, військово-цивільна взаємодія.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Взаємодія громадянського суспільства і держави на сучасному етапі здійснюється за кількома визначеними напрямками, які вже стали класичними. Ними є інституційна підтримка політичного представництва та політичного управління, просування соціальних інтересів на політичний рівень, контроль та корекція діяльності публічної влади. Водночас військова сфера висуває низку нормативних та операційних обмежень, які не дозволяють громадянському суспільству повною мірою бути включеним до процесів військово-політичного управління на рівні цивільного життя.

У сучасних розвинених демократіях євроатлантичних країн вже збудувалася система, за якої неурядові організації у правовий спосіб та відповідно до регламентів і процедур взаємодіють з військовими центрами ухвалення рішень. Вони отримують необхідну інформацію, виступають провідниками та популяризаторами військової політики держави, здійснюють широку роз'яснювальну роботу у суспільстві.

У сучасній Україні в умовах повномасштабного вторгнення росії процеси динамічної взаємодії військових інституцій, зокрема інституту Головнокомандувача, повноважних публічних представників родів і видів військ тощо, лідерів військово-промислового комплексу почали швидко налагоджуватися. Було досягнуто високого рівня кооперації вже на початковому періоді військової агресії. На сучасному етапі існує необхідність подальшого покращення міжінституційної взаємодії на основі зразків євроатлантичної спільноти.

В рамках військово-політичної комунікації виникають завдання узгодження інформаційної політики, підтримки спільної смислової лінії та версії подій, спільної боротьби з ворожими фейками та пропагандистськими наративами ворога. Розглядаючи військово-цивільну взаємодію у комунікаційному просторі військових справ, доречно звернутися до політико-інституційної перспективи. Зокрема, потребують визначення практики конструктивної комунікаційної поведінки, інституційно-акторні мотивації військово-цивільної взаємодії, а також оптимальні форми співпраці в кризові періоди.

Аналіз публікацій. Згідно з сучасними джерелами, військово-цивільне співробітництво (CIMIC) – див.: NATO civil-military cooperation (CIMIC) functional planning guide) стало невід’ємним компонентом сучасних операцій безпеки, виходячи за рамки традиційної гуманітарної допомоги та охоплюючи стабілізацію, реконструкцію та реагування на стихійні лиха. Як вказує С. Анкерсен, ефективна CIMIC пом’якшує конфлікти, сприяє довірі та розбудовує громадський потенціал (Ankersen, 2014). На думку А. Мазуркевич, проблемними аспектами військово-політичної комунікації є різні організаційні культури, комунікаційні бар’єри та суперечливі цілі між військовими та цивільними структурами (Mazurkiewicz, 2022). Р. Річіліано розглядав мережі ефективних дій: впровадження комплексного підходу до розбудови миру (Ricigliano, 2003). Українські дослідники Центру О. Разумкова в 2024 році підготували ґрунтовний огляд цивільно-військового співробітництва у захисті цивільного населення під час війни в Україні (Civil-military co-operation in protection of civilians during the Ukraine war). Однак досі потребує висвітлення специфіка українських реалій військово-цивільної кооперації на тлі завдань військово-політичної комунікації для демократичних країн.

Метою статті є встановлення значення військово-цивільної взаємодії у розбудові системи військово-політичної комунікації України. Завданням статті є з’ясування оптимальних інституційних форм військово-цивільної співпраці та підтримки в комунікаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. Військово-цивільна співпраця в сучасних демократичних державах набуває різноманітних форм. Серед них важливим чинником є розбудова спроможності громадян реагувати на стреси та виклики воєнної ситуації. Також це стосується можливості тлумачити символічні контексти з раціональною та критичною точки зору. Для української медіафахівчині В. Топол в контексті трансляції оптимальних психологічних налаштувань сприйняття інформації, важливе розуміння, на що громадяни можуть реально вплинути. Також потрібно сформулювати опис впливу: «поранити противника у символічну ногу чи пристрілює у голову». Необхідно також оцінювати загрозу, проти якої здійснюється вплив. Далі йде аналіз, чим противник може вам нашкодити або що він хотів би зробити, якби мав змогу. І на останньому етапі визначення «точки прикладання». Наприклад, критично вразливе місце російського противника – відсутність почуття гумору. Пафос, драматизація, велич роблять імперії дурнуватими (Топол).

Нормативно-правові рамки ефективної військово-цивільної взаємодії вже були визначені в Україні у передвоєнний період. Водночас уточнення функцій держави та громадських акторів у військово-цивільній взаємодії ще продовжується. Повномасштабне вторгнення країни-агресора активувало раніше незадіяні сторони громадянського активізму в Україні. На нормативному рівні утверджується значення військових публічних комунікацій за стандартами НАТО (зокрема, Allied joint doctrine for civil-military cooperation). Вони поступово стають загальнообов’язковими. Також ідеться про подальше посилення якості нормативного забезпечення військово-цивільної співпраці (Бериславська, 2019). Як зазначено в діючих документах Міністерства оборони України, ефективна реалізація публічних комунікацій є невід’ємною частиною діяльності військ (сил). Заходи публічних комунікацій повинні бути включені до процесу прийняття рішень щодо ведення військових операцій, розробки політик, програм тощо (Доктрина публічного спілкування).

Залучення досвіду провідних демократій визначає, якою саме має бути військово-цивільна співпраця. Вона має будуватися на конкретних практиках країн ЄС і НАТО (див.: Civil-Military Cooperation Strategy). Чинна українська «Доктрина публічного спілкування» МОУ досить чітко визначає основні принципи здійснення інформаційно-комунікаційної діяльності у воєнній сфері з урахуванням досвіду армій провідних країн-членів НАТО, особливостей виконання завдань під час проведення АТО та ООС (Доктрина публічного спілкування).

Система військово-політичної комунікації в контексті військово-цивільної співпраці передбачає послідовну і цілеспрямовану роботу щодо комунікування Збройних Сил і зовнішнього середовища. Це також передбачають основоположні документи ООН (Civil-Military Guidelines & Reference for Complex Emergencies). Відповідно до цих принципів, мета української «Доктрини публічного спілкування» полягає у створенні та забезпеченні функціонування дієвої та ефективної системи публічного спілкування представників Міністерства оборони України та Збройних Сил України з суспільством, зовнішніми та внутрішніми аудиторіями (Доктрина публічного спілкування).

Опрацювання оптимальних засад військово-політичної комунікації продовжується через обмін думками з ефективними працівниками зарубіжних країн. Фахівці із стратегічних комунікацій

направляють вектор українських військово-комунікаційних зусиль. Речник ЗСУ Н. Волошин слушно наводить відомості про організацію низки круглих столів Директоратом інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Міноборони України. Головна мета, заради якої фахівці страткому і військових медіа сектору безпеки і оборони країни збирались, це обговорення засадничих аспектів реалізації стратегічних комунікацій у сфері оборони з ключовими партнерами, науковцями, експертами держав-членів НАТО (Волошин).

Розбудова якісної комунікації з громадянським суспільством за досвідом повномасштабного вторгнення ведеться не лише через офіційні канали, але й через безпосереднє спілкування. Особливо необхідними є конкретні історії життя та особистісна інформація про досвід участі в бойових діях. На цьому наголошують ветерани війни за Незалежність, які зустрічаються з аудиторією неурядових організацій. Українська медіаавторка І. Цицак доречно розкриває вади інформаційної політики від початку повномасштабного вторгнення. Людей налаштовували, що наші добровольці – молодці, наші контрактники – молодці, що військові – супер, що все швидко завершиться, але... Вже третій рік триває повномасштабне вторгнення, на фронті дуже складно. Є багато поранених, які не зможуть туди повернутися. Є втрати серед воїнів... Потрібно замінювати бійців і йти до перемоги! А перемога не буде швидкою», – наводиться думка Дзвінки Сірої (Цицак).

Рамки військово-цивільної взаємодії за наслідками повномасштабного вторгнення значно розширилися. Сучасні військові та цивільні речники усвідомлюють необхідні масштаби та стандарти військово-цивільної співпраці в поточний момент військового протистояння. І. Цицак наводить думку ветеранів, згідно з якою ЗСУ потрібна така єдність, яка була на початку повномасштабного вторгнення. Військовим потрібна підтримка (йдеться не лише про донат у декілька гривень), і не тільки словами, а й підтримка людська, фізична. Є чоловіки, які можуть її надати. Було б дуже добре, якби вони не соромили честь українця і не перепливали Тису на Закарпатті, а спробували себе у військовій справі. Як казав один наш побратим, ухилинті й утікачі за кордон дуже винахідливі. От якби вони цю свою винахідливість застосували на війні, то, можливо, й розкрилися б. На жаль, працює ІПСО, і з цими російськими штампамі Україні треба боротися», – викладала співрозмовниця Ірини Цицак (Цицак).

Нахненність конкретним бойовим досвідом формує змістовний контент військово-політичної комунікації. Цивільна аудиторія отримує інформацію про боротьбу з ворогом на високому рівні довіри та достовірності. Це дає змогу довше утримувати увагу аудиторії. Зі слів ветеранки «Азову», у медіа має бути побільше історій бійців, які надихали б, давали розуміння: хто ще, крім українців, має стояти на захисті своєї держави! «Ніхто за нас не прийде воювати, якщо уникати своєї участі, то війна зачепить кожного. Якщо буде більше єдності та ініціативності, то є шанси змінити ситуацію» (Цицак).

Ґрунтовні знання щодо зміни ситуації на фронті визначають можливості формування військово-політичних інформаційних повідомлень у відповідності із стратегічним задумом. При цьому форма подання інформації має відповідати запитам аудиторії. Як вірно вважає відомий професор Ф. Шандор, без зворотного зв'язку комунікація втрачає ефективність. Люди мають отримувати зрозумілу інформацію, яка дозволяє довіряти» (Форум «Комунікація під час війни»).

Конкретний вектор військово-політичного меседжу в контексті військово-цивільної співпраці має бути спрямований на реальні інтереси і потреби громадян. Це доводять реальні практики медійної активності під час війни. Слід підтримати слушну позицію І. Хоменко, ведучої ранкового шоу «Ранок Вдома» і соціальних проєктів «Я не забуду» та «Хартійна кухня» на телеканалі ДІМ, яка вказала: «Ми маємо ставити себе на місце тих, хто живе в умовах, які нам можуть здаватися неможливими» (Форум «Комунікація під час війни»).

Система військово-політичної комунікації сучасної України в умовах війни поступово розбудовується з урахуванням психологічних аспектів сприйняття інформації. Тренінгові форми та підходи також надають можливість якісної співпраці з аудиторією. На підтвердження цього, про комунікацію військових та цивільних та корпоративний стандарт комунікації говорила Ольга Правильєва, HR директорка компанії «ВіЯр». Коуч, бізнес-тренер, фасилітатор. Її виступ запам'ятався нам фразою: «Ефективна комунікація починається з емпатії. Ми маємо розуміти біль одне одного» (Форум «Комунікація під час війни»).

«Програмування» ефекту від військово-цивільної співпраці є можливим через добір спроможних спікерів, аналітиків та актуальних інтерпретаторів подій. При цьому інституційний статус осіб, залучених до співпраці з військовою організацією відіграє дедалі більшу роль. Зокрема, позитивний досвід комунікації під час реабілітації в цивільній та військової системі обговорили Ігор Щербаков, діючий військовослужбовець, член правління Громадської ради при Мінветеранів, і Тетяна Кухоцька, секретар наглядової ради ГО серце Азовсталі. Модераторкою стала Марина Садикова, засновниця та керівниця БФ «Рероуег», яка займається відновленням бойових медиків. «Ми маємо будувати комунікацію на спільних цілях і сценаріях, які об'єднують, а не розділяють», – Ігор Щербаков (Форум «Комунікація під час війни»). Очевидно, що подібні практики потребують поширення.

Військово-політична комунікація з урахуванням зарубіжного досвіду включає опрацювання всіх різновидів інформаційного продукту. Опанування новітніми формами військово-політичної комунікації забезпечується на основі чіткого розуміння ситуації та відповідності інтересам держави на даний конкретний момент. Відповідно до цього формується звернення до аудиторії, яке виходить за межі класичних форм. Як зазначають експерти з внутрішньої та зовнішньої комунікації, вичитаних до останньої коми пресрелізів сьогодні вже недостатньо. Вони ризикують просто лишитися поза увагою цільової аудиторії та медіа. Люди прагнуть особистої, живої і неформальної комунікації, доступних і зрозумілих роз'яснень, які все ж таки варто підкріплювати певними офіційними і структурованими звітами, з яких можна брати цифри, факти тощо. Отже, ідеальна комунікація – це доступна форма її подачі базована на точності даних (Внутрішня та зовнішня комунікація).

Підготовка фахівців-речників військово-політичної комунікації, які взаємодіють з цивільним оточенням має стосуватися багатьох аспектів публічних виступів. Зокрема, має заздалегідь розроблятися зовнішній вигляд, здатність промовляти («доносити» інформацію) тощо. Відповідно актуальним є й кадрове забезпечення лідерської публічної комунікації війська і суспільства. Згідно з сучасними уявленнями, лідер організації має комунікувати зі світом, навіть якщо донині намагався уникати цього, посиляючись на неуплічність. Варто починати, навіть якщо за плечима немає курсів ораторського мистецтва, якщо зовнішній вигляд першої особи не такий, як на обкладинці глянцевого журналу, але є ситуація, яка потребує роз'яснення назовні. Якщо зовні лідера бачитимуть як живу людину, яка приймає виклики і реагує на них, це сприятиме кращому розумінню і вибудовуванню довіри (Внутрішня та зовнішня комунікація).

Радикальний підхід до модернізації військово-політичних комунікацій передбачає чіткість визначення та розуміння справжнього змісту явищ. Крім того, внутрішня комунікація має бути максимально точною. Якщо йде війна – називайте це війною, вважають експерти. Забудьте про невизначені фрази – світ став дуже чорнобілим. Якщо ми вимагаємо цього від зовнішніх партнерів, ми маємо бути чесними перед собою. Розставте акценти і називайте речі своїми іменами і ви побачите, як значна кількість людей, які з вами працюють, відзначать те, що ви наважилися це сказати вголос (Внутрішня та зовнішня комунікація). Водночас слід звертати увагу на ситуативний вектор розвитку ситуації та узгоджувати медіа повідомлення з наявним політичним порядком денним.

Таким чином, військово-політична комунікація, «вбудована» до системи військово-цивільної взаємодії, має забезпечити інтереси держави та задовольнити попит суспільства на достовірну інформацію. Вказані пріоритети мають бути забезпечені на основі ресурсної підтримки та інноваційної політики військового інформування.

Висновки. Таким чином, інституційні рамки військово-політичної комунікації виходять далеко за межі передавання інформації та повідомлень уповноваженими представниками військового керівництва. Досвід повномасштабного вторгнення та відсічі російській агресії довів, що військово-цивільна взаємодія не вичерпується формальними брифінгами та відтворенням узгодженої версії подій.

Інформаційне волонтерство та добровільна громадська медіапідтримка війська і військового командування зіграли самодостатню роль у забезпеченні інформаційного суверенітету та формуванні «інформаційного імунітету» сучасної України. Водночас міжінституційна взаємодія громадських організацій, неурядових медіаструктур та структур військово-політичної комунікації потребує істотної корекції в умовах євроатлантичної інтеграції.

Демократична військово-політична комунікація розбудовується не за принципом формальної акредитації афілійованих медіаструктур, а за принципом тематичної спрямованості, фаховості та експертної налаштованості (залученості) комунікаційних партнерів. Відповідно для сучасної військово-політичної комунікації України належить розбудовувати взаємодію як з профільними медіа структурами, так і з неформальними блогерами, інформаційно-аналітичними агентствами, пересічними громадянами тощо. Означена співпраця вимагає нового рівня підготовки інформації, пошуку напрямків зацікавленості аудиторії з метою забезпечення свідомої та щирої підтримки з боку громадян. Подальшим напрямком розвитку теми порушеної в даній статті є розгляд явища інформаційного волонтерства в умовах військово-політичних викликів.

Kovalyov A. Military-political communication and development of military-civil relations in democracy

The article examines the communication and institutional support of the military-political representation and military-political administration, the promotion of social interests to the political level, and the correction of the activities of public spokespeople of the military administration in wartime. The role of non-governmental organizations that interact with military decision-making centers in a legal manner and in accordance with regulations and procedures is considered. The need for further improvement of interinstitutional interaction

based on the examples of the Euro-Atlantic community at the present stage is identified. The author of the article emphasizes the task of harmonizing information policy to support a common semantic line and version of events, a joint fight against hostile fakes and propaganda narratives. The need to establish alternatives to constructive communication behavior, positive institutional and actor motivation of military-civilian interaction, as well as optimal forms of cooperation in times of crisis is emphasized. Approaches to building the capacity of citizens to respond to the stresses and challenges of a military situation are clarified. We have considered the regulatory and legal framework of effective military-civilian interaction, which were already defined in Ukraine in the pre-war period. The behavior of the military-political communication system in the context of military-civilian cooperation, which involves consistent and purposeful work on communication between the Armed Forces and the external environment, is characterized. The optimal principles of military-political communication, which are formed through the exchange of views with representatives of foreign countries, are characterized. The need for interinstitutional interaction between public organizations, non-governmental media structures and participants in military-political communication, which requires significant correction in the conditions of Euro-Atlantic integration, is substantiated.

Key words: military-political communication, interinstitutional interaction, political coordination, information sovereignty, military-civilian interaction.

Література:

1. NATO civil-military cooperation (CIMIC) functional planning guide (CFPG). *Civil-Military Cooperation Centre of Excellence*. (2025) URL: <https://www.cimic-coe.org/wp-content/uploads/2025/03/Civil-Military-Cooperation-Functional-Planning-Guide.pdf>
2. Ankersen, C. (2014). *The politics of civil-military cooperation. Canada in Bosnia, Kosovo, and Afghanistan (Rethinking Peace and Conflict Studies)* Palgrave Macmillan UK.242.
3. Mazurkiewicz, A. (2022). *Civil-military cooperation in international interventions: The role of soldiers*. Routledge.172.
4. Ricigliano, R. (2003) Networks of Effective Action: Implementing an Integrated Approach to Peacebuilding. *Security Dialogue*. December 34(4):445–462.
5. Civil-military co-operation in protection of civilians during the Ukraine war. *Razumkov Centre* (2024). URL:<https://razumkov.org.ua/images/2024/02/2024-Sunhurovskyi-CIVIL-WAR-ENGL-F.pdf>
6. Топол, В. (2022) Військова комунікація. *Medialab*. URL:<https://medialab.online/materials/vijs-kova-komunikatsiya/>
7. Allied joint doctrine for civil-military cooperation. Edition A. Version 1. NOVEMBER 2018. *NATO Centre of Excellence for Military Medicine* (2018) URL:https://www.coemed.org/files/stanags/01_AJP/AJP-3.19_EDA_V1_E_2509.pdf
8. Бериславська, О. (2019) Civil-Military Cooperation as a type of social and legal relations in the system of public administration. *Social Development & Security*.9. 23–36. 10.33445/sds.2019.9.2.3.
9. Civil-Military Cooperation Strategy. *Eurocontrol* (2024). URL:<https://www.eurocontrol.int/sites/default/files/2024-06/eurocontrol-civil-military-cooperation-strategy.pdf>
10. Доктрина публічного спілкування. *Міністерство оборони України* (2020). URL:https://www.mil.gov.ua/content/standarts/doktryna_pyblyck_spilk_20200919.pdf
11. Civil-Military Guidelines & Reference for Complex Emergencies (2020) URL: <https://ochaonline.un.org/cmcs/guidelinesand> <http://www.reliefweb.int>
12. Волошин, Н. (2021) Як зробити військово-медійні комунікації ефективними? *Армія Інформ*. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/06/11/yak-zrobyty-vijskovo-medijni-komunikacziyi-efektyvnymy/>
13. Цицак, І. (2023) «Мобілізація: Україні потрібна правильна комунікація», – військова «Азову» Дзвінка Сіра. *Lvivpost.net* URL: <https://www.lvivpost.net/war/mobilizacziya-ukrayini-potribna-pravylna-komunikacziya-vijskova-azovu-dzvinka-sira/>
14. Форум «Комунікація під час війни» об'єднав експертів, щоб створити нові стандарти діалогу для суспільства. *Detector.media* (2024). URL: <https://detector.media/infospace/article/234912/2024-11-19-forum-komunikatsiya-pid-chas-viyny-obiednav-ekspertiv-shchob-stvoryty-novi-standarty-dialogu-dlya-suspilstva/>
15. Внутрішня та зовнішня комунікація організацій під час війни. *Mim.kyiv.ua* (2024). URL: <https://mim.kyiv.ua/news/vnutrshnya-ta-zovnshnya-komunkacya-organzacy-pd-chas-vyni-mim-toolbox-z-oleksandrom-sudarknim>

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 26.06.2025

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ АМБІЦІЇ КИТАЮ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Марущенко О. В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0003-3391-8291

maruolek@ukr.net

Розкрито особливості китайської політики, спрямованої на встановлення глобального домінування у рамках потенційно-можливого двополярного світу. З'ясовано, що упродовж тривалого періоду Китай тримається курсу реалізації стратегії здобуття статусу наддержави через формування кола союзників з числа країн так званого Глобального Півдня, представлених переважно автократіями. За таких обставин, Китай дедалі активніше пропонує ідею побудови нового біполярного світу вже у середньотерміновій перспективі. Китай має доволі масштабні засоби «м'якої сили», маючи змогу проектувати позитивний імідж та глобальний вплив через поширення культури, китайської унікальності та автентичності. Доведено, що упродовж останніх років Китай активно розбудовує свою Народно-визвольну армію (НВА), яка є потужним геополітичним аргументом забезпечення впливу. Крім того, КНР претендує на лідерські позиції у впровадженні високих наукових технологій у військову та низку економічних сфер. Однією з ознак глобальних амбіцій Китаю є тотальне розширення ним присутності в Африці, зокрема й за рахунок витіснення звідти США та ключових країн Євросоюзу – передусім Франції. Не менш важливим геостратегічним кейсом Китаю є масштабування партнерства з країнами Латинської Америки, зокрема й у рамках БРІКС. Все це зайвий раз вказує на глобальні амбіції Китаю. Дедалі активніше Китай прагне поширювати свій вплив у Південно-Східній Азії як сфері традиційного впливу США та їх союзників. У цьому контексті КНР розглядає Південнокитайське море як зону своєї виключної геостратегічної відповідальності. Зазначено, що одним із ключових інтересів Китаю у цьому напрямі є закріплення своєї присутності у зоні архіпелагу Парасельських островів та Спратлі. Саме з цією метою КНР постійно зміцнює свій військово-морський флот. Такі кроки Китаю пов'язані, насамперед, із встановленням контролю над багатими газонафтовими родовищами, що знаходяться у межах шельфів названих островів. У такий спосіб КНР намагається розширити диверсифікацію забезпечення енергоресурсами, потреба у яких для китайської економіки лише зростатиме. Підтверджено, що тривалий час Пекін має геостратегічні наміри до відновлення контролю над Тайванем у рамках так званої програми возз'єднання Великого Китаю. Позаяк маючи потужну економіку, високотехнологічний сектор, глибоку інтеграцію в міжнародну політику Китай стикається з низкою викликів, пов'язаних з несприйняттям авторитарної політичної моделі на міжнародному рівні, складними відносинами з сусідніми державами та напруженою конкуренцією зі США, що уповільнює та обмежує китайське глобальне домінування.

Ключові слова: Китай, новий світовий порядок, глобальна безпека, Глобальний Південь, африканські інтереси, Південнокитайське море, Тайвань.

Постановка проблеми. Китайська Народна Республіка (КНР) вже тривалий час культивує амбіції щодо здобуття статусу наддержави аж до витіснення США з багатьох геостратегічних локацій. Повномасштабна російсько-українська війна, що розпочалася у лютому 2022 року остаточно окреслила контури майбутнього світопорядку та визначила склад протидіючих коаліцій, очолюваних великими державами, серед яких є власне і Китай. КНР тривалий час досить активно/агресивно просуває ідею мультиполярного світу, в умовах якого США вже не бачаться у якості беззаперечного глобального гегемона. Позаяк прийнятним є судженням і про формування нової біполярності, адже відбувається подальше неминуче зіткнення інтересів двох системотвірних полюсних альтернатив – авторитарної та демократичної групи країн, іменованих як Глобальний Південь та Глобальна Північ.

За таких обставин саме Китай має амбіції очолити групу автократій, використовуючи при цьому російську агресію не лише проти України, а й проти всього колективного Заходу чи так званої Глобальної Півночі. Такий блок авторитарних держав, який кинув виклик глобальній демократії, окрім Китаю представлений ще й країнами, як от: Росія (РФ), Північна Корея (КНДР), Іран (ІР), а також низкою керованих проксі-організацій та терористичних об'єднань, котрі разом прагнуть остаточно зруйнувати світ – донедавна очолюваний США (*Pax Americana*).

Транзит світового порядку, що супроводжується нарощуванням каскаду регіональних конфліктів формує такий собі кейс холодної війни 2.0 чи навіть Третьої світової війни, який, за всіма ознаками, відкриває шлях до нової біполярності й оформлення балансу сил. У зв'язку з цим, постає необхідність подальшого наукового і експертного моніторингу міжнародних дій другої за ресурсним потенціалом держави з її намірами посісти першість у світовій гегемонії. Китай, завдяки складним геополітичним комбінаціям, розширює коаліцію країн Глобального Півдня, яка позиціонується у якості трансатлантичної альтернативи та противаги західним інституціям на кшталт G7 або МВФ. Відтак вивчення геостратегічних намірів Китаю необхідне для можливого прогнозування та моделювання його можливих кроків, спрямованих на переоблаштування світу у розрізі інтересів держав, представлених блоком сучасних автократій.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика зовнішньої політики, а також стратегії і тактики реалізації національних інтересів Китаю представлена досить обширним науковим, експертним і публіцистичним доробком, дискурс довкола якого триває вже не одне десятиріччя поспіль. Варто розпочати зі стислого аналізу наукових праць українських дослідників, які формують посильний вклад у розвиток китаїстичного наукового напрямку у його політологічному та історичному прочитанні. Сучасній зовнішній політиці Китаю та її векторам присвячені статті таких науковців, як В. Забіян (Забіян, 2018), Б. Голянич (Голянич & Божок, 2023), В. Кітченко (Кітченко, 2017), Д. Лікарчук (Лікарчук, 2021), Є. Левитська-Доба (Левитська-Доба, 2021), І. Работягова (Работягова, 2009), Т. Сергієнко (Сергієнко, 2023) та ін.

Більшість зазначених вчених приходять до висновків про довгострокову стратегію Китаю, спрямовану на розширення свого геополітичного та гео економічного впливу аж до глобальних масштабів. Також вчені зауважують, що саме посилення міжнародної економічної і політичної конкурентоспроможності впливає на підвищення стратегічної активності Китаю. Натомість, згідно з експертних зауваг, активізація зовнішньополітичних дій Китаю на пряму пов'язана й із завданнями внутріполітичного розвитку. При всьому Китай не прагне (принаймні поки що) до прямого й відкритого загострення конфронтації із провідними геополітичним гравцями та намагається зберігати мирно налаштований пояс сусідніх держав по периметру своїх кордонів.

Серед зарубіжних дослідників, об'єктом уваги яких є стратегія нарощування регіонального та глобального впливу Китаю стали Г. Бейтс (Bates, 2017), С. Брукс і В. Волфорт (Brooks & Wohlforth, 2023), М. Лантень (Lanteigne, 2013), С. Менарі (Menary, 2015), С. Метц (Metz, 2024), В. Савахель (Sawahel, 2023), К. Хакенеш і Дж. Бадер (Hackenesch & Bader, 2024) тощо. Зазначені вчені зокрема ведуть дискурс про переваги та суперечності «м'якої» і жорсткої сили Китаю на міжнародній арені. Дослідники доходять висновку, що «м'яка сила» спрямована на створення образу КНР як мирної, стабільної, економічно вигідної та культурно привабливої держави, натомість її ефективність значно залежить від неоднозначного сприйняття Китаю в інших країнах. Такі розбіжності спричиняють обмеження китайського глобального впливу. Не дозволяють Китаю здобути статус наддержави й інші компоненти проєктування масштабної геополітичної присутності, як от сповільнення економічного зростання, посилення авторитарного політичного ладу та збереження значного розриву зі США у плані розвитку як конвенційної, так і неконвенційної військової компоненти.

Метою статті є аналіз стану та можливостей забезпечення геополітичної змагальності Китаю за гегемонію першість у новому світовому порядку. У статті передбачено презентацію авторських кейсів у визначенні геостратегічних векторів Китаю щодо перспектив забезпечення глобального домінування.

Виклад основного матеріалу. Заклик китайського лідера Сі Цзіньпіна до «великого відродження китайської нації» передбачає перетворення Китаю на домінуючу силу до 2049 року – сторіччя перемоги комуністів у Громадянській війні в Китаї та проголошення КНР. Ця мета зокрема включає й повернення Тайваню під контроль Пекіна. Геополітичний вплив та спроможність його поширення будь-якою державою на міжнародній арені на пряму залежать від її наявного та стратегічного ресурсного потенціалу. Наразі Китай культивує свої амбіції, спрямовані ні повноцінне оформлення статусу принаймні другої глобальної наддержави з амбіціями посідання геополітичної першості у довгостроковій перспективі. Підґрунтям до таких геостратегічних настроїв Пекіна слугує статус Китаю як другої економіки у світі, адже його частка у глобальному ВВП складає наразі біля 16%, або понад 17,6 трлн дол. (річний темп зростання ВВП: +5,2%) (IMF says China's economic growth..., 2025). Для порівняння,

частка США сягає 26% від світового ВВП, або 27,3 трлн дол. (річний темп зростання ВВП: +2,5%) (Рейтинг 20 найбільших країн, 2024).

Разом з тим, Китай будучи постійним членом Ради Безпеки ООН, намагається виступати помітним донором глобальної безпеки шляхом миротворчого посередництва та протидії світовому тероризму. Також Пекін прагне обстоювати питання недопущення зміни клімату у бік глобального потепління, а також паралельно нарощувати цифровий вплив у глобальному інформаційному та інтелектуальному просторі.

У зазначеному контексті актуальним залишається тривалий дискурс про так званий Пекінський консенсус, покликаний стати своєрідною альтернативою Вашингтонському консенсусу та передбачає передусім сприяння економічному розвитку Китаю шляхом зміцнення ведення більш незалежної зовнішньої політики. Відтак Пекінський консенсус розглядається у якості своєрідного інструменту для суспільно-економічної модернізації країни шляхом створення самодостатньої економічної моделі, яка б дозволила Пекіну знизити залежність від західних наукоємних та високих технологій. Задля реалізації цієї стратегії китайське керівництво прагне якомога ширше залучати внутрішні та зовнішні ресурси в умовах глобалізаційних трансформацій світової економіки (Сергієнко, 2023).

Позаяк Китай, реалізуючи проект Пекінського консенсусу намагається прагне забезпечити резильєнтність своєї національної економіки шляхом збереження її своєрідної унікальності, яка виражається у поєднанні ринковості та державно-планового регулювання. Таким чином, Китай намагається якщо не опиратися глобалізаційним процесам, то, у всякому випадку, прагне прилаштуватися до їх тотальної динаміки.

Важливим інструментом впливу на тлі нинішньої трансформації світопорядку залишаються конвенційні та неконвенційні засоби. Китай наразі має другу за військовим потенціалом армію світу за масштабом та фінансуванням, поступаючись у цьому плані лише США. Сучасна китайська Народна-визвольна армія (НВА) включає сухопутну та військово-морську компоненту та налічує понад 2 млн військовослужбовців, що робить її найбільшою армією у світі за чисельністю особового складу. До всього, Китай є ядерною державою (його потенціал, за різними оцінками, складає 500 ядерних зарядів), що дає йому додаткові важелі геополітичного тиску та стримування потенційного супротивника, роблячи акцент на стратегічні ядерні сили. Китай володіє передовими здобутками у розробці гіперзвукової зброї, засобів ведення кібервійн та безпілотних технологій. Завдяки цьому потенціалу Китай доволі швидко розширює свою військово-морську присутність, особливо в Індो-Тихоокеанському регіоні. Загалом КНР є однією із трьох ядерних держави, які володіють повноцінною стратегічною ядерною тріадою. Натомість слід зауважити, що Китай досі надто поступається збройним силам США, дорівнюючи лише 20% їх нинішнього потенціалу. До слова бюджет США на 2025 рік складає близько 1 трлн дол., тоді як у Китаю цей показник дорівнює біля 300 млрд дол. (Українець, 2025).

Ця різниця стає ще більш очевидною коли брати до уваги такі кількісні та якісні показники як авіація, авіаносці та підводні човни. Тому мають рацію думки експертів про те, що Китай наразі не в змозі повноцінно конкурувати з такими сусідніми морськими країнами як Японія та Південна Корея (Brooks & Wohlforth, 2023). Все це вкотре підтверджує тезу про те, що Китай поки не має підстав щоби кинути цим країнам конвенційний виклик у оглядному майбутньому, а відтак поки не йдеться й про встановлення біполярної світ-системи.

У якості окремого геостратегічного ресурсу Китаю варто розглядати й «м'яку силу» Китаю, яка вперше була введена у політичний обіг Пекіном у 1993 році, колишнім членом Політбюро КПК Ван Хуніном з тим щоби протидіяти стереотипному поняттю «китайська загроза», яке усталено утвердилось на міжнародній арені. Натомість стратегія реалізація м'якої сили Китаєм утвердилася лише у 2007 році у ході XVII з'їзду. Тоді було узгоджено квінтесенцію про те, що китайська «м'яка сила» має базуватися на демонстрації розвитку китайської соціалістичної системи та поширенні автентичної китайської культури. До всього було зроблено акцент і на унікальності китайських культурних та цивілізаційних традицій шляхом активного просування китайської культурної спадщини як чогось екзотичного й привабливого (Голянич, 2023, с. 166).

Усе це значною мірою сприяло залученню нових інструментів зовнішньої політики, покликаних зміцнити на міжнародній арені статус Китаю у як великої держави. На кінець 2023 року Міністерством освіти Китаю було підписано угоди про освітню співпрацю з понад 60-ма країнами світу, а також організовано 37 спільних шкільних проєктів, створено 131 інститут Конфуція, 119 коледжів та класів Конфуція. Міністерство культури Китаю організувало майже 300 культурних заходів різного типу в понад 70 містах у 37 країнах (Голянич, 2023, с. 166).

Саме Інститут Конфуція перетворився на потужний інструмент збільшення геополітичного впливу КНР, адже він сприяє масштабізації вивчення китайської мови та культури, а відтак і популярності самого Китаю у світі. Останніми роками Китаєм провадяться освітні обмінні програми, а також проєкти щодо стажування іноземних викладачів та науковців. Все це є свідченням здатності

провадити Китаєм потужну гуманітарну та освітню дипломатію, особливо в країнах Глобального Півдня. Запорукою технологічного іміджу Китаю є також володіння найбільшою кількістю патентів у світі. До цього варто додати й значний прогрес Китаю у космічній програмі по створенню власної космічної станції «Тяньгун» у рамках так званої місячної місії. Активним є нарощування позицій Китаю у сфері штучного інтелекту (ШІ), комп'ютерних та фінансових технологій, які успішно конкурують із західними аналогами. Провідні світові компанії у сфері ІТ, ШІ, 5G є саме китайськими, на кшталт: *Huawei*, *Tencent*, *BYD* тощо, які кидають виклик таким західним цифровим гігантам як *Apple* та *Samsung*. Завдяки цьому Китай активно зміцнює свою присутність у глобальному інформаційному просторі, зокрема й через пропаганду та ширення кібератак. Вагомим фактором геополітичного впливу Китаю є його постійне членство в Раді Безпеки ООН, з володінням права вето як одного з постійних п'яти членів, а також провідне місце в БРІКС та ШОС.

Дотичними до всього можна вважати китайське кіно, музику, мистецтво, адже Китай підтримує експорт власного культурного продукту, зокрема через міжнародні фестивалі та виставки. Таким чином, можна говорити про феномен китайського «м'якого експансіонізму», який Пекін прагне нарощувати попри помітну інституційну обмеженість, порівняно із американською *soft power*, адже попри кризу глобальної демократії ліберально-демократичні цінності досі зберігають свою популярність.

Доповненням до зазначеного є наявність китайської пропагандистської та медійної мережі – *CGTN* та *XINHUA*, а також Радіослужба іномовлення «Міжнародне радіо Китаю». Водночас сучасна система міжнародного телевізійного мовлення КНР здійснюється через міжнародні телеканали Центрального телебачення Китаю (*CCTV*). Вважається, що жодна країна на землі не знаходиться поза межами досяжності принаймні однієї китайської радіостанції, телеканалу чи онлайн-сайту новин. Завдяки цим каналам Пекін атакує дії та мотиви Америки, підриває віру в міжнародні інституції, створені Сполученими Штатами після Другої світової війни, та тиражує інформацію про нібито перевагу своєї альтернативної моделі розвитку на тлі нібито неминучого занепаду Заходу.

Ще одним інструментом глобального м'якого впливу Китаю є просування товарів власного виробництва, що робить його своєрідною фабрикою світу (ключовий гравець у глобальних ланцюгах поставок), роль якої свого часу використовувала Великобританія. Частково завдяки цьому інструменту Китай реалізує комплексну стратегію, спрямовану на збільшення своєї могутності та впливу в усьому світі. Нині Китай є головним торговельним партнером понад 120 країн, включаючи майже всі країни Африки та Південної Америки. У розрізі культивування економічної привабливості, слід вважати стратегію реалізації великих інвестиційних проєктів на кшталт ініціативи «Один пояс, один шлях» (*Belt and Road Initiative (BRI)/New Silk Road*). Ініціатива, що була прийнята урядом Китаю у 2013 році передбачає реалізацію до 2049 року грандіозного інфраструктурного проєкту, покликаного охопити чотири континенти – Євразію, Африку, Австралію та Латинську Америку. На 2024 рік понад 150 країн і міжнародних організацій вже підписали меморандуми про співпрацю в рамках BRI. Наразі Китай володіє, управляє або вже інвестував у понад 100 портів приблизно в 60-ти країнах світу.

Натомість проєкт «Один Пояс, один шлях» останніми роками перетворився здебільшого на грандіозний PR-проєкт, аніж на реальну інвестиційну програму з розвитку транспортної трансконтинентальної інфраструктури (Metz, 2024). Адже такий план, на думку низки експертів, навряд чи може бути повністю втілений навіть у такій віддаленій перспективі. Більше того, критики даного проєкту тлумачать цей план як створення синоцентричної міжнародної торговельної мережі, інвестиційну вигоду від якої матиме передусім Китай. Зважаючи на потенційне ігнорування національних інтересів Австралія 21 квітня 2021 року оголосила, що повністю вийде з ініціативи «Пояс і шлях». Водночас варто брати до уваги й те, що проєкт «Один пояс, один шлях» дозволяє Китаю потенційно створювати кабальну кредитну та інвестиційну залежність багатьох країн від своєї економіки та позик. Тож проєкт розглядається водночас і як інструмент «економічного колоніалізму». Відтак ініціатива «Один пояс, один шлях» (BRI) є прикладом того, як Китай реагує на потреби країн із низьким та середнім рівнями інвестицій в інфраструктуру, одночасно просуваючи власні економічні цілі.

Ще одним проявом нетипового застосування м'якої сили Китаєм, у реалізації його геостратегічних інтересів, є так звана торгова та інфраструктурна дипломатія. Типовим прикладом може виступати політика співробітництва по так званій лінії «Південь – Південь» де КНР позиціонує себе у якості незаперечного лідера. Своєрідним геополітичним полігоном протистояння та закріплення своєї присутності є Африка. Ключовими цілями китайської політики в Африці є: забезпечення доступу до енергетичних ресурсів та рідкоземельних елементів; пошук нових ринків збуту для китайських товарів; реалізація масштабних інфраструктурних проєктів на кшталт побудови залізниці «Ефіопія – Джибуті» чи портів у Кенії й Танзанії, а також доріг та електростанцій; використання надлишкових потужностей китайських компаній для будівництва; розширення союзників на міжнародній арені; підтримка міжнародного іміджу як країни, що допомагає в розвитку; забезпечення розширення інформаційного та технологічного впливу за рахунок африканських країн. Приміром, китайські компанії (*Huawei*, *ZTE*)

активно будують у низці африканських країн цифрову інфраструктуру: мобільні мережі, спостережні системи, центри обробки даних тощо.

У шістнадцяти країнах Африки з Китаєм створено біля 25 зон економічного і торговельного співробітництва. Такі зони, зареєстровані в Міністерстві торгівлі Китаю. Одним із напрямів африканського геополітичного вектору Китаю є фінансове донорство країн, які уповільнили свій модернізацій шлях. Загалом, китайське фінансове кредитування Африки допомогло країнам розвивати і розбудувати інфраструктуру. Зі свого боку лідери США звертають увагу на високу ціну для позичальників і труднощі, з якими вони зіштовхуються при поверненні боргів Пекіну (Мар'яненко, 2024). Таким чином, Китай свідомо заганяє своїх фінансових реципієнтів у боргову кабалу, розставляючи кредитні пастки у низці африканських країн.

За оцінками низки експертів Китай є найбільшим кредитором країн, що розвиваються, затримує процес у кількох країнах, побоюючись, що він створить прецедент, пішовши на пряме скорочення своїх кредитів. Пекін, так би мовити, заманює країни в непотрібні позики для створення часто такої ж малопотрібної інфраструктури, що тим самим забезпечує Пекіну розширення своєї стратегічної та військової присутності. Хоча багато китайських проєктів і передбачають позики та прямі інвестиції, деякі є відвертими подарунками, наприклад урядові центри, стадіони та інші відомі будівлі в африканських країнах. Значний відсоток проєктів, що характеризуються грандіозністю та архітектурною пишнотою, виходять за рамки відчутних результатів і спрямовані на підвищення видимості та репутації Китаю в Африці. Натомість через високий рівень заборгованості та фінансову вразливість у деяких африканських країнах такі інвестиції формують додаткові боргові пастки, що практично унеможлиблює їх позбавлення від китайського кредитного гачка. Адже низка африканських країн потрапляють у свого роду замкнене коло у зв'язку з потребою у чергових кредитах для покриття старих боргів. Водночас тягар для бідних країн зростає також разом із відсотковими ставками (Foreign Affairs: «Один пояс, один шлях», 2023).

Черговим прикладом є те, що у такій стратегічно вигідно розташованій африканській країні як Джибуті Китай інвестує значні кошти в порти та інфраструктуру. Більше того, задля розширення присутності ним у 2017 році було засновано першу закордонну військову базу. Слід зауважити, що рівень боргу Джибуті перед Китаєм також значно зріс і викликає значну настороженість у цій країні стосовно можливого подальшого посилення китайського впливу аж до формалізації її суверенітету (У Джибуті розпочала роботу..., 2017). Так само постійно зростають інвестиції Китаю в інфраструктуру Кенії.

Зазвичай китайські інвестиції окрім економічних нав'язують ще й політичні умови, адже одержувачі мають провадити лояльну щодо Китаю політику та не виходити за встановлені ним «червоні лінії», включаючи й заперечення незалежності Тайваню та жорсткої політики Пекіну щодо тибетців і уйгурів. Отже, Пекін представляє себе у якості альтруїстичного гравця, адже економічні та геополітичні пошуки, які залишаються в центрі китайської політики розвитку, здійснюються часто за рахунок країн-партнерів.

Ще одним помітним напрямом африканського вектора китайської політики є інвестування у видобуток рідкоземельних металів і мінералів. На цьому тлі у Африці розгорнулося американо-китайське суперництво за мінеральні ресурси, які мають вирішальне значення для зеленої енергетики. Слід зауважити, що інвестиційні потреби африканських країн різко зросли з 2015 року. Натомість до 2030 року, за різними оцінками, інвестиційні потреби в інфраструктуру та видобуток сировини в Африці становитимуть 253 млрд (Джуман & Шинкарук, 2023).

Між іншим зауважимо, що Африка має значні поклади рідкоземельних металів. За свідченням Доповіді «Економічний розвиток в Африці» тут зосереджено близько 90% усіх світових запасів платини та кобальту, біля половину світового золота, а також дві третини марганцю та 35% урану. В Африці також знаходиться майже 75% колтану у світі, який використовується в електронних пристроях, зокрема в мобільних телефонах (Economic Development in Africa Report, 2022).

Започаткована у 2021 році Ініціатива глобального розвитку є інтелектуальною парасолькою, яка має створити узгодженість у діяльності розвитку Китаю. За словами українських політологів В. Джумана та Н. Шинкарук «...Наполягаючи на своєму статусі «найбільшої у світі країни, що розвивається, Китай створив наратив для сприяння солідарності, спільних цінностей і взаємовигідної співпраці між країнами Глобального Півдня на відміну від західного донора – реципієнтний підхід» (Джуман & Шинкарук, 2023).

У рамках співробітництва «Південь–Південь», Китай тривалий час здійснює значні сільськогосподарські інвестиції в багатьох африканських країнах, які допомогли збільшити сільськогосподарське виробництво та продуктивність цієї галузі. Позаяк китайські сільськогосподарські проєкти регулярно руйнуються після початкового нетривалого процвітання, оскільки китайські партнери часто залишають місцевих жителів, які не мають достатніх коштів задля фінансування управління проєктами без сторонньої зовнішньої підтримки (Джуман & Шинкарук, 2023).

Позиціонуючи себе у якості надійного партнера Китай стратегічно створює залежність, купуючи великі території землі та контролюючи більшу частину необхідної інфраструктури на континенті. КНР скуповує значні запаси зерна в країнах, у яких зберігається продовольча криза. Саме тому більшість жителів Африканського континенту вважають американську модель інвестиційного розвитку більш прийнятною, порівняно з китайською.

Аналізуючи практичну сторону китайської розумної сили (*smart power*) варто взяти до уваги непряму підтримку Росії у її війні проти України. За різними даними Китай через Північну Корею (КНДР) може постачати РФ як зброю, так і товари подвійного призначення, що використовуються у виготовленні озброєння та безпілотних літальних апаратів (БПЛА). Свідченням лояльного ставлення до Росії з боку Пекіна є китайська риторика. Адже представники китайської дипломатії не називають російську агресію війною, а характеризуються здебільшого як «кризу» або «внутрішньо-українську проблему». Відомим є той факт, що російсько-китайські відносини не є союзницькими й тим паче їх не слід характеризувати як стратегічне партнерство. Взаємини між Росією й Китаєм здійснюються по лінії «сеньйор – васал», а відтак РФ перетворилася радше на китайський інструмент проксі протистояння із колективним Заходом. Посилення економічної залежності Росії від Китаю зумовлює отримання ним сировинної бази й логістичної інфраструктури, зокрема і в Арктиці, а також різке посилення на Близькому Сході та Африканському континенті.

Понад те, Китай намагається підтримувати Росію з метою ослаблення позицій як США, так і всього колективного Заходу, маючи при цьому доступ до дешевих російських енергетичних та сировинних ресурсів. До всього, Китай опосередковано підтримує Іран та його проксі сили – головні терористичні організації – ХАМАС у Секторі Гази та Хезболла в Лівані. Таким чином, КНР непрямо посилює стійкість країн так званої осі зла з тим щоби й надалі послаблювати країни Глобального Півночі та у перспективі посісти місце лідера країн Глобального Півдня з прицілом набуття статусу світового гегемона.

У 2024 році Китай також намагався позиціонувати себе у якості альтернативного центру врегулювання російсько-української війни. Свідченням тому стала ініціатива Пекіна зі створення так званої платформи «Друзі миру» за участі 15 країн Глобального Півдня представники яких зустрілися на полях 79-ї сесії Генеральної Асамблеї 27 вересня 2024 року. Учасники цієї платформи виступали із критикою США та їх союзників у зв'язку з їх нібито нездатністю врегулювати російсько-українську війну (До «Друзів миру» на чолі з Китаєм та Бразилією..., 2024).

Не виключається скоєння агресії Китаю проти Тайваню, адже Сі Цзіньпін під час промови з нагоди святкування 74-ї річниці КНР у 2023 році зробив заяву, що «перехід острова під контроль Пекіна є прагненням народу, віянням часу та історичною необхідністю» («Історична необхідність». Сі Цзіньпін зробив нову заяву..., 2023). З цією метою Сі Цзіньпін звернувся до військових з наказом бути готовим на 2027 рік до швидкого та успішного вторгнення на Тайвань. У зв'язку з цим, він також дав розпорядження щодо модернізації китайської НВА до 2035 року аж до перетворення її на потугу «світового класу». Китайський лідер вважає, що лише захопивши Тайвань, він може забезпечити собі статус, порівнянний з тим, яким володів Мао Цзедун, що має забезпечити гідне місце Сі Цзіньпіну в пантеоні легенд Комуністичної партії Китаю.

Відтак поєднання динаміки китайських амбіцій та зростання китайської могутності підвищило ймовірність прямого воєнного зіткнення між Китаєм та США у зоні Тайванської протоки (The Long Unipolar Moment, 2023). Водночас китайське керівництво характеризує Тайвань як інструмент ослаблення Китаю Сполученими Штатами. Зауважимо, що Сі Цзіньпін, виступаючи ще на XX з'їзді КПК у жовтні 2022 року, заявив про можливе застосування Пекіном сили задля возз'єднання з Тайванем у рамках проєкту відродження так званого Великого Китаю, наголосивши, що «...повне возз'єднання батьківщини має бути досягнуто». Така політика КНР різко збільшує ймовірність конфлікту та посилює ризик втягнення США у пряме протистояння з Китаєм у районі Тайванської протоки (Zhao, 2023). Перспектива нападу Китаю на Тайвань справді є реальною зміною порівняно з розквітом тотальної однополярності, коли Китай був занадто слабким, щоб хтось турбувався про такий сценарій. Натомість на тлі посилення ізоляціоністської політики у США, сценарій вступу Вашингтона з Китаєм на боці Тайваню є маловірогідним.

Варто зважити й на територіальні спори Китаю з низкою різних держав, які стосуються як сухопутних, так і морських розмежувань. Так, об'єктом масштабного геополітичного протистояння нині залишається Південнокитайське море, що межує з Китаєм, В'єтнамом, Малайзією, Брунеєм, Філіппінами й Тайванем, де перетинаються безліч торговельних морських шляхів, які також прагне контролювати Пекін. До всього, на дні цього моря виявлено значні поклади вуглеводнів – нафти й газу. Китай заявляє претензії практично на все це море з його численними островами. Водночас так само претендує на значні простори у басейні Південнокитайського моря й Тайвань, який вважає себе за «єдиний справжній Китай», адже саме він представляв Китай в ООН до 1971 року. Усі інші приморські

держави теж вважають своїми значні території моря з його островами й ці територіальні претензії в деяких місцях взаємно перетинаються багато разів, що проектує постійну напруженість у відносинах між даними країнами.

Як зазначалося, що на більшу частину Південнокитайського моря претендує Китай, висуваючи територіальні претензії у морських водах до Малайзії, Брунею, В'єтнаму, та Філіппін. Предметом гострих суперечок стали об'єкти у групі островів архіпелагу Спратлі, які багаті на нафтогазові родовища. Китай затвердив по суті нові географічні карти в односторонньому порядку, прийнявши у 1992 році новий закон про морські володіння, в якому зафіксовано право Китаю застосовувати силу для припинення незаконних промислів у своїх територіальних водах (Joynes, 1999). За цим законом весь архіпелаг Спратлі опинився у зоні китайських інтересів. До всього, Пекін відмовився визнавати арбітражне рішення суду в Гаазі 2017 року (суд встановив, що морські об'єкти не можуть створювати виключних економічних зон чи континентальних шельфів) на користь Філіппін, яке є юридично обов'язковим для всіх зацікавлених сторін. Тривалий час не виключалося, що Китай має потенційне прагнення захопити острови Спратлі, поставивши більш слабкі морські держави вже перед фактом встановлення контролю. У зв'язку з цим було прийнято рішення створити з 1995 році регіональний форум АСЕАН з питань безпеки у роботі якого, починаючи з 1997 року, беруть участь РФ і КНР.

Починаючи з 2005 року між Китаєм та В'єтнамом періодично виникала серія інцидентів, особливо після оголошення Ханоем суверенітету над низкою островів архіпелагу Спратлі. Подібні наміри були виголошені й Філіппінами. У травні 2018 році Китай розмістив на островах свої ракетні системи, які дозволять йому наносити удари по судах в радіусі близько 475 кілометрів (Китай розмістив найсучасніші бомбардувальники..., 2025). Паралельно Китай почав будувати штучні острови у Південнокитайському морі задля подальшого розміщення там військової інфраструктури й перетворення їх на повноцінні військові бази. Окрім того, берегова охорона КНР дедалі наполегливіше втручається в діяльність нафтогазових розвідувальних компаній, перешкоджаючи їхній роботі, та витісняє риболовецькі судна з територій їхнього традиційного промислу у виключних економічних зонах сусідніх країн.

Така поведінка Китаю, спрямована на домінуванні в басейні Південнокитайського моря змусила Малайзію, Філіппіни та В'єтнам вимагати допомоги США. Зі свого боку Тайвань і В'єтнам претендуючи на весь архіпелаг Спратлі так само вдаються до побудови військових баз та захисних укріплень на окремих островах. Відповідно двома ключовими суперниками у акваторії у Південнокитайському морі є Китай і В'єтнам, який поширює суверенітет на найбільшу кількість островів, тоді як КНР має тисячолітню історію імперського морського і сухопутного домінування. Відтак на островах Спратлі відбулося протистояння, схоже на холодну війну.

Для Китаю острови Спратлі мають важливе стратегічне значення – головно для розширення своєї зони регіонального геоекономічного домінування. У вересні 2023 року відбувся 43-й саміт Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) у центрі обговорення якого були територіальні домагання Пекіна в акваторії Південнокитайського моря. Тригером найбільшого занепокоєння стало опублікування Китаєм напередодні саміту власної нової карти з чіткими територіальними претензіями в Південнокитайському морі. На карті близько 90% акваторії Південнокитайського моря позначено як територію Китаю. Ця U-подібна лінія проходить на відстані 1500 км на південь від острова Хайнань і перетинає виключні економічні зони країн-членів АСЕАН – В'єтнаму, Філіппін, Малайзії, Брунею та Індонезії. Тому п'ять країн АСЕАН та Індія висловили протест і назвали дії Пекіна необґрунтованими.

Також у відповідь на це такі країни як Індонезія та Філіппіни заявили про змінення своєї обороноздатності задля захисту територіальної цілісності та суверенітету, а США, зі свого боку, висловили підтримку всім країнам південно-Східної Азії, які мають вихід до Південнокитайського моря та піддалися територіальним претензіям з боку Пекіна. Загалом же, за словами аналітиків, така напружена ситуація зумовить додаткову гостроту у переговорах лідерів країн АСЕАН з Китаєм щодо прийняття кодексу поведінки в стратегічному водному просторі, який давно відкладається (Країни ASEAN розробляють кодекс, 2024).

Черговим предметом геополітичного спору в Південнокитайському морі є Парасельські острови (архіпелаг складається з більш ніж зі 130 невеликих коралових островів, рифів і банок, розкиданих на площі у майже 15 тис. кв. км), які спірною територією між КНР, Тайванем і В'єтнамом. Натомість більшість архіпелагу фактично контролюються КНР після односторонньої битви за Парасельські острови у 1974 році, відколи Пекін розмістив там свої гарнізони. У липні 2012 року владою КНР на Вуді було офіційно засновано місто Саньша. При цьому на острові немає джерел прісної води, а все необхідне для життя доставляють з континенту (Климчук & Устінов, 2023). Саме тому у планах КНР є будівництво побудувати на островах заводу з опріснення морської води, що працюватиме на сонячній енергії.

Парасельські острови вже тривалий час залишаються прихованим джерелом напруги в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, адже їх значущість полягає як у стратегічно важливому

розташуванні, так і близькості до шельфу зі значними покладами вуглеводнів. У листопаді 2018 року Китай встановив нову платформу у віддаленій частині спірних Парасельських островів, яка може бути використана у військових цілях. Також із серпня 2023 року Китай будує нову злітно-посадкову смугу для військових літаків на спірному острові Тритон у Південнокитайському морі, на який претендують В'єтнам і Тайвань.

Таким чином, Китай змінив територіальний статус-кво лише в Південнокитайському морі, де він побудував кілька штучних островів. Однак ці дрібні відкриті володіння можуть бути легко виведені з ладу під час прямої війни зі США. І навіть якби Китай міг забезпечити собі всі спірні частини Південнокитайського моря, загальне економічне значення ресурсів там є незначним. Більшість нафтогазових ресурсів у Південнокитайському морі знаходяться в неспірних районах поблизу берегових ліній різних країн, які поширюють на них свій суверенітет. Якщо ВМС США не виведуть свої війська з Азії, ревізіоністські амбіції Китаю наразі не можуть поширюватися далі першого острівного ланцюга тихоокеанських архіпелагів, що включає Японію, Філіппіни та Тайвань.

Врешті ще одним предметом подібного геополітичного спору є група безлюдних островів Сенкаку (п'ять невеликих островів і три скелі) у Східно-Китайському морі, котрі належать Японії, однак на які претендують КНР і Тайвань, починаючи з 1970-х років. Претензії щодо приналежності островів так само були зумовлені виявленням потенційних нафтових покладів поблизу шельфів островів Сенкаку. Спір довкола островів посилюється після того як японський уряд націоналізував острови у 2012 році. Військова активність Китаю може призвести до подальшої ескалації в питанні давньої територіальної суперечки з найважливішим союзником США в регіоні. Зі свого боку Вашингтон оголосив непохитну прихильність у обороні Японії, що передбачено спільним договором про безпеку, дія якого поширюється і в разі нападу на японські урядові судна на Сенкаку (Китай націлюється на нову спірну територію..., 2024).

Ще одним помітним територіальним спором є Аксайчин та Аруначал-Прадеш. Суперечка довкола Аксайчина – це тривалий територіальний конфлікт між Індією та Китаєм щодо контролю над регіоном, розташованим на високогір'ї між Синьцзян-Уйгурським автономним районом КНР та союзною територією Ладакх в Індії. Китай контролює цю територію, але Індія вважає її своєю. Аруначал-Прадеш є ще одним предметом суперечок між Індією та Китаєм, де Китай вважає Аруначал-Прадеш частиною Тибету, а Індія – виключно своєю територією. Такі задвалось би локальні суперечки є тривалими, а їх небезпека полягає в тому, що вони відбуваються між двома ядерними державами.

У разі якщо говорити про партнерство між Китаєм і Росією, то слід зазначити, що воно безумовно має не останнє значення, адже створює проблеми для США та Заходу в цілому. Натомість воно не обіцяє якої небуть кардинальної зміни глобального розкладу сил. Адже такий потенційний альянс, що формує ядро так званої осі зла не забезпечує балансування сил зі США та їх союзниками. Одним словом, об'єднання двох держав – Китаю та РФ забезпечує здатність до регіонального балансування, натомість не дорівнює балансуванню глобальному. Для досягнення останнього потрібні військові можливості та інші спроможності, пов'язані насамперед з м'якою силою, яких Росія та Китай окремо та разом не мають у достатньому обсязі.

Натомість США, у свою чергу, прагне відірвати Росію від Китаю, адже такі їх патрон-клієнтські відносини ведуть до подальшого ослаблення Росії, що у разі колапсу РФ, КНР отримає повний доступ до значної кількості сировинних ресурсів, як от: нафти й газу, рідкоземельних матеріалів, вугілля, лісу, прісної води тощо. Все це у підсумку також дасть можливість Китаю диверсифікувати та унезалежити свою економіку від західних технологій, а відтак значно посилити глобальний геополітичний вплив та кинути справжній виклик США у битві за світову першість і статус наддержави. При всьому, на даний час, маючи значний ресурсний потенціал для Китаю поки немає належних підстав щоби претендувати на статус наддержави, адже поступається інструментами як м'якої сили, так і жорсткого впливу Сполученим Штатам. До всього додається й низький рівень довіри до Пекіна після спалаху пандемії *COVID-19*, джерелом спалаху якої був саме Китай та жорстку внутрішню політику, насамперед до населення територій з особливим статусом, як от Тибету та Синьцзян-Уйгурського автономного району (САУР). Не сприяють зміцненню авторитету Китаю й такі фактори як посилення автократичної та однопартійної моделі здійснення влади, складні відносини із сусідніми країнами: Японією, Індією, Філіппінами та Тайванем. Врешті, на все накладається й проблема старіння населення, економічна нестабільність у ракурсі уповільнення динаміки зростання ВВП, проблеми з ринком нерухомості, борги місцевих урядів тощо.

Висновки. Китай дотримується довгострокового підходу до внутрішніх трансформацій та розвитку векторів забезпечення регіонального та глобального впливу. КНР позиціонує себе як глобальну державу, котра готова втрутитися там, де ЄС і США не змогли підтримати країни в їхньому сталому розвитку. Підставою для беззаперечного мегарегіонального домінування та глобальних амбіцій Китаю є його потужні «м'яка» та жорстка сила, що проявляється у пропагуванні унікальних цивілізаційних

цінностей та розбудові сучасних збройних сил і технологій. Такий ресурсний потенціал дозволив Китаю закріпити свій вплив у Африці, витіснивши звідти впливових західних гравців. Китай активно нарощує свій геополітичний вплив у Індо-Тихоокеанському регіоні, зокрема й у Південно-Східній Азії, за рахунок проектування домінування Південнокитайському та Східнокитайському морях, ведучи боротьбу за багаті на поклади енергоресурсів шельфи Парасельських островів, а також Спратлі та Сенкаку. Не виключено, що КНР вдасться до силового приєднання Тайваню у рамках так званого великокитайського проекту. Маючи великодержавні амбіції до набуття статусу світового гегемона Китай все більше стикається з низкою викликів та проблем, пов'язаних з ресурсною неспівмірністю та можливостями порівняно зі США, уповільненням економічного розвитку, наростанням авторитарних внутріполітичних тенденцій, старінням та бідністю населення тощо.

Marushchenko O. China's geostrategic ambitions in the context of the emergence of a new world order

The features of Chinese policy aimed at establishing global dominance within the framework of a potentially bipolar world are revealed. It is found that for a long period of time China has been pursuing a strategy of gaining superpower status by forming a circle of allies from among the countries of the so-called Global South, represented mainly by autocracies. Under such circumstances, China is increasingly actively pushing the idea of building a new bipolar world in the medium term. China has quite large-scale means of "soft power", being able to project a positive image and global influence through the spread of culture, Chinese uniqueness and authenticity. It is proven that in recent years China has been actively building its People's Liberation Army (PLA), which is a powerful geopolitical argument for ensuring influence. In addition, the PRC claims leadership positions in the introduction of high scientific technologies into the military and a number of economic spheres. One of the signs of China's global ambitions is its total expansion of its presence in Africa, in particular by displacing the United States and key European Union countries, primarily France. An equally important geostrategic case for China is the scaling up of its partnership with Latin American countries, in particular within the BRICS framework. All this once again indicates China's global ambitions. China is increasingly seeking to expand its influence in Southeast Asia as a sphere of traditional influence of the United States and its allies. In this context, the PRC considers the South China Sea as a zone of its exclusive geostrategic responsibility. It is noted that one of China's key interests in this direction is to consolidate its presence in the area of the Paracel and Spratly archipelagos. It is for this purpose that the PRC is constantly strengthening its navy. Such steps by China are primarily related to establishing control over the rich oil and gas fields located within the shelves of the aforementioned islands. In this way, the PRC is trying to expand the diversification of energy supplies, the need for which for the Chinese economy will only grow. It has been confirmed that Beijing has long had geostrategic intentions to restore control over Taiwan within the framework of the so-called Greater China reunification program. Having a powerful economy, a high-tech sector, and deep integration into international politics, China faces a number of challenges related to the rejection of the authoritarian political model at the international level, complex relations with neighboring states, and intense competition with the United States, which slows down and limits Chinese global dominance.

Key words: China, new world order, global security, Global South, African interests, South China Sea, Taiwan.

Література:

1. Голянич, Б. (2023). Використання Китаєм «м'якої сили» та формування міжнародного іміджу з точки зору культурної дипломатії. *Політичне життя*. 4, 164–169.
2. Голянич, Б. & Божок, Р. (2023). Основні засади формування зовнішньої політики Китаю. *Політичне життя*. 2, 119–123. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.2.14>.
3. Джуман, В. & Шинкарук Н. (2023). Африканський вектор зовнішньої політики ЄС на фоні зростання геополітичної конкуренції. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 86–95. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.06.086>.
4. До «Друзів миру» на чолі з Китаєм та Бразилією долучилися 15 країн. Ван Ї каже, що ідея належала Угорщині. (2024, Вересень 27). *Номадске*. URL: <https://hromadske.ua/viyina/231982-do-druziv-myr-u-choli-z-kytayem-ta-brazyliyeiu-doluchylisia-15-krayin-uhorshchyna-zaiavyla-shcho-svit-sytyu-po-horlo-viynoiu>.

5. Забіян, В. (2018). Особливості трансформації зовнішньої політики КНР: від Мао Цзедун до Сі Цзіньпіна. *International Scientific Journal "Internauka"*. 8(1), 45–48. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15244898343841.pdf>.
6. «Історична необхідність». Сі Цзіньпін зробив нову заяву щодо «возз'єднання» з Тайванем. *New Voice*. 29 вересня 2023. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/vozz-yednannya-z-tayvanem-ne-mozhe-buti-zupinene-zhodnoyu-siloyu-si-czinpina-ostanni-novini-50357013.html>.
7. Китай націлюється на нову спірну територію союзника США, – ЗМІ (карта). (2024, Січень 2). Фокус. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/617114-kitay-nacelilsya-na-novuyu-spornuyu-territoriyu-soyuznika-ssha-smi-karta>.
8. Китай розмістив найсучасніші бомбардувальники на спірному острові: що це означає. (2025, Травень 29). ТСН. URL: <https://tsn.ua/svit/kytay-rozmistyv-naysuchasnishi-bombarduvalnyky-na-spirnomu-ostrov-shcho-tse-oznachaye-2838251.html>.
9. Кіктенко, В. (2017). Китай у сучасному світі: мирне піднесення, відродження нації та м'яка сила. *Китай очима Азії: колективна монографія*. Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України; Українська асоціація китаєзнавців. Київ, 11–99.
10. Климчук, І. & Устінов, О. (2023). «Тайванське питання» у міжнародних відносинах: сучасні реалії та можливі сценарії розвитку. *Регіональні студії*, 34, 145–150. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.25>.
11. Країни ASEAN розробляють кодекс поведінки на тлі суперечок з Китаєм у Південнокитайському морі. (2024, Січень 9). Expreso.tv. URL: <https://espreso.tv/svit-kraini-asean-rozroblyayut-kodeks-povedinki-na-tli-superechok-z-kitaem-u-pivdennokitayskomu-mori>.
12. Левитська-Доба, Є. (2021). Економічна інтеграція в АТР: взаємодія і конфлікт у трикутнику «США – Японія – Китай». *Китаєзнавчі дослідження*, (1-2), 84–90. URL: <https://chinese-studies.com.ua/index.php/journal/article/view/151>.
13. Лікарчук, Д. (2021). Китай versus США: конфліктологічний вимір. *Китаєзнавчі дослідження*, (1), 92–101. URL: <https://doi.org/10.51198/chinesest2021.01.092>; Лікарчук, Д. (2021) Зовнішня політика Китаю: конфлікти, перспективи, нові сценарії. *Регіональні студії*, 25, 26–32. <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/25/7.pdf>.
14. Мар'яненко, Н. Вплив РФ та КНР на Африканському континенті. (2024, Квітень 11) *Civil Diploma Foundation*. URL: <https://civildiplomat.com/vpliv-rf-ta-kr-na-afrikanskomu-kontinenti>.
15. Работягова, І. (2009). Супердержави світу: феномен Китаю у глобальній політиці. *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Питання політології*, 839, 191–196.
16. Рейтинг 20 найбільших країн за ВВП у 2024 році. LIGA.net, 2024, 14 серпня. URL: <https://finance.liga.net/ua/infographic-of-the-day/infografica/reitynh-20-naibilshykh-krain-za-vvp-u-2024-rotsi>.
17. Сергієнко, Т. (2023). Особливості сучасної політики Китайської Народної Республіки на міжнародній арені. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*, 3(63), 106–112. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-3\(63\)-14](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-3(63)-14).
18. У Джибуті розпочала роботу перша іноземна військова база Китаю. (2017, Серпень 01) *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2277307-u-dzibuti-rozpocala-robotu-persa-inozemna-vijskova-baza-kitau.html>.
19. Українець, П. (2025, Травень 15) Топ-20 країн з найвищими військовими витратами. *Преса Рівне*. URL: <https://pressa.rv.ua/news/top-20-krayin-z-najvyshhymy-vijskovymy-vytratamy/>.
20. Bates, G. (2017). *China Matters: Getting it Right for Australia*. Melbourne: Black Ins/La Trobe.
21. Brooks, S. & Wohlforth W. (2023, April 18). The Myth of Multipolarity. *American Power's Staying Power. Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/china-multipolarity-myth>.
22. Economic Development in Africa Report 2022. URL: <https://unctad.org/edar2022>.
23. Foreign Affairs: «Один пояс, один шлях» загнав цілі країни в боргову яму, Китай ризикує втратити вплив (2023, Серпень, 29). *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/foreign-affairs-odin-pojas-odin-shljakh-zahnav-tsili-krajini-v-borhovu-jamu-kitaj-rizikuje-vtratiti-vpliv.html>.
24. Hackenesch, C. & Bader J. (2024, October). Pragmatic, Strategic and Wide-Reaching: The CCP's Party Diplomacy in Africa. *Megatrends Afrika*, 1–11. URL: https://www.megatrends-afrika.de/assets/afrika/publications/policybrief/MTA_PB29_Hackenesch_Bader_CCP_Diplomacy_Africa_2.pdf.
25. IMF says China's economic growth of 5% in 2024 was 'positive surprise'. *Reuters*, 2025, January 17th. URL: https://www.reuters.com/markets/asia/imf-says-chinas-economic-growth-5-2024-was-positive-surprise-2025-01-17/?utm_source=chatgpt.com.
26. Joyner, C. (1999). The Spratly Islands Dispute in the South China Sea: Problems, Policies, and Prospects for Diplomatic Accommodation. *Report Part Title: The Spratly Islands Dispute in the South China Sea: Report Title: Investigating Confidence-Building Measures in the Asia-Pacific Region Stimson Center* 109 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep10935.8.pdf>.

27. Lanteigne, M. (2013). *China's Foreign Policy: An Introduction*, Revised and Updated 2nd edition. London – New York: Routledge.
28. Menary, S. (2015). China's programme of stadium diplomacy. *ICSS Journal*. 3, 1–9. URL: https://www.researchgate.net/publication/309195359_China%27s_programme_of_stadium_diplomacy.
29. Metz, C. (2024, May 30). OpenAI Says Russia and China Used Its A.I. in Covert Campaigns. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2024/05/30/technology/openai-influence-campaigns-report.html>.
30. Sawahel, W. (2023, April 06). Confucius Institutes increase as another opens in Djibouti. *University World News. Africa Edition*. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2023040505021956>.
31. The Long Unipolar Moment? Debating American Dominance By Joshua Shiffrin; Anne-Marie Slaughter; Bilahari Kausikan; Robert Keohane; Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth (2023, November/December). *Foreign Affairs*. URL: https://www.foreignaffairs.com/responses/long-unipolar-moment-american-dominance?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Long%20Unipolar%20Moment?&utm_content=20231017&utm_term=FA%20Today%20-%20112017.
32. Zhao, T. How China's Echo Chamber Threatens Taiwan. Xi Jinping Has Unleashed Hawkish Forces He Can't Control. *Foreign Affairs*. May 9, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/taiwan/-china-echo-chamber-threatens-taiwan?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=How%20China%E2%80%99s%20Echo%20Chamber%20Threatens%20Taiwan&utm_content=20230509&utm_term=FA%20Today%20-%20112017.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2025

Стаття рекомендована до друку 16.06.2025

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ У ФОРМУВАННІ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стефурак Я. Є.,

аспірант кафедри політичних інститутів та процесів

Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0009-0003-0635-2402

yr.stefurak@gmail.com

Конкретизовано зміст поняття «глобальне громадянське суспільство» як сукупності громадянських інститутів, організацій і процесів, що функціонують на наднаціональному рівні та спрямовані на вирішення глобальних проблем і вплив на міжнародні рішення. Проаналізовано можливі співвідношення ролей і функцій глобального громадянського суспільства з локальними його вимірами та національними урядовими структурами.

Аргументовано чинники, які в сучасних умовах каталізують трансформацію глобального громадянського суспільства. Йдеться про зростання авторитаризму та обмеження прав і свобод людини, поляризацію суспільства та інформаційні війни, глобальні конфлікти та гуманітарні кризи, кліматичні зміни та екологічні катастрофи, технологічні виклики та цифрову нерівність, міграційні кризи та права людини, економічну нерівність та наслідки глобалізації. Акцентовано увагу на гібридних загрозах, які у контексті російсько-української війни дійсно набули глобального характеру і транспросторового поширення.

Оцінюючи роль України у формуванні глобального громадянського суспільства, констатовано унікальні ініціативи та їхній вплив на світові процеси, зокрема щодо рівня громадянської мобілізації, демократичного прикладу врядування і самоврядування, захисту міжнародного права та безпеки, боротьби з дезінформацією, євроінтеграційного поступу України, який визначає пріоритетність системних змін і реформ навіть в умовах війни.

Запропоновано у якості загальноприйнятної і водночас рушійної догми, інтегрованої у процес еволюції глобального громадянського суспільства, розглядати принцип солідарності. Доведено, що він в останнє десятиліття зазнав зміни змісту – від декларативного до проактивного.

У якості актуального напрямку подальших наукових досліджень обґрунтовано потребу пошуку стимулів консолідації розрізнених локальних суспільств як важливого чинника спроможності глобального громадянського суспільства вчасно й ефективно реагувати на ризики і виклики мінливого світу.

Ключові слова: громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, глобалізація, принцип солідарності, політичний інститут, суспільно-політичні відносини, демократія, демократизація.

Постановка проблеми. Як стверджує українська дослідниця О. Чальцева, «глобальне громадянське суспільство (далі ГГС – авт.) як ідея та інститут публічної політики є одним із проявів сучасного світу, який здійснює перехід до постмодерної стадії свого розвитку» (Чальцева, 2016, с. 161). І якщо раніше політична наука зосереджувалася на консолідуючих чинниках і цінностях, котрі глобалізують світове суспільство, то зараз акцентуємо увагу на здатності глобального громадянського суспільства реагувати на нагальні історичні виклики, набувати спроможності у формуванні світових трендів і конструюванні ціннісно-орієнтованого вибору позиції щодо подій, тенденцій, проявів соціальних, політичних, економічних, культурних, екологічних та інших трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування і розвитку глобального громадянського суспільства є міждисциплінарною темою, а відтак частиною досліджень сучасних політологів, економістів, соціологів, демографів, фахівців з міжнародних відносин тощо. Початок 2000-х років відзначився значним накопиченням наукових розвідок, які включали аналіз сутності й ознак ГГС (Г. Ангер, М. Бюлов, М. Глазіус, М. Калдор,), ролі у його масштабуванні неурядових

інституцій (С. Вінтгаген, С. Калм, Е.-М. Кларк, Е. Дж. Фрідман), співвідношення глобального громадянського суспільства із його локальними вимірами і національними урядами (М. Вівек, М. Мор, Дж. Сміт). В українській політології приділено увагу визначенню ГГС (Е. Афонін, Н. Хома, О. Чальцева), чинникам його розвитку (В. Корсун, І. Нерубашенко, А. Рубан, Р. Шак) й іншим аспектам еволюції як концепту ГГС, так і його актуальним характеристикам.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у з'ясуванні теоретичних рис глобального громадянського суспільства, його безпосередніх інтеракцій, зокрема щодо обставин і перебігу російсько-української війни, а також модерних чинників, які конструюють контури і зміст глобального громадянського суспільства на сучасному етапі його еволюції. Разом із цим, проаналізуємо поточні імпульси впливу українського контексту на ГГС.

Виклад основних результатів. Глобальне громадянське суспільство – це соціальний зріз процесу глобалізації, своєрідна неполітична глобалізація, тенденція, якої в умовах розмиття кордонів, масштабування каналів поширення інформації неможливо було уникнути. Конкретизуючи зміст поняття «глобальне громадянське суспільство», визначимо його як сукупність громадянських інститутів, організацій і процесів, що функціонують на міжнародному рівні та спрямовані на вирішення глобальних проблем і вплив на міжнародні рішення. Безумовно, двома відправними точками для появи і подальшого розвитку ГГС є факт існування громадянського суспільства як такого та невпинна глобалізація. Їхнє поєднання було доповнено аспектами транснаціональності, громадянського активізму, збільшення кількості міжнародних громадських організацій, інституцій і механізмів поширення глобальних цінностей.

Американські вчені Г. Ангер, М. Глазіус, М. Калдор наполягають, що глобальне громадянське суспільство це «цивілізація» або демократизація глобалізації – процес, за допомогою якого групи, рухи та окремі особи можуть певним чином делегувати глобальне верховенство права, глобальну справедливість та глобальну владу» (Anheier, Glasius, Kaldor, 2003, с. 14). Ці ж науковці визначили глобальний цивілізаційний простір як «сферу ідей, цінностей, мереж та індивідів, розташованих переважно за межами інституційних комплексів сім'ї, ринку та держави, а також за межами національних суспільств, політик та економік». Отже, учасники глобального громадянського суспільства та їхні цінності знаходяться на певній транснаціональній арені і не пов'язані або не обмежені національними державами або місцевими суспільствами (Anheier, Glasius, Kaldor, 2003, с. 14–15). У свою чергу, індійський дослідник глобальних процесів М. Вівек, інтерпретує глобальний контекст як «сукупність законів, політик та інститутів, які формують й опосередковують транскордонні відносини між державами, культурами, громадянами, міжурядовими та неурядовими організаціями та ринком» (Vivek, 2012, с. 207).

Визнаючи актуальність і затребуваність концепту глобального громадянського суспільства, політична чи скоріше геополітична наука перебуває у пошуку розуміння місця ГГС у системах координат міжнародних відносин, світової політики тощо. Одна з точок зору стверджує, що посилення ролі ГГС в останній є результатом спроб міжнародної спільноти адаптувати міждержавні правила та практику до перебігу глобалізації. Використання поняття «глобальне громадянське суспільство» визнає посилення ролі недержавних громадянських акторів у світовій політиці та засвідчує появу унікальної соціальної сфери, що виходить за рамки національних кордонів. Як зауважує американська дослідниця М. Мор, сучасна наука намагається запропонувати концептуалізацію та оцінку фактичних і бажаних ефектів ГГС. Тим не менш, порівняно мало уваги приділено взаємодії між новою сферою глобального громадянського суспільства і традиційною сферою міжнародних або міждержавних взаємодій. І тут варто зосередитися на трьох можливих інтеракціях ідеального типу:

1. Глобальне громадянське суспільство як заміна державницьких рис міжнародної системи.
2. ГГС як опозиція державному устрою.
3. Глобальне громадянське суспільство як допоміжний орган міжнародного товариства (Mor, 2013, с. 172–188).

Водночас українська політологиня Н. Хома припускає, що «глобальне громадянське суспільство могло б стати новою моделлю розвитку, яка дозволила б кардинально збільшити інвестування в людський потенціал і забезпечення соціального середовища за скорочення участі в цьому держави та залученні нових акторів; воно є бажаною формою всесвітньої асоціації людей, народів, транснаціональних спільнот» (Хома, 2015, с. 193).

Дослідниця І. Нерубашенко виокремлює дві моделі міжнародного громадянського суспільства: перша розглядає його як сукупність національних держав, друга – як утворення, у якому неурядові громадські організації конкурують за вплив із національними державами (Нерубашенко, 2017, с. 26–27). І якщо перше твердження виходить суто із політико-географічного моделювання, то друге знаходить підтвердження у функціонуванні таких організацій, як «Електрики без кордонів», «Лікарі без кордонів», «Телекомунікаціоністи без кордонів» та под., кожна з яких за рівнем компетентності та розбудови мережевих зв'язків цілком може конкурувати із відповідними урядовими структурами.

На нашу ж думку, глобальність громадянського суспільства проявляє себе у діяльності міжнародних організацій, фондів чи асоціацій, принципи і цінності яких є рекомендованими для впровадження усіх партнерських інституцій, які залучені до проєктів і програм. На практиці це виявляється у вигляді підписання відповідних політик (безпеки; захисту дітей; запобігання корупції; фінансового контролю; попередження та протидії сексуальному насильству та ін.), меморандумів тощо.

Серед чинників еволюції ГГС український політолог Р. Шак акцентує глобальні кризи, побудову наднаціонального політичного простору, потребу у забезпеченні особистісної та планетарної безпеки, стирання національних кордонів, еволюцію інформаційного суспільства та розвиток горизонтальних зв'язків у глобальній комунікації тощо (Шак, 2021, с. 110–111). Усі перелічені чинники наразі не виступають припущеннями учених, а є частиною реальності – як локальної, так і глобальної. Також вказані процеси каталізують причинно-наслідкові зв'язки соціальних перетворень, передусім у частині тяжіння до емпатії поза часом і простором.

Слабкість і вразливість сучасного глобального громадянського суспільства пов'язана з низкою соціально-політичних, економічних та технологічних змін у світі. Спробуємо їх систематизувати й інтерпретувати як виклики для модерної глобалізованої спільноти.

1. Зростання авторитаризму та обмеження прав і свобод. Йдеться про посилення авторитарних режимів у світі, про що свідчить рейтинг щорічного Індексу демократії (EIU's 2024., 2025). Дані моніторингу демонструють, що лише 6,6% населення планети живе в умовах повної демократії, а більше третини (39,2%) населення світу живе в умовах авторитарного правління. 60 країн класифікуються як «авторитарні режими», що на одну країну більше порівняно з Індексом 2023 р. та на вісім більше, ніж десять років тому у 2014 р. (EIU's 2024., 2025). Показовою тут є ситуація з характеристиками, які зазнали найбільшого погіршення з 2008 р., а це громадянські свободи, виборчий процес і плюралізм. Причини таких трансформацій криються у бажанні урядів обмежити незалежні голоси, боротьба з так званим «іноземним впливом» (наприклад, у росії та Грузії), придушення опозиції та протестних рухів, а ще розчарування населення демократичними політичними системами протягом останніх двох десятиліть.

2. Поляризація суспільства та інформаційні війни. Ці явища пов'язані з поширенням фейків, маніпуляцій у соціальних мережах, гібридними війнами (наприклад, російська агресія проти України), використанням штучного інтелекту (ШІ) для створення дезінформації. Усе це відбувається через зловживання алгоритмами платформ нових медіа, поширення пропаганди та різноманітних конспірологічних теорій.

Як зазначає група експертів Міжнародного Комітету Червоного Хреста, дії, що описуються як «гібридні», включають військові та невійськові дії, а також операції, які є прихованими або явними, кінетичними або некінетичними (наприклад, дезінформація або кібероперації), смертельними або несмертельними. Термін може стосуватися операцій, що впливають на армію держави, її уряд, цивільне населення чи інфраструктуру, і використовується для опису спільних дій державних та недержавних суб'єктів (D'Cunha, Ferraro, Rodenhäuser, 2025). Новий звіт Мережі журналістських розслідувань Європейського мовного союзу (EBU) розкриває масштаби гібридних атак Росії в Європі, включаючи використання «одноразових агентів», завербованих у соціальних мережах, для кібератак, підпалів, вандалізму, саботажу та кампаній впливу проти різних країн під час виборів. Розслідування показує, що понад 60 випадків гібридної війни є підтвердженими або ймовірними діями російських оперативників у Європі. Вони спрямовані не лише на те, щоб завдати фізичної шкоди, а й викликати громадську плутанину, сумніви та страх (O'Callaghan, 2025).

3. Глобальні конфлікти та гуманітарні кризи, якими нині пронизані міжнародні відносини (як політичні, так і громадянські). Російсько-українська війна, ізраїльсько-палестинський конфлікт, кризи в Судані, Ємені, Сирії, проблеми, пов'язані з неконтрольованою міграцією, та ін. – події, які свідчать про зміну світового порядку у значенні сприйняття стабільного миру і його запоруки. Причини вказаних явищ криються у геополітичних протистояннях, етнічних та релігійних конфліктах, економічній нерівності, зростанні мілітаризації. Щодо останнього варто звернути увагу на ще одну обставину – авторитарні держави традиційно витрачають на армію значно більшу частку бюджетних коштів, ніж демократичні (Гордійчук, 2024). Відповідно, коли ми констатуємо деструктивні імпульси від певних політичних систем (режимів, політичних акторів тощо), варто враховувати, що серед їхніх аргументів захисту можуть бути зброя або ж інструменти вже згадуваної вище гібридної війни.

4. Кліматичні зміни та екологічні катастрофи. Глобальне потепління, промислові викиди, вирубка лісів, бездіяльність або недостатні заходи урядів є приводом для громадянської мобілізації, активізації галузевих міжнародних рухів і організацій. Ці дії покликані радше попередити розвиток катастрофічних тенденцій в екосистемі (повені, лісові пожежі, танення льодовиків, посухи), аніж ліквідувати їхні причини, але, з іншого боку, навіть локальні екологічні проблеми можуть покласти початок транскордонного громадського руху.

5. Технологічні виклики та цифрова нерівність, які полягають у монополізації технологій великими корпораціями, використанні цих технологій для контролю населення, нерівному доступі до цифрових ресурсів у країнах, що розвиваються. Як зазначають вітчизняні науковці, розвиток систем штучного інтелекту створює передумови для посилення існуючих загроз національній безпеці в інформаційній сфері: посилення кібератак, утворення каналів витоку інформації з обмеженим доступом, атаки отруєння даних (Data Poisoning), містифікація даних (Скіцько, 2023, с. 9). 21 травня 2024 р. Рада ЄС схвалила законопроект про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act (AI Act)) – перший в світі комплексний закон про регулювання штучного інтелекту (Місечко, 2024). Відповідний Регламент регулює застосування ШІ в різних секторах економіки та суспільства, встановлює правила використання штучного інтелекту у питаннях обігу і зберігання персональних даних, для правоохоронних цілей, експлуатації критичної інфраструктури тощо. Пункт 15 Регламенту констатує, що технологія ШІ може бути використана для зловживання і надання новітніх та потужних інструментів для маніпулятивних, експлуаторських та соціально-контролюючих практик. Вони є особливо шкідливими та мають бути заборонені, оскільки суперечать цінностям Європейського Союзу, таким як повага до людської гідності, свободи, рівності, демократії та верховенства права, а також основним правам ЄС, включаючи право на недискримінацію, захист даних та недоторканність приватного життя, а також правам дитини (Regulation of the European Parliament., 2021). Визнаючи вагу, цінність і ризики застосування штучного інтелекту для впливу на соціум, в Україні на початку 2021 р. презентували «Гайд для організацій громадянського суспільства про інструменти штучного інтелекту», розроблений, щоб окреслити переваги та ризики, які несе використання ШІ для громадського сектору в Україні. Розробники радять використовувати штучний інтелект, адже він значно спростить і пришвидшить робочі процеси, і одночасно вчитися відповідально й раціонально користуватися його інструментами, наголошуючи, що Snarchat, діпфейки, шелоуфейки, цифровий фандрейзинг, формування контенту, цифрові камери відеоспостереження з функцією розпізнавання обличчя – це тільки верхівка айсберга інструментів ШІ, які можуть вплинути на роботу громадського сектору (Інструменти штучного інтелекту, 2024).

6. Міграційні кризи та права людини – обставини, які є приводом для консолідації громадянської активності, а відтак поштовхом до інституціональної розбудови глобального громадянського суспільства. Саме цей контекст є показовим у демонстрації важливості співпраці урядового і неурядового секторів у подоланні бідності, конфліктів, дискримінації, слабкості міжнародних організацій ефективно координувати дії.

7. Економічна нерівність та наслідки глобалізації. Концентрація багатства у ТНК, слабкі трудові права, нерівний розподіл ресурсів між країнами призводять до протестів проти корпорацій (Amazon, Apple, Starbucks), страйків робітників у США, Франції, Німеччині та інших, здавалося б, демократичних країнах, зростання безробіття через автоматизацію. Тут роль громадянського суспільства на усіх рівнях його функціонування полягає в адвокації прав людини, моніторингу урядів, арбітражі кризових явищ.

Очевидно, що сучасний світ з його строкатим і нелінійним розвитком, проблемами, які поширювалися попри кордони (економічні кризи, війни і збройні конфлікти, пандемії), сповнений тригерами для суспільств. Як реакція виникали низові ініціативи, джерелами яких були активні спільноти в різних країнах і які в різний спосіб проявлялися, формуючи спільні зразки політичної поведінки і громадянської участі. Наразі можемо спостерігати такі демонстрації щодо арабо-ізраїльського конфлікту, де прихильники різних точок зору влаштовують масові акції, апелюють до урядів своїх держав, розвивають онлайн-активності та ін. Однак звернімося до ініціатив, зумовлених російською військовою агресією проти України і спрямованих на допомогу українцям і українському війську. Серед таких починань – збори коштів у Латвії, Литві та Польщі на придбання бойових дронів, краудфандингова кампанія у Словаччині для закупівлі боєприпасів для України, польська ініціатива по зборі коштів на три вертольоти для евакуації поранених та ін. (Майже мільйон євро., 2022; У Польщі збирають кошти., 2022).

Оцінюючи роль України у формуванні глобального громадянського суспільства, констатуємо унікальні ініціативи та вплив на світові процеси, особливо після Революції Гідності (2013–2014 рр.) та повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. Україна стала прикладом громадянської мобілізації у контексті масштабування волонтерського руху, фандрейзингу та технологічних рішень (платформи, такі як United24, фонд «Повернись живим», Монобанк залучають мільйони доларів на підтримку оборони й гуманітарних потреб. До прикладу, протягом 2024 р. три найбільші благодійні фонди України зібрали понад 24 млрд грн, що на 28% більше, ніж у 2023 р. (Гроші на ЗСУ., 2025)). Інші кейси, які однак є дещо суперечливими у сприйнятті міжнародною політичною спільнотою, стосуються демократичного прикладу для регіону, коли Україна показала, що суспільство може змінювати владу через протести та вибори, а не через авторитарні методи. Фактично модель демократичного шляху розвитку нашої країни є викликом для авторитарних режимів, особливо в росії та Білорусі.

Безумовно консолідуючим чинником для глобального громадянського суспільства є захист Україною міжнародного права та безпеки, адже український народ бореться не лише за свою незалежність, а й за міжнародні принципи суверенітету та територіальної цілісності. Підтримка України об'єднала ГТС проти агресії, а мітинги на підтримку України проходили у сотнях міст світу. Намагання ж України створити механізм відповідальності за воєнні злочини може стати прецедентом для майбутніх конфліктів. Російсько-українська війна вкотре актуалізувала для світу важливість боротьби з дезінформацією, підвищення рівня медіакультури і медіаграмотності, розширення інструментів фактчекінгу, протидії пропаганді та викриття фейків. Так званий «інформаційний фронт» гібридної війни унаочнив глобальний контекст російської агресії, яка давно вийшла за межі українських кордонів і атакує сфери кіберпростору, електоральних процесів, енергетики тощо.

Ще один аспект, який важливо згадати як чинник глобальних зрушень, стосується євроінтеграційного поступу України, яка навіть в умовах повномасштабної війни активно впроваджує реформи, котрі відповідають європейським стандартам і зміцнюють демократію. Наприкінці травня 2025 р. було схвалено проекти переговорних позицій України щодо Кластерів «Внутрішній ринок» та «Зовнішні відносини», а також здійснено підготовку до двосторонніх зустрічей у межах скринінгу за переговорами Розділами «Економічна та монетарна політика» і «Оподаткування», що належать до Кластера «Конкурентоспроможність та інклюзивний розвиток» (Портал Урядового офісу координації..., 2025). До того ж процес євроінтеграції мотивує громадянське суспільство до змін та співпраці з міжнародними партнерами.

Глобальний ракурс будь-якого явища є багатограним і неоднозначним в оцінках у контексті простору і часу, ціннісного й ідеологічного спектру. У спробі пошуку загальноприйнятого і водночас рушійного принципу, який інтегровано у процес еволюції (принципово виділити саме позитивний поступ, а не номінальний розвиток чи обчислюваний масштаб) глобального громадянського суспільства, ми вбачаємо таким принцип солідарності, який в останнє десятиліття зазнав відчутних змін. Передусім йдеться про зміну змісту – від декларативного до проактивного, або від пасивної до активної солідарності. Солідарні суспільства у своїй взаємодії сприяли посиленню міжнародної співпраці під час криз (дія ініціативи COVAX під час пандемії коронавірусу), підтримці демократії та прав людини (міжнародна підтримка рухів за демократію, зокрема протестів у Гонконзі (2019–2020 рр.), Білорусі (2020 р.), Ірані (2022 р.), спротиву українців російській окупаційній агресії (з 2022 р.)), цифровій солідарності та активізму (завдяки новим медіа, кампанії на підтримку кліматичних активістів (наприклад, «Fridays for Future»), антирасистського руху «Black Lives Matter», соціальної акції-флешмобу проти сексуального насильства «#MeToo» та ін. у різних країнах набули глобального масштабу).

Солідарність зазнає проявів у питаннях глобальної безпеки та міграції, захисту персональних даних, захисту дітей, санкційного тиску тощо. При цьому солідарні спільноти можуть бути полярними у відстоюванні тих чи інших переконань, що особливо помітно у сучасних дискусіях щодо традиційних цінностей, які самі по собі набувають формату глобального руху. Вітчизняний дослідник А. Рубан називає «наростання ідеологічного та ціннісного конфлікту між свідомістю транснаціональних акторів і національною самосвідомістю окремих громадян певної країни ще однією загрозою національно-демократичним інститутам з боку глобалізації», додаючи, що наразі «відбувається трансформація особистості в глобального споживача» (Рубан, 2022, с. 70). Зауважене є одним із глобалізаційних викликів існуванню громадянського суспільства як такого. Однак вважаємо, що глобальне громадянське суспільство – це передусім про консолідацію зусиль і візій розвинених національних спільнот, а не про розмиття останніх у спотвореній картині світу транснаціональних корпорацій, що свідчило б про нівелювання самої сутності громадянського суспільства як «характеристики суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства» (Кресіна, 2005, с. 3).

Висновки. Після хвилі критики глобалізаційних процесів, в яких вбачали джерело нерівності, соціальної дезінтеграції, втрати робочих місць, екологічних проблем, культурної гомогенізації, втрати національного суверенітету, однією з сучасних тенденцій формування глобального громадянського суспільства стала сукупність ініціатив локальних суспільств щодо резонансних ситуацій з-за меж власних адміністративних кордонів. З одного боку, це може свідчити про звуження меж ГТС, з іншого боку, йдеться скоріше про безпосередній його функціонал і структуру, яка складається з дієвих компонентів. Розбудова глобального громадянського суспільства є складною та амбітною метою, оскільки вона передбачає спільні зусилля держав, міжнародних організацій та громадянських спільнот з усього світу. Інша вимога – синхронізація ступенів зрілості громадянського суспільства у кожній окремій країні. Саме питання консолідації множинності локальних суспільств як одного з етапів

конструювання спроможного глобального громадянського суспільства претендує на предметний пріоритет як подальших політологічних розвідок, так і діалогових зусиль ключових акторів міжнародної політики.

Stefurak Ya. Modern challenges in the formation of global civil society

The content of the concept of «global civil society» is specified as a set of civil institutions, organizations, and processes operating at the supranational level and aimed at solving global problems and influencing international decisions. The possible relationships between the roles and functions of global civil society and its local dimensions and national government structures are analyzed.

The factors that catalyze the transformation of global civil society in modern conditions are argued. These include the rise of authoritarianism and restrictions on human rights and freedoms, polarization of society and information wars, global conflicts and humanitarian crises, climate change and environmental disasters, technological challenges and digital inequality, migration crises and human rights, economic inequality, and the consequences of globalization. The author emphasizes hybrid threats, which, in the context of the Russian-Ukrainian war, have truly taken on a global character and trans-spatial spread.

Assessing Ukraine's role in shaping global civil society, unique initiatives and their impact on global processes were noted, in particular regarding the level of civic mobilization, democratic example of governance and self-government, protection of international law and security, combating disinformation, and Ukraine's progress towards European integration, which prioritizes systemic changes and reforms even in times of war.

It is proposed to consider the principle of solidarity as a generally accepted and, at the same time, driving dogma integrated into the process of the evolution of global civil society. It is proven that in the last decade, its meaning has changed from declarative to proactive.

As a relevant direction for further scientific research, the need to find incentives for consolidating fragmented local communities as an important factor in the ability of global civil society to respond promptly and effectively to the risks and challenges of a changing world is substantiated.

Key words: civil society, global civil society, globalization, principle of solidarity, political institution, socio-political relations, democracy, democratization.

Література:

1. Гордійчук, Д. (2024). Хочеш миру – готуйся до війни. Авторитарні країни озброюються швидше, ніж демократичні. *Економічна правда*. URL: <https://epravda.com.ua/weeklycharts/2024/06/27/715838/>
2. Гроші на ЗСУ: за два місяці 2025 українці задонатили майже стільки ж, як за весь 2023 рік. (2025). *Особи: персональні новини України*. URL: <https://www.osoby.com.ua/groshi-na-zsu-za-dva-misyaczi-2025-ukrayinczi-zadonatyly-majzhe-stilky-zh-yak-za-ves-2023-rik/>
3. Інструменти штучного інтелекту: презентація Гайду для організацій громадянського суспільства. (2024). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3811000-instrumenti-stucnogo-in-telektu-prezentacia-gajdu-dla-organizacij-gromadanskogo-suspilstva.html>
4. Кресіна, І. (2005). До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року. *Політичний менеджмент*. 6. 3–6.
5. Майже мільйон євро, які Латвія зібрала для України, пустять на дрони та автомобілі для ЗСУ. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3576820-majze-miljon-evro-aki-latvia-zibrala-dla-ukraini-pustat-na-droni-ta-avtomobili-dla-zsu.html>
6. Місечко, В. (2024). Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/>
7. Нерубашенко, І. (2017). Глобальне громадянське суспільство як нова модель світоустрою. *Політикус*. 5. 26–29.
8. *Портал Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції*. (2025). URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/>
9. Рубан, А. (2022). Вплив процесів глобалізації на розвиток громадянського суспільства. *Актуальні проблеми політики*. 70. 68–73.
10. Скіцько, О. (у співавт.). (2023). Загрози та ризики використання штучного інтелекту. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2(22). 6–18.
11. У Польщі збирають кошти на «Байрактар» для України. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3517611-u-polsi-zbiraut-kosti-na-bajraktar-dla-ukraini.html>

12. Хома, Н. (2015). Глобальне громадянське суспільство: утопія чи перспективна реальність? *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2. 191–195.
13. Чальцева, О. (2016). Глобальне громадянське суспільство як актор глобальної публічної політики. *Політичне життя*. 3. 161–166.
14. Шак, Р. (2021). Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2(30). 108–115.
15. Anheier, H., Glasius, M., Kaldor, M. (2003). *Global civil society in an era of regressive globalisation*. Los Angeles : University of California. 33.
16. D'Cunha, S., Ferraro, T., Rodenhäuser, T. «Hybrid threats», «grey zones», «competition», and «proxies»: When is it actually war? *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2025/01/16/hybrid-threats-grey-zones-competition-and-proxies-when-is-it-actually-war/>
17. EIU's 2024 Democracy Index: trend of global democratic decline and strengthening authoritarianism continues through 2024. (2025). *The Economist Intelligence Unit Limited*. URL: <https://www.eiu.com/n/democracy-index-2024/>
18. Mor, M. (2013). Global Civil Society and International Society: Compete or Complete? *Alternatives: Global, Local, Political*. 38(2). 172–188.
19. O'Callaghan, J. (2025). Playing with fire: EBU investigates Russia's hybrid attacks on Europe. *The European Broadcasting Union*. URL: <https://www.ebu.ch/news/2025/03/playing-with-fire-ebu-investigates-russia-hybrid-attacks-in-europe>
20. Regulation of the European Parliament and of the Council «Laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts» of 21.04.2021. (2021). *Publications Office of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206>
21. Vivek, M. K. (2012). The Role of Global Civil Society in Global Governance. *Beijing Law Review*. 3. 206–212.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 16.06.2025

УДК 342

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337633](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337633)

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ботнаренко О. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант*

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0008-0776-8828

botnarenko.alex@gmail.com

Стаття присвячена комплексному аналізу юридичної відповідальності у сфері протимінної діяльності в Україні. Автор розглядає специфіку застосування юридичної відповідальності щодо різних суб'єктів. Особливу увагу приділено аналізу положень Закону України «Про протимінну діяльність в Україні», що передбачає відповідальність за правопорушення у цій сфері.

У статті виявлено низку правових суперечностей та недоліків чинного законодавства. Зокрема, детально розглядаються питання, пов'язані з механізмом передачі відповідальності державі за очищені території шляхом видачі відповідних сертифікатів. Автор зазначає, що цей механізм має декларативний характер, створює певні правові ризики і юридичну невизначеність щодо суб'єктів, які мають відповідати за можливі негативні наслідки. Також акцентовано увагу на суперечність між цим механізмом та нормами про обов'язкове страхування відповідальності операторів протимінної діяльності.

Крім того, у роботі розглядається судова практика як приклад вирішення спорів у сфері протимінної діяльності. На основі аналізу зроблено висновок про необхідність уточнення і доопрацювання законодавчих норм задля усунення наявних суперечностей і підвищення ефективності правового регулювання.

Автором запропоновано конкретні рекомендації щодо покращення нормативної бази, зокрема уточнення формулювань закону та гармонізації його положень. Реалізація цих рекомендацій сприятиме формуванню чіткішого і прозорішого механізму юридичної відповідальності в сфері протимінної діяльності.

Ключові слова: юридична відповідальність, протимінна діяльність.

Одним із важливих засобів організації правильного (належного) виконання приписів правових норм, попередження та припинення небажаної з погляду закону поведінки суб'єктів суспільних відносин виступає юридична відповідальність – об'єктивно необхідний у сучасних умовах засіб забезпечення функціонування держави, суспільства, особи. Юридична відповідальність – це категорія, властива всім галузям права, інститут будь-якої правової системи, одна з істотних ознак права, необхідний механізм його дії (Дмитренко, 2009, с. 108).

Дотримання суб'єктами відносин своїх суспільно значущих обов'язків відповідно до встановлених норм контролюється як спеціально створеними механізмами та інститутами, так і самими суб'єктами у взаємодії між собою.

Загальновизнаним є поділ юридичної відповідальності за галузевою структурою права на цивільно-правову, кримінальну, адміністративну та дисциплінарну (передбачену нормами трудового права). Але специфікою юридичної відповідальності у сфері господарської діяльності є різноплановий характер правопорушень. У цьому зв'язку постає питання: який суб'єкт несе яку відповідальність? Проблема полягає в особливості статусу суб'єкта господарювання – юридичної особи. У будь-якому разі одні й ті самі дії певної посадової особи можуть мати негативні наслідки як для неї самої, так і для суб'єкта господарювання. Наприклад, укладення угоди без наміру виконувати її умови

в майбутньому може призвести до притягнення суб'єкта господарювання до цивільно-правової (у відносинах з контрагентом за договором), фінансової (накладення штрафів за ухилення від сплати податків) відповідальності, а посадова особа, яка вчинила такі незаконні дії, може бути притягнена за наявності певних ознак або до адміністративної, або до кримінальної та дисциплінарної відповідальності (Мачуський & Постульга, 2009).

Метою юридичної відповідальності є, з одного боку, охорона прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності та правопорядку в державі, а з іншого – профілактика правопорушень, виховання суб'єктів права в дусі поваги до закону та права як найважливіших цінностей у суспільстві (Гнатюк, 2007).

У сфері протимінної діяльності важливо розмежовувати юридичну відповідальність суб'єктів, які здійснюють відповідні заходи: з одного боку, відповідальність державних органів, що координують та контролюють процеси протимінної діяльності, а також організацій та установ, які безпосередньо виконують такі роботи, як цілісних інституцій; з іншого – відповідальність їхніх посадових осіб та працівників.

Це розмежування є необхідним для точної кваліфікації правопорушень у сфері протимінної діяльності, визначення рівня персональної відповідальності кожного суб'єкта та встановлення справедливих санкцій. Воно також сприяє забезпеченню ефективного контролю за дотриманням вимог законодавства, запобіганню зловживанням та підвищенню відповідальності всіх учасників процесів протимінної діяльності.

Закон України «Про протимінну діяльність в Україні» (далі – Закон) (Верховна рада України, 2018, 06 грудня) охоплює низку положень, що визначають юридичну відповідальність для різних суб'єктів у сфері протимінної діяльності. До таких категорій відносяться фахівці з розмінування, які займаються безпосередньо проведенням відповідних робіт; оператори протимінної діяльності, які відповідають за організацію та виконання робіт у цій сфері; а також посадові особи та керівники суб'єктів протимінної діяльності, які несуть відповідальність за дії або бездіяльність у межах своєї компетенції.

Щодо фахівців з розмінування, то зміст вказаного вище закону містить дві норми що стосуються їхньої юридичної відповідальності. Зокрема, відповідно до частини третьої статті 7 Закону фахівці з розмінування, винні у порушенні законодавства у сфері протимінної діяльності, несуть відповідальність згідно із законом, а частина перша статті 38 Закону в цілому визначає, що правопорушеннями у сфері протимінної діяльності є протиправні діяння (дії чи бездіяльність) суб'єктів протимінної діяльності та (або) фахівців з розмінування, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених законодавством та національними стандартами у сфері протимінної діяльності (Верховна рада України, 2018, 06 грудня).

Загалом, ці норми мають неконкретизований характер, адже вони лише загально констатують можливість настання юридичної відповідальності за можливі порушення, але не встановлюють чітких кваліфікаційних ознак, санкцій, підвідомчості, особливостей розслідування чи інших процесуальних аспектів. Фактично вони мають відсильний характер до вже діючих нормативно-правових актів, наприклад таких як Кримінальний кодекс України або Кодекс України про адміністративні правопорушення, які регулюють широкий спектр питань, що передбачають відповідальності за порушення законодавства в різних сферах, зокрема і в протимінній діяльності.

Доцільність включення таких норм до цього закону, на нашу думку, є сумнівною, оскільки чіткі положення які визначають умови, наслідки та покарання за вчинення правопорушень вже описані в інших спеціалізованих нормативних актах. Таким чином, ці статті не вносять суттєвих нововведень, а лише обтяжують норму закону, не визначаючи конкретного механізму правозастосування.

Загалом, попередній висновок стосується усього VI розділу «Відповідальність за порушення законодавства у сфері протимінної діяльності» відповідного Закону. Стаття 38 Закону, доречі єдина стаття цього розділу, декларує відповідальність за порушення законодавства у цій сфері. Вона встановлює, що протиправні дії або бездіяльність суб'єктів протимінної діяльності та фахівців з розмінування, які призвели до невиконання встановлених вимог, є правопорушеннями. Також передбачено можливість судового оскарження таких дій та обов'язок відшкодування шкоди, завданої фізичним, юридичним особам або довкіллю внаслідок неправомірних рішень чи дій відповідальних осіб.

Прикладом ефективного використання механізму судового оскарження є Рішення районного суду м. Дніпро від 29.04.2024 по справі 201/9175/23. Суд розглянув позов щодо оскарження рішень суб'єкта протимінної діяльності – Центру розмінування Державної спеціальної служби транспорту Міністерства оборони України – які стосувалися звільнення позивача. Судом врахував, що позивач, маючи кваліфікацію сапера з гуманітарного розмінування, обрав цю професію свідомо, однак був змушений самостійно захищати свої трудові права через неналежні умови праці та порушення роботодавцем законодавства про працю (Ленінський районний суд м. Дніпро, 2024).

У межах позову він вимагав визнати незаконними та скасувати накази про результати службових розслідувань, змінити підставу звільнення та зобов'язати відповідача внести відповідні виправлення до трудової книжки. Суд дійшов висновку, що рішення Центру розмінування порушують права позивача, оскільки містять безпідставні висновки про його дисциплінарні проступки, а звільнення ґрунтується на формулюваннях, які не відповідають дійсним обставинам справи.

У підсумку суд частково задовольнив позовні вимоги, визнавши незаконними та скасувавши накази про службові розслідування, зобов'язавши змінити підставу звільнення у наказі та внести виправлення до трудової книжки. Також суд стягнув з Центру розмінування 10 000 грн моральної шкоди та 6441,60 грн компенсації судового збору. В обґрунтуванні рішення суд наголосив на необхідності дотримання принципів справедливості, розумності та балансу інтересів сторін, а також на неприпустимості порушення прав працівників у сфері протимінної діяльності (Ленінський районний суд м. Дніпро, 2024).

Ще однією спробою встановити юридичну відповідальність суб'єктів протимінної діяльності визначено у змісті статті 11 «Передача відповідальності щодо очищеної території» Закону України «Про протимінну діяльність в Україні», так частиною першою вказаної статті передбачено, що після проходження процедури передачі відповідальності щодо очищеної території від операторів протимінної діяльності до місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування держава шляхом видачі сертифіката бере на себе повну відповідальність за відсутність на відповідній території ризиків, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами. Повноваження щодо видачі сертифіката покладаються на центр протимінної діяльності та центр гуманітарного розмінування (Верховна рада України, 2018, 06 грудня).

На нашу думку, стаття 11 Закону України «Про протимінну діяльність в Україні» є прикладом вкрай невдалої та юридично необґрунтованої норми, що створює більше проблем, ніж вирішує. Її основний недолік полягає в тому, що вона фактично намагається поєднати несумісні підходи до розподілу відповідальності.

Перш за все, положення про покладення відповідальності одночасно на органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації є правовим нонсенсом. Відповідно до Конституції України та принципів місцевого самоврядування, ці структури мають абсолютно різні повноваження, підпорядкованість та правові статуси. Органи місцевого самоврядування є автономними утвореннями, що здійснюють власні та делеговані повноваження, тоді як місцеві державні адміністрації є частиною виконавчої влади. Як вони можуть одночасно відповідати за один і той самий процес без чіткого розмежування повноважень? Це не просто логічна неузгодженість – це серйозний правовий дефект, що може спричинити конфлікти між цими органами та унеможливити ефективну реалізацію норми.

Більше того, сама ідея передавання відповідальності за очищену територію державі через видачу сертифіката є відверто декларативною та юридично невиправданою. Жоден документ не може гарантувати абсолютну безпеку території, оскільки жодна система розмінування не може на 100% виключити можливість залишків вибухонебезпечних предметів. Тож що означає цей сертифікат? Він просто «перекладає» потенційні ризики на державу без механізму реальної відповідальності.

Ще більш абсурдною є ситуація з можливими наслідками такого механізму. Якщо після видачі сертифіката на території буде виявлено вибухонебезпечний предмет або, що ще гірше, станеться інцидент, то хто понесе відповідальність? Оператор протимінної діяльності, що виконував роботи? Чи місцеві органи влади, які формально прийняли територію? Чи держава, від імені якої видано сертифікат? Закон абсолютно не дає відповіді на ці критично важливі питання. Це створює ситуацію, коли всі відповідальні водночас, а отже, ніхто реально не відповідає.

Попередня критика статті 11 Закону ще більше підсилюється у світлі положень статті 31, яка прямо передбачає механізм страхування відповідальності під час здійснення робіт з розмінування. Ця невідповідність між двома нормами закону свідчить про внутрішню суперечність у правовому регулюванні протимінної діяльності.

Якщо закон вже вимагає, щоб оператори протимінної діяльності укладали договори страхування на випадок заподіяння шкоди довкіллю, здоров'ю чи майну третіх осіб, то виникає логічне питання: яка тоді мета передачі відповідальності державі за очищені території? Страхування за визначеним класом (зокрема, клас 13 відповідно до Закону України «Про страхування») передбачає, що в разі виявлення вибухонебезпечних предметів або заподіяння шкоди після завершення розмінування, фінансову відповідальність нестиме страховик, а не держава.

Крім того, частина друга статті 31 Закону прямо встановлює, що держава не несе відповідальності за шкоду, заподіяну неправомірними діями оператора протимінної діяльності під час виконання ним робіт з гуманітарного розмінування за замовленням центрального органу виконавчої влади, основним завданням якого є забезпечення реалізації державної політики у сфері протимінної діяльності. Це означає, що якщо після розмінування відбудеться нещасний випадок або буде виявлений

вибухонебезпечний предмет, держава не повинна компенсувати заподіяну шкоду. Натомість відповідальність має покладатися на оператора протимінної діяльності та його страхову компанію.

Проте стаття 11 Закону суперечить цьому принципу, оскільки передбачає передачу повної відповідальності державі після видачі сертифіката про розмінування. Це створює подвійний стандарт: з одного боку, закон говорить про страхову відповідальність операторів, з іншого – про гарантії держави щодо очищених територій. У результаті утворюється правова колізія: хто зрештою відповідає за можливі інциденти – оператор, страхова компанія чи держава?

Більше того, передача відповідальності державі через видачу сертифікату є необґрунтованим і ризикованим кроком. Навіть найдосконаліші технології розмінування не можуть гарантувати абсолютної безпеки. Проте, видаючи сертифікат, держава формально бере на себе відповідальність за відсутність небезпеки, що суперечить логіці страхування, де йдеться не про гарантії безпеки, а про покриття можливих ризиків.

Таким чином, одночасне існування статей 11 та 31 у Законі є яскравим прикладом правової непослідовності. Якщо законодавець запровадив обов'язкове страхування відповідальності, то необхідність передачі відповідальності державі стає безглуздою. Це ще раз підтверджує необхідність перегляду або скасування статті 11 Закону, адже вона не лише суперечить загальним принципам відповідальності у сфері протимінної діяльності, але й може створити серйозні юридичні та фінансові ризики як для держави, так і для громадян.

Аналіз законодавчих норм, що регулюють юридичну відповідальність у сфері протимінної діяльності, дозволяє констатувати наявність низки серйозних правових колізій та недоліків. Найбільш критичною є проблема одночасного покладання відповідальності на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, що суперечить принципам державного управління і місцевого самоврядування. Також спірним є механізм передачі відповідальності за очищені території державі, що створює правову невизначеність і може призводити до уникнення відповідальності усіма суб'єктами. Для ефективного функціонування системи юридичної відповідальності в цій сфері необхідно переглянути або виключити неоднозначні норми та посилити деталізацію умов застосування відповідальності.

Botnarenko O. Legal responsibility in the sphere of mine action in Ukraine: theoretical and practical aspects and problems of legislative regulation

The article is devoted to a comprehensive analysis of legal liability in the field of mine action in Ukraine. The author considers the specifics of the application of legal liability to various entities. Particular attention is paid to the analysis of the provisions of the Law of Ukraine «On Mine Action in Ukraine», which provides for liability for offenses in this area.

The article reveals a number of legal contradictions and shortcomings of the current legislation. In particular, the issues related to the mechanism of transferring responsibility to the state for cleared territories by issuing relevant certificates are examined in detail. The author notes that this mechanism is declarative in nature, creates certain legal risks and legal uncertainty regarding entities that should be responsible for possible negative consequences. Attention is also focused on the contradiction between this mechanism and the norms on mandatory liability insurance of mine action operators.

In addition, the work considers judicial practice as an example of resolving disputes in the field of mine action. Based on the analysis, the conclusion is made about the need to clarify and finalize legislative norms in order to eliminate existing contradictions and increase the effectiveness of legal regulation.

The author offers specific recommendations for improving the regulatory framework, in particular, clarifying the wording of the law and harmonizing its provisions. The implementation of these recommendations will contribute to the formation of a clearer and more transparent mechanism of legal responsibility in the field of mine action.

Key words: legal responsibility, mine action.

Література:

1. Гнатюк, М. Д. (2007) Правозастосування та його місце в процесі реалізації права. *Дисертація кандидата юрид. наук* : 12.00.01. <https://surl.li/xbacei>
2. Дмитренко, Е. С. (2009) Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України. *Монографія*. Юрінком Інтер. <https://goo.su/XCFeZ>

3. Мачуський, В. В., & Постульга, В. Є. (2004). *Господарське законодавство (Навч. Посіб)*. КНЕУ. <https://buklib.net/books/21895/>
4. Про протимінну діяльність в Україні. (2018). Закон України № 2642-VIII від 06.12.2018, станом на 01 січня 2024 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text>
5. Рішення Ленінського районного суду м. Дніпро від 29.04.2024 по справі 201/9175/23. <https://goo.su/z2h5D>

Стаття надійшла до редакції 05.05.2025

Стаття рекомендована до друку 20.06.2025

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ТА ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЕКСПЕРТОМ З ПИТАНЬ ПРАВА ЯК УЧАСНИКОМ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Казакевич А. О.,

аспірант кафедри публічного та приватного права

Університету митної справи та фінансів

ORCID ID: 0000-0003-0087-195X

andreykazakevich23@gmail.com

Метою наукової статті є висвітлення правових та законодавчих положень, що сприятимуть правовому регулюванню діяльності експертів з питань права, як інших учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України, реалізації експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків під час розгляду адміністративної справи.

Методологією дослідження становитимуть методи науки про правильне мислення, що включають в себе: методи аналізу та синтезу, методи дедукції та індукції, методи наукового моделювання та інші методи наукового пізнання.

Перший розділ статті спрямований на дослідження теоретичних основ наукового матеріалу, що охоплюється питаннями правового регулювання діяльності експертів з питань права, визначенню правових засад та окресленню процесуальних гарантій експертів з питань права, як учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України. Вагому роль відіграють теоретико-правові положення, що визначають порядок та способи реалізації експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків під час судового розгляду адміністративної справи.

Другий розділ наукового дослідження статті полягає у висвітленні нормативно-законодавчих приписів, що сприятимуть правовому регулюванню діяльності експертів з питань права, а також реалізації даними учасниками судового процесу суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. Автором наукової статті пропонується ряд змін, що підлягають впровадженню в перелік законодавчих актів України. Законодавчі зміни є обґрунтованими та такими, що позитивно вплинуть на процесуальний статус експертів з питань права, їх процесуальну діяльність, розширять повноваження даних учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України.

Висновками наукового дослідження визначено, що такими змінами пропонується вдосконалити окремі процесуальні питання реалізації експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. Крім того, законодавчими змінами пропонується здійснити усунення правових прогалин в професійній діяльності експертів з питань права під час судового розгляду адміністративної справи.

Ключові слова: експерти з питань права, учасники судового процесу, інші учасники судового процесу, права та обов'язки експертів з питань права.

Актуальність проблеми. Тематика наукової статті, що присвячена висвітленню законодавчих положень у сфері правового регулювання діяльності експертів з питань права, реалізації даними учасниками судового процесу суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків під час розгляду адміністративної справи є вкрай важливою для сучасного дослідження практикуючих юри-сконсультів. Відзначаємо той факт, що практичний аспект обраної тематики наукового дослідження охоплюється питаннями правового регулювання діяльності експертів з питань права, визначенню правових засад та окресленню процесуальних гарантій експертів з питань права, як учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України. Наголошуємо на тому, що теоретико-правові та нормативно-законодавчі приписи безпосередньо визначають порядок та способи реалізації

експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків під час судового розгляду адміністративної справи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливу увагу заслуговують результати статей, дисертаційних досліджень, інших наукових робіт, які присвячені:

1) Визначенню правових засад та окресленню процесуальних гарантій експертів з питань права, як учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України. До їх числа необхідно акцентувати увагу безпосередньо на результатах наукових робіт таких вчених та діячів, як: Зозуля Н., Ребриш Б.Ю., Ребриш А.С., Кармаза О., Кушерець Д., Рябченко Ю.Ю.

2) Дослідженню питань правового регулювання діяльності експертів з питань права, як учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України. До їх числа необхідно акцентувати увагу безпосередньо на результатах наукових робіт таких вчених та діячів, як: Черноп'ятов С.В., Щербаковський М.Г., Штефан А.С., Бутирська І., Конова А.О. та інші.

Метою наукового дослідження є висвітлення правових та законодавчих положень, що сприятимуть правовому регулюванню діяльності експертів з питань права, реалізації даними учасниками судового процесу суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. Разом із цим, вдосконалення нормативно-законодавчих приписів, що оптимізують правове регулювання діяльності експертів з питань права, а також порядок реалізації такими особами процесуальних прав та юридичних обов'язків під час розгляду адміністративної справи.

Теоретичні та практичні основи наукової статті

За твердженням вченої Зозулі Н., автором роботи було дійдено висновків, що введення в судовий процес експерта з питань права, який готує і надає для суду та учасників справи правовий висновок, суперечить принципу «*jus novit curia*» («суд знає право»), який означає, що суддя, здійснюючи судовий розгляд справи, є професійним юрисконсультантом, кваліфікованим спеціалістом та фахівцем в галузі права і здатен самостійно сформулювати правові висновки щодо питань у галузі права, які підлягають дослідженню під час судового провадження (Зозуля, 2017).

В свою чергу, більшість науковців та практикуючих юрисконсультів позитивно сприйняли введення експерта з питань права, зокрема вказуючи, що аналогічний інститут під назвою «*amicus curiae*» («соратник суду») започаткував свій процесуальний статус ще в 17 столітті у Великобританії та став відомим багатьом державам світу. До подібних теоретико-правових висновків було дійдено вченою Штефан А.С. у власній науковій роботі (Штефан, 2018).

На переконання вчених Кармази О., Кушерець Д., авторами власної наукової роботи було акцентовано увагу на тому, що залучення експерта з питань права до судового розгляду справи має переваги перед іншими способами встановлення змісту норм права іноземної держави, з огляду на оперативності одержання від експерта з питань права інформації, необхідної для проведення наступного судового засідання по справі (Кармаза, Кушерець, 2017).

Так, у відповідності до положень частини 1 статті 69 Кодексу адміністративного судочинства України регламентовано, що як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права (Кодекс адміністративного судочинства України, 2005).

За твердженням вченого Черноп'ятова С.В., автором власної наукової роботи було акцентовано увагу на тому, що вказані вимоги (критерії) експерта з питань права є недостатньо визначеними законодавцем та не гарантують фаховості даного учасника судового процесу, з огляду на відсутність чітких вимог особи щодо наукового ступеню (доктора філософії, або доктора юридичних наук) (Черноп'ятов, 2017).

Водночас, Ребриш Б.Ю., Ребриш А.С. було підтримано позицію наукового діяча Черноп'ятова С.В. та доповнено її. Так, вчені слушно вказують на той факт, що постає риторичне запитання щодо того, з якої безпосередньо галузі науки та спеціальності особа повинна мати науковий ступінь та відповідати процесуальним вимогам експерта з питань права (Ребриш, 2018).

Відзначаємо, що експерт з питань права має широкий перелік суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві. Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до зали судового засідання по справі, відмовитися від участі в судовому процесі, за умови, якщо даний учасник справи не володіє відповідними знаннями, має право на одержання компенсації витрат, пов'язаних із викликом суду. Водночас, експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та брати участь в залі судового засідання, відповідати на поставленні запитання головуючого судді, надавати роз'яснення та пояснення щодо підготовленого правового висновку в адміністративній справі.

Крім цього, існує два способи участі експерта з питань права в адміністративному судочинстві: 1) Безпосередня участь експерта з питань права в судовому засіданні, з одночасним поданням для головуючого судді правового висновку для подальшого його дослідження та долучення до матеріалів адміністративної справи. 2) Підготовка та подання експертом з питань права до суду правового

висновку, за відсутності особистої участі експерта з питань права в залі судового засідання. Особливість адміністративного процесуального статусу експерта з питань права полягає у правовій природі юридичного висновку. Специфіка обґрунтованого та об'єктивного правового висновку експерта з питань права проявляється в правових положеннях Глави 7 Кодексу адміністративного судочинства України.

За твердженням вченого Рябченко Ю.Ю., автором власної наукової роботи було акцентовано увагу на тому, що оцінюючи висновок експерта з питань права, головуючий суддя, маючи власну правову позицію під час розгляду справи по суті, може не погодитися із таким висновком та не зобов'язаний мотивувати таку незгоду, на відміну від незгоди із будь-яким доказом, долученим до матеріалів справи (Рябченко, 2017).

В свою чергу, вченою Коною А.О. відзначено, що головуючий суддя має право не брати до уваги правовий висновок експерта з питань права без вмотивування відхилення останнього (Конова, 2018).

Нормативно-законодавчі приписи наукової статті

Головна мета даного розділу наукової статті полягає у висвітленні нормативно-законодавчих приписів, що сприятимуть правовому регулюванню діяльності експертів з питань права, а також реалізації даними учасниками судового процесу суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. Нами пропонується ряд змін, що підлягають впровадженню в перелік законодавчих актів України. Законодавчі зміни є обґрунтованими та такими, що позитивно вплинуть на процесуальний статус експертів з питань права, їх процесуальну діяльність, розширять повноваження даних учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України.

Змінами пропонується вдосконалити окремі процесуальні питання реалізації експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. В свою чергу, пропонується здійснити усунення правових прогалин в професійній діяльності експертів з питань права під час судового розгляду адміністративної справи. Вкрай необхідним є прийняття правового регулювання, що розширить повноваження експерта з питань права в частині сприяння надати суду обґрунтований та об'єктивний правовий висновок, дозволить запровадити дієві механізми та процесуальні можливості прискореного виконання експертом з питань права завдань адміністративного судочинства, дотримання учасником судового процесу засад повного, всебічного та справедливого розгляду адміністративної справи.

Наголошуємо на тому, що адміністративне процесуальне законодавство України необґрунтовано прирівнює правові висновки експертів з питань права, що містять рекомендаційний характер до висновків експертизи, які мають імперативний характер та є засобами доказування в адміністративному судочинстві. Крім цього, чинним законодавством України ототожнюється правовий статус експертів з питань права до правового статусу експертів в адміністративному судочинстві. Науково-правова експертиза не є видом судових експертиз, де науковий експерт не належить до числа атестованих судових експертів, відомості про якого не вносяться до єдиного державного реєстру атестованих судових експертів. Відтак, висновок науково-правової експертизи не виступає процесуальним джерелом доказів в адміністративному судочинстві.

За приписами частини 1 статті 1 Закону України «Про судову експертизу» регламентовано, що судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ та процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду (Про судову експертизу, 1994).

Отже, судова експертиза призначається з огляду на необхідності в одержанні висновку експерта та відомостей, що включають в себе наукові, технічні та інші спеціальні знання для вирішення поставлених учасниками справи питань. Однак, до складу спеціальних знань не належать загальноновідомі та загальнодоступні наукові знання у відповідній галузі права, якими зобов'язані володіти суб'єкти правоохоронних та судових органів, а також учасники судового процесу. В свою чергу, правовий аналіз вченими та науковими діячами доктринального тлумачення актів законодавства України, що включає в себе способи усунення в цих актах колізій, розбіжностей чи інших суперечностей, не охоплюється дефініцією «судова експертиза» у розумінні статті 1 Закону України «Про судову експертизу».

Наведені вище проблемні питання можуть бути вирішені у спосіб сформування Верховним Судом правової позиції як єдиної та усталеної судової практики. Водночас, постанови Верховного Суду можливо застосовувати у спірних правовідносинах, під час судового розгляду справи, виключно в разі наявності аналогічного спору про право та типових обставин справи. В разі, якщо спірні питання, що підлягають дослідженню судом першої інстанції, на розгляді Верховного Суду не перебували, то вирішити спір про право за відсутності попередньо сформованої судової практики є проблематичним завданням. Із викладеного вище вбачається, що станом на теперішній час відсутні дієві правові

механізми, які необхідні для вирішення проблемних правових аспектів під час розгляду та вирішення судом справи по суті.

Ініційованими змінами пропонується частину 1 статті 69 Кодексу адміністративного судочинства України змінити та викласти наступним змістом:

«Як експерт з питань права може залучатися особа, яка є визнаним фахівцем у галузі права, має науковий ступінь та вчене звання. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його правового висновку до матеріалів справи ухвалюється судом. При прийнятті рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права судом враховуються критерії особи, що включають:

- 1) Досвід наукової роботи експерта з питань права у відповідній галузі не менше п'яти років.
- 2) Наявність наукових публікацій експерта з питань права у фахових виданнях України, в зарубіжних періодичних виданнях іноземних держав, внесених до міжнародних науко-метричних баз даних та опублікованих після присудження наукового ступеня особи, що не може бути меншою ніж десять наукових статей.
- 3) Наявність в експерта з питань права документу, що підтверджує присвоєння особі вченого звання.
- 4) Рівень активної участі експерта з питань права в заходах підвищення кваліфікації за сферою професійної діяльності, що підтверджується сертифікатами та/або документами про участь.
- 5) Стажування та навчання експерта з питань права за кордоном, результати яких підтверджуються довідкою про визнання еквівалентності».

Пропонується статтю 69 Кодексу адміністративного судочинства України доповнити частиною 4 та викласти наступним змістом:

«До експерта з питань права за аналогією поширюються ті самі, що і на спеціаліста положення цього Кодексу щодо відводу та самовідводу, судових повідомлень та викликів, понесених судових витрат, участі під час підготовчого провадження по справі, розгляду адміністративної справи по суті, перегляду справи в апеляційному та/або касаційному порядку, крім положень щодо участі експерта з питань права в процедурі дослідження доказів по справі».

Пропонується статтю 112 Кодексу адміністративного судочинства України доповнити частиною 3 та викласти наступним змістом:

«Правовий висновок експерта з питань права стосується виключно обмеженого кола питань судової справи, поставлених судом та учасниками справи. Заклучна частина правового висновку експерта з питань права не може містити рішення, що має бути враховане головуючим суддею за результатами розгляду адміністративної справи».

Пропонується частину 1 статті 113 Кодексу адміністративного судочинства України змінити та викласти наступним змістом:

«Правовий висновок експерта з питань права є засобом доказування в адміністративному судочинстві, має допоміжний (консультативно-роз'яснювальний) характер та може враховуватися судом під час розгляду та вирішення справи по суті».

Пропонується частину 2 статті 113 Кодексу адміністративного судочинства України змінити та викласти наступним змістом:

«Головуючий суддя може надати посилання в судовому рішенні на правовий висновок експерта з питань права як на джерело відомостей, що в ньому зазначені та має право зробити самостійні висновки щодо поставлених питань судом та учасниками справи. Оцінюючи висновок експерта за питань права, головуючий суддя, маючи власну правову позицію під час розгляду справи по суті, може не погодитися із таким висновком та не зобов'язаний мотивувати таку незгоду».

Висновки. Нами висвітлено теоретико-правові та нормативно-законодавчі приписи, що сприяють правовому регулюванню діяльності експертів з питань права, а також реалізації даними учасниками судового процесу суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. Пропонується ряд змін, що підлягають впровадженню в перелік законодавчих актів України. Законодавчі зміни є обґрунтованими та такими, що позитивно вплинуть на процесуальний статус експертів з питань права, їх процесуальну діяльність, розширять повноваження даних учасників судового процесу в адміністративному судочинстві України.

Змінами пропонується вдосконалити окремі процесуальні питання реалізації експертами з питань права суб'єктивних процесуальних прав та юридичних обов'язків в адміністративному судочинстві України. В свою чергу, пропонується здійснити усунення правових прогалин в професійній діяльності експертів з питань права під час судового розгляду адміністративної справи. Нами доведено, що вкрай необхідним є прийняття правового регулювання, що розширить повноваження експерта з питань права в частині сприяння надати суду обґрунтований та об'єктивний правовий висновок, дозволить запровадити дієві механізми та процесуальні можливості прискореного виконання

експертом з питань права завдань адміністративного судочинства, дотримання учасником судового процесу засад повного, всебічного та справедливого розгляду адміністративної справи.

Нами акцентовано увагу на тому, що адміністративне процесуальне законодавство України необґрунтовано прирівнює правові висновки експертів з питань права, що містять рекомендаційний характер до висновків експертизи, які мають імперативний характер та є засобами доказування в адміністративному судочинстві. Крім цього, чинним законодавством України ототожнюється правовий статус експертів з питань права до правового статусу експертів в адміністративному судочинстві. Науково-правова експертиза не є видом судових експертиз, де науковий експерт не належить до числа атестованих судових експертів, відомості про якого не вносяться до єдиного державного реєстру атестованих судових експертів. Відтак, висновок науково-правової експертизи не виступає процесуальним джерелом доказів в адміністративному судочинстві.

Таким чином, судова експертиза призначається з огляду на необхідності в одержанні висновку експерта та відомостей, що включають в себе наукові, технічні та інші спеціальні знання для вирішення поставлених учасниками справи питань. Однак, до складу спеціальних знань не належать загальновідомі та загальнодоступні наукові знання у відповідній галузі права, якими зобов'язані володіти суб'єкти правоохоронних та судових органів, а також учасники судового процесу. В свою чергу, правовий аналіз вченими та науковими діячами доктринального тлумачення актів законодавства України, що включає в себе способи усунення в цих актах колізій, розбіжностей чи інших суперечностей, не охоплюється дефініцією «судова експертиза» у розумінні статті 1 Закону України «Про судову експертизу».

Kazakevych A. The improving certain issues of the implementation of procedural rights and legal obligations by law expert as a participant judicial process in administrative proceedings

The main purpose of article is to cover legislative provisions that will contribute to legal regulation by law experts, as other participants in the court in administrative proceedings of Ukraine and exercise law experts' subjective procedural rights and legal obligations in the consideration of administrative case.

The methodology of article will be methods of logic that include methods of analysis and synthesis, methods of deduction and induction, methods of scientific modeling and other methods of scientific knowledge.

The first section of article aimed at study of theoretical bases scientific material, which covered by issues of legal regulation in activity by law experts, the definition of legal principles and outline procedural guarantees by law experts, as participants' judicial process in administrative proceedings of Ukraine. Theoretical and legal provisions that determine the procedure and ways of implementation by law experts on subjective procedural rights and legal obligations in the judicial review of the administrative case play the significant role.

The second section of article is cover regulatory and law provisions, which will facilitate legal regulation of activities by law experts, as well as implementation by law experts on subjective procedural rights and legal obligations in the administrative proceedings of Ukraine. The author of scientific article proposes a number of changes that can implemented in the list of legislative acts of Ukraine. The legislative changes substantiate and will have positive impact on procedural status by law experts, their procedural activity, will expand powers of the data as participants' judicial process in administrative proceedings of Ukraine.

In conclusions of article, the author proposes to improve certain procedural issues of implementation by law experts, their subjective procedural rights and legal obligations, as participants' judicial process in administrative proceedings of Ukraine. In addition, the legislative amendments propose to eliminate legal gaps in professional activity by law experts, during court in the administrative case.

Key words: law experts, participants in the court, other participants in the court, rights and obligations by law experts.

Література:

1. Бутирська, І. А. (2018) Правовий статус експерта з питань права у господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*, 48, 108–111.
2. Зозуля, Н. (2017) Експерт з питань права: проблема правового статусу. *Українське право*. URL: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protseusualnogo-statusu/ (дата звернення: 19.05.2025).

3. Кармаза, О., Кушерець, Д. (2017) Експерт з питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*, 10, 32–36.
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV : станом на 09.04.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 19.05.2025).
5. Конова, А. О. (2018) Експерт з питань права у цивільному процесі України. *Наука та освіта: ключові питання сучасності: мат. між. наук. – практ. конференції*, Т. 1, 94.
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII : станом на 01.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 19.05.2025).
7. Ребриш, Б. Ю., Ребриш, А. С. (2018) Проблеми правового статусу експерта з питань права в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*, 4, 139.
8. Рябченко, Ю. Ю. (2017) Цивільний процесуальний статус експерта з питань права: питання вдосконалення правового регулювання. *Правова просвіта*, 11.
9. Черноп'ятов, С. В. (2017) Деякі проблеми позитивного національного правового регулювання участі експерта з питань права у цивільних судових процесах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 6. Т. 1, 88–91.
10. Штефан, А. С. (2018) Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 2, 18–30.
11. Щербаковський, М. Г. (2018) Фахівець з питань права: експерт чи консультант? *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології: мат. міжвідом. наук.-практ. конф.*, 543–546.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2025

Стаття рекомендована до друку 10.06.2025

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 2 (66)
2025**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *В.Б. Гайдабрус*

Підписано до друку 30.07.2025. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 15,58. Тираж 150. Замовлення № 0725/612.

Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022